१

सामाजिक चळवळींची ओळख, व्याख्या आणि अर्थ

(Introduction to Social Movements, Definition & Meaning)

घटक रचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ सामाजिक चळवळीचा इतिहास

१.३ सामाजिक चळवळीची मुख्य प्रक्रिया

१.४ अनुकूल पूर्व परिस्थिती

१.५ वैयक्तिक प्रलोभन

१.६ सामाजिक चळवळींचे गतिशीलत घटक

१.७ चळवळीची जडण-घडण

१.८ समर्थनांची ओळख

१.९ सारांश

१.१० प्रश्न

१.११ संदर्भ

munotes.in

१.० उद्दिष्टे

१) सामाजिक चळवळींचा इतिहास माहिती करुन देणे.

२) सामाजिक चळवळींची मुख्यप्रक्रिया, अनुकूल पूर्व परिस्थितीची ओळख करून देणे.

३) भारतातील सामाजिक चळवळीचे वैशिष्ट्ये, ध्येय आणि स्वरुप स्पष्ट करणे.

१.१ प्रस्तावना

सामाजिक चळवळ म्हणजे एक विशिष्ट ध्येय साध्य करण्यासाठी लोकांच्या मोठ्या गटाद्वारे एक सैलपणे केलेला प्रयत्न होय, विशेषत: सामाजिक किंवा राजकीय चळवळ हे सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी किंवा विरोध करण्यासाठी किंवा पूर्ववत करण्यासाठी असू शकतात. ही एक प्रकारची समूहक क्रिया आहे आणि त्यात व्यक्ती, संस्था किंवा दोन्हीचा समावेश असू शकतो. सामाजिक चळवळींचे वर्णन "संघटनात्मक संरचना आणि धोरणे म्हणून केले जाते. जे पिडीत लोकसंख्येला प्रभावी आव्हाने पेलण्यासाठी आणि अधिक

शक्तिशाली आणि आधिक फायदा मिळवलेल्या अभिजात वर्गाचा प्रतिकार करण्यासाठी सक्षम बनवून सामाजिक बदलाची पद्धत सांगतात.

भारतातील सामाजिक चळवळीचे वैशिष्ट्ये :

सामाजिक चळवळ ही एक जनचळवळ आहे आणि बदल घडवून आणण्यासाठी किंवा कोणत्याही बदलाचा प्रतिकार करण्यासाठी लोकांचा सामूहिक प्रयत्न आहे. कोणत्याही सामाजिक चळवळीची संकल्पना केंद्रस्थानी असते की लोक केवळ प्रेक्षक किंवा जीवनाच्या प्रवाहात निष्क्रीय सहभागी न राहता सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेत हस्तक्षेप करतात.

लोक इतिहासाचा मार्ग बदलण्यासाठी सक्रिय कलाकार बनण्याचा प्रयत्न करतात. ते राहतात त्या जगात बदल घडवून आणण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी, ते एकतर पुढाकार घेतात किंवा सामूहिक कृतीचा भाग बनतात. व्यक्ती जाणीवपूर्वक सामायिक उपक्रमात व्यस्ततेच्या भावनेने एकत्रितपणे कार्य करतात.

सामाजिक चळवळींमध्ये अंतर्गत सुव्यवस्था आणि हेतूपूर्ण अभिमुखतेचे महत्त्वपूर्ण परिमाण असतात. किंबहुना प्रस्थापित संस्थांना आव्हान देण्यासाठी चळवळीला बळ देणारी ही संघटना आहे. बदल घडवून आणण्यासाठी किंवा विरोध करण्यासाठी लोकांच्या तुलनेने मोठ्या गटाकडून सतत आणि संघटित प्रयत्न म्हणून सामाजिक चळवळीचे वर्णन केले जाऊ शकते. तथापि, कोणत्याही चळवळीचे सामूहिक कृती म्हणून वर्णन करण्यासाठी सहभागी झालेल्या व्यक्तींची संख्या हा निकष नाही.

चळवळीला मार्गदर्शन करणारा आणि कृतीचा आराखडा अंमलात आणणारा नेता असला पाहिजे आणि चळवळ टिकवून ठेवण्याची ताकद त्याच्याकडे असली पाहिजे. सामाजिक चळवळी मात्र दबावगट किंवा संस्थात्मक हालचालींपेक्षा वेगळ्या असतात. संस्थात्मक हालचाली अत्यंत संघटित, कायमस्वरूपी आणि प्रामुख्याने व्यवसायावर आधारित असतात. सामाजिक चळवळी उत्स्फूर्त असतात आणि त्या समस्या-विशिष्ट नसतात.

व्याख्या

१) **मारिओ डियानी** यांच्या मते सामाजिक चळवळ म्हणजे, "सामायिक सामूहिक ओळखीच्या आधारावर, राजकीय किंवा सांस्कृतिक संघर्षात सहभागी अनेक व्यक्ती, गट आणि संस्थांमधील अनौपचारिक परस्पर संवादासंबंधित जाळे होय".

२) **समाजशास्त्रज्ञ चार्ल्स टिली** हे सामाजिक चळवळीची व्याख्या करताना असा युक्तिवाद करतात की, “विवादास्पद कामगिरी, प्रदर्शन आणि मोहिमांची मालिका म्हणून केली आहे, ज्याद्वारे सामान्य लोक इतरांवर सामूहिक दावे करतात आणि सार्वजनिक राजकारणात सामान्य लोकांच्या सहभागाचे सामाजिक चळवळी हे एक प्रमुख साधन आहे.”

३) **सिडनी टॅरो** यांच्या मते "एलिट, विरोधक आणि अधिकारी यांच्याशी सतत परस्परसंवादात समान हेतू आणि एकता असलेल्या लोकांद्वारे उच्चभ्रू, अधिकारी, इतर गट किंवा सांस्कृतिक संहितांना] सामूहिक आव्हाने म्हणून करतात." तो विशेषतः राजकीय पक्ष आणि वकिली गटांपासून सामाजिक चळवळींना वेगळे करतो

४) **समाजशास्त्रज्ञ जॉन मॅककार्थी आणि मेयर झाल्ड -** यांच्या मते, "लोकसंख्येतील मते आणि विश्वासांचा एक संच जो सामाजिक संरचनेचे काही घटक बदलण्यासाठी आणि/किंवा समाजाच्या पुरस्कार वितरणासाठी प्राधान्यांचे प्रतिनिधित्व करतो."

५) **पॉल व्हॅन सीटर्स आणि पॉल जेम्स** यांच्या मते, "सामाजिक चळवळीची व्याख्या करताना 'एकत्र येण्याच्या' काही किमान अटींचा समावेश होतो.

(१) काही प्रकारच्या सामूहिक ओळखीची निर्मिती;

(२) सामायिक मानक अभिमुखतेचा विकास;

(३) यथास्थितीतील बदलाची, चिंतेची वाटणी आणि

(४) बदलाच्या या चिंतेचे निराकरण करण्यासाठी कमीतकमी व्यक्तिनिष्ठपणे एकमेकांशी जोडलेले व्यावहारिक कृतीचे क्षण.

अशा प्रकारे आम्ही सामाजिक चळवळीची व्याख्या अशा व्यक्तींमधील राजकीय सहवासाचा एक प्रकार म्हणून करतो ज्यांना स्वतःची किमान भावना असते आणि सामान्य हेतूने इतरांशी जोडलेले असते आणि जे त्या उद्देशाच्या नावाने सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी दीर्घकाळापर्यंत एकत्र येतात".

६) **हर्बर्ट ब्लुमर** यांच्या मते, "सामाजिक चळवळींना जीवनाचा एक नवीन क्रम स्थापित करण्यासाठी सामूहिक उपक्रम म्हणून पाहिले जाऊ शकते. त्यांची सुरुवात अशांततेच्या स्थितीत होते आणि एकीकडे त्यांची प्रेरक शक्ती सध्याच्या जीवनातील असंतोषातून आणि दुसरीकडे, नवीन योजना किंवा जीवन पद्धतीच्या इच्छा आणि आशांमधून प्राप्त होते".

७) **विल्यम कॉर्नहॉसर** यांच्या मते, "जनआंदोलन अशा लोकांना एकत्रित करतात जे चालू व्यवस्थेपासून दूर गेलेले आहेत, ज्यांचा प्रस्थापित व्यवस्थेच्या वैधतेवर विश्वास नाही आणि जे ते नष्ट करण्याच्या प्रयत्नात गुंतण्यास तयार आहेत. जनआंदोलनासाठी उपलब्ध असणाऱ्या लोकांची संख्या समाजाच्या त्या वर्गांमध्ये आढळेल ज्यांचे समाजव्यवस्थेशी फार कमी संबंध आहेत".

८) **डग मॅकॲडम** यांच्या मते, "सामाजिक चळवळी म्हणजे बहिष्कृत गटांच्या बाजूने, समाजाच्या संरचनेतील बदलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी किंवा प्रतिकार करण्यासाठी संघटित प्रयत्न आहेत ज्यात राजकीय सहभागाच्या गैर-संस्थात्मक प्रकारांचा अवलंब करणे समाविष्ट आहे".

९) **सिडनी टॅरो** यांच्या मते, "सामाजिक चळवळींना अतिरेकी, हिंसाचार आणि वंचितपणाची अभिव्यक्ती म्हणून पाहण्याऐवजी, त्यांना अभिजात वर्ग, विरोधक आणि अधिकारी यांच्याशी सतत संवाद साधण्यासाठी, सामान्य हेतू आणि विशेष एकता यावर आधारित सामूहिक आव्हाने म्हणून अधिक चांगल्या प्रकारे परिभाषित केले जाते".

१०) **डॉ. सर्जेराव बोराडे** यांच्या मते, "चळवळ म्हणजे केवळ कायमस्वरूपी जमाव नसतो, कारण गर्दीकडे निष्क्रियता आणि प्रतीक्षा कालावधीत सदस्यत्व टिकवून ठेवण्यास सक्षम संघटनात्मक आणि प्रेरक यंत्रणा नसतात. शिवाय, राष्ट्र किंवा खंडासारख्या विस्तृत क्षेत्रामध्ये संवाद साधण्यासाठी आणि वर्तनांचे समन्वय साधण्यासाठी गर्दीची यंत्रणा वापरली जाऊ शकत नाही".

११) एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका - "सामाजिक चळवळ म्हणजे सामाईक किंवा सामूहिक उपक्रम, वैयक्तिक सदस्याला अशा लोकांच्या युतीमध्ये सदस्यत्वाची भावना अनुभवते जे सध्याच्या घडामोडींच्या स्थितीबद्दल आणि अधिक चांगल्या व्यवस्थेच्या दृष्टीकोनाबद्दल असमाधान व्यक्त करतात".

१२) समाजशास्त्रीयदृष्ट्या असे परिभाषित करता येते कि, "चळवळ ही अशी गोष्ट आहे जी लोक सामाजिक बदलासाठी, दबाव आणण्यासाठी उभी केली जाते. चळवळीचे सामूहिक आणि नाविन्यपूर्ण वर्तन, चळवळीच्या सदस्यत्वाच्या बदलत्या आणि प्रवाही सीमा आणि थोड्या किंवा जास्त प्रमाणात व्यत्यय आणण्याची सदस्यांची इच्छा यासारख्या गुणांवर भर देतात".

१३) Gerlach आणि Hine यांनी पाच प्रमुख घटक सांगीतले आहेत. "चळवळी हा एक सामूहिक उपक्रम आहे जो समाजातील बदलाला चालना देण्यासाठी किंवा प्रतिकार करण्यासाठी काही निरंतरतेसह कार्य करतो. हे अनिश्चित आणि स्थलांतरित सदस्यत्व असलेल्या गटाचे बनलेले आहे. सर्वसाधारणपणे, अशा चळवळींचे नेतृत्व अधिकृततेला कायदेशीर ठरवणाऱ्या औपचारिक प्रक्रियांऐवजी सदस्यांच्या अनौपचारिक प्रतिसादाने ठरवले जाते., जे कार्यात्मकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहेत आणि खऱ्या चळवळीचा आधार बनले आहेत".

सामाजिक चळवळींना सामान्यतः आधुनिक युग आणि औद्योगिक समाजाच्या घटना म्हणून पाहिले जाते, मग ते जगात "प्रथम" असले किंवा नसले तरीही. औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण, तांत्रिक प्रगती आणि चालू असलेल्या लोकशाहीकरणामुळे लोकांना एकत्रितपणे बदल घडवून आणण्याची परवानगी मिळाली आहे आणि विद्यमान विचाराच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. सामाजिक चळवळीची व्याख्या सामान्य हेतूंवर आधारित सामूहिक आव्हाने म्हणून केली जाऊ शकते.

munotes.in

१.२ सामाजिक चळवळीचा इतिहास

१८ व्या शतकाच्या मध्यात इंग्लंडमधील व्यापक आर्थिक आणि राजकीय बदलांशी सामाजिक चळवळींच्या सुरुवातीच्या वाढीचा संबंध होता, ज्यामध्ये राजकीय प्रतिनिधित्व, बाजार भांडवलीकरण आणि सर्वहाराकीकरण यांचा समावेश होता. पहिली जनसामाजिक चळवळ वादग्रस्त राजकीय व्यक्तिमत्व जॉन विल्क्सच्या विचाराने उत्प्रेरित झाली होती. द नॉर्थ ब्रिटन या पेपरचे संपादक म्हणून, विल्क्सने लॉर्ड बुटेच्या नवीन प्रशासनावर आणि सात वर्षांच्या युद्धाच्या शेवटी १७६३ च्या पॅरिसच्या तहात नवीन सरकारने स्वीकारलेल्या शांतता अटींवर जोरदार हल्ला केला होता. देशद्रोहाच्या आरोपाखाली, विल्क्सला अटक करण्यात आली होती , ही चाल विल्क्सने बेकायदेशीर म्हणून नाकारली लॉर्ड सरन्यायाधीशाने अखेरीस विल्क्सच्या बाजूने निकाल दिला होता. याचा परिणाम म्हणून विल्क्स हे मध्यमवर्गीयांमध्ये लोकप्रिय सार्वभौमत्वाच्या चळवळीचे प्रमुख बनले. लोकांनी रस्त्यावर "विल्क्स आणि लिबर्टी" चा जयघोष केला होता. पुढे मानहानी आणि अश्लीलतेच्या आरोपांनंतरही, विल्क्स मिडलसेक्स संसदीय निवडणूकीसाठी उभे राहिले, तेंव्हा त्यांना बहुसंख्य लोकांचा पाठिंबा होता. १० मे १७६८ रोजी विल्क्सला किंग्ज बेंच तुरुंगात कैद करण्यात आले तेव्हा , "नो लिबर्टी, नो किंग" या घोषणा देत लोकांनी रस्त्यावर मोठ्या प्रमाणात निदर्शने करून समर्थनाचे एक जनआंदोलन

उभे केले होते. संसदेत बसण्याचा अधिकार काढून घेतल्यामुळे, विल्क्स १७६९ मध्ये लंडनचा अल्डरमन बनला आणि "सोसायटी फॉर सपोर्टर्स ऑफ द बिल ऑफ राइट्स" नावाच्या कार्यकर्त्यांच्या गटाने आक्रमकपणे त्याच्या धोरणांचा प्रचार करण्यास सुरुवात केली. ही पहिली शाश्वत सामाजिक चळवळ होती त्यात सार्वजनिक सभा, निदर्शने, अभूतपूर्व प्रमाणात पत्रकांचे (पॅम्प्लेट) वितरण, जन याचिका आणि मोर्चा यांचा समावेश होता. मात्र, आंदोलनाने उघड बंडखोरी होणार नाही याची काळजी घेतली होती; विद्यमान कायद्यांना आवाहन करून शासनातील त्रुटी सुधारण्याचा प्रयत्न केला आणि सहमती आणि घटनात्मक व्यवस्थेपर्यंत पोहोचण्यासाठी आंदोलनाचे एक संसदीय स्वरूप म्हणून नवी कल्पना करण्यात आली. लंडनच्या रस्त्यावर या सामाजिक चळवळीची ताकद आणि प्रभाव यामुळे अधिकाऱ्यांना आंदोलनाच्या मागण्या मान्य करण्यास भाग पाडले होते. विल्क्स संसदेत परत आले, सामान्य वॉरंट असंवैधानिक म्हणून घोषित करण्यात आले आणि संसदीय वादविवादांच्या कव्हरेजपर्यंत प्रेस स्वातंत्र्य वाढले होते.

पॅपिस्ट ऍक्ट १७७८ द्वारे कॅथोलिक विरोधी एक मोठी चळवळ सुरू झाली, ज्याने इंग्लंडमधील रोमन कॅथलिकांनी सहन केलेले अनेक दंड आणि पंगुत्व दूर केले. लॉर्ड जॉर्ज गार्डन १७८९ मध्ये प्रोटेस्टंट असोसिएशनचे अध्यक्ष झाले. गॉर्डन ek स्पष्ट प्रचारक होता आणि त्याने पोपवादाच्या भीतीने आणि परत येण्याच्या भीतीने जमावाला भडकावले होते. संपूर्ण राजेशाही शासन परिस्थिती झपाट्याने बिघडली आणि १७८० मध्ये, प्रोटेस्टंट असोसिएशनच्या बैठकीनंतर, त्यानंतरच्या सदस्यांनी हा कायदा रद्द करण्याची मागणी करणारी याचिका सादर करण्यासाठी हाऊस ऑफ कॉमन्सवर मोर्चा काढला, जो सरकारने करण्यास नकार दिला. लवकरच, लंडनमध्ये मोठ्या दंगली उसळल्या आणि दूतावास आणि कॅथलिक मालकीच्या व्यवसायांवर संतप्त जमावाने हल्ले केले.

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आलेल्या इतर राजकीय चळवळींमध्ये गुलामगिरीविरूद्ध ब्रिटिश निर्मूलनवादी चळवळ (१७९१ च्या साखर बहिष्कार आणि १८०६ च्या दुसऱ्या महान याचिका मोहिमेदरम्यान एक बनलेली) आणि फ्रेंच आणि अमेरिकन क्रांतीच्या आसपासची उलथापालथ यांचा समावेश होतो. **युजीन ब्लॅक** (१९६३) यांच्या मते, संघटनामुळे राजकीयदृष्ट्या प्रभावी जनतेचा विस्तार शक्य झाला. आधुनिक अतिरिक्त संसदीय राजकीय संघटना ही अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धाची निर्मिती आहे.

वाढ आणि प्रसार

केनिंग्टन कॉमन , लंडन येथे १८४८ मध्ये ग्रेट चार्टिस्टची बैठक १८१५ पासून, नेपोलियन युद्धांमध्ये विजय मिळविल्यानंतर ब्रिटनने सामाजिक उलथा- पालथीच्या काळात प्रवेश केला, ज्याचे वैशिष्ट्य सामाजिक चळवळी आणि विशेष-हितसंबंधांच्या वापराच्या वाढत्या परिपक्वतामुळे होते. चार्टिझम ही जगातील वाढत्या कामगार वर्गाची पहिली जनआंदोलने होती. १८३८ ते १८४८ दरम्यान राजकीय सुधारणेसाठी १८३८ च्या पीपल्स चार्टरचा जाहीरनामा म्हणून प्रचार केला. यामध्ये सार्वत्रिक मताधिकार आणि इतर गोष्टींबरोबरच गुप्त मतदानाची अंमलबजावणी आवश्यक होती. "सामाजिक चळवळ" हा शब्द १८४८ मध्ये

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ **लॉरेन्झ फॉन स्टीन** यांनी त्यांच्या पुस्तकात आणला. तिसऱ्या फ्रेंच क्रांतीपासून (१८४८) समाजवादी आणि कम्युनिस्ट चळवळी ज्यामध्ये त्यांनी "सामाजिक चळवळ" हा शब्द विद्वत्तापूर्ण चर्चांमध्ये आणला. प्रत्यक्षात सामाजिक हक्कांसाठी लढणाऱ्या राजकीय चळवळींना कल्याणकारी हक्क समजले जाते .

मार्टिन ल्यूथर किंग जूनियर हे नागरी हक्क चळवळीतील एक नेते होते. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील कामगार चळवळ आणि समाजवादी चळवळीला प्रोटोटिपीपिकल सामाजिक चळवळी म्हणून पाहिले जाते. ज्यामुळे कम्युनिस्ट आणि सामाजिक लोकशाही पक्ष आणि संघटनांची निर्मिती होते. या प्रवृत्ती गरीब देशांमध्ये दिसल्या कारण सुधारणेचा दबाव चालूच होता, उदाहरणार्थ रशियामध्ये १९०५ आणि १९१७ च्या रशियन क्रांतीसह, परिणामी पहिल्या महायुद्धाच्या शेवटी झारिस्ट राजवटीचा नाश झाला .

१९४५ मध्ये, दुसऱ्या महायुद्धातील विजयानंतर ब्रिटनने आमूलाग्र सुधारणा आणि बदलाच्या काळात प्रवेश केला. युद्धानंतरच्या काळात, स्त्रीवाद, समलिंगी हक्क चळवळ, शांतता चळवळ, नागरी हक्क चळवळ, अण्वस्त्रविरोधी चळवळ आणि पर्यावरणीय चळवळ उदयास आली, ज्यांना अनेकदा नवीन सामाजिक चळवळी म्हणून संबोधले जाते. त्यांनी इतर गोष्टींबरोबरच, हिरव्या रंगाच्या निर्मितीकडे नेले. डाव्यांचा प्रभाव असलेले नवीन पक्ष आणि संघटना १९९० च्या दशकाच्या शेवटी एक नवीन जागतिक सामाजिक चळवळ, जागतिकीकरण विरोधी चळवळीचा उदय झाल्याचे आढळते. काही सामाजिक चळवळींचे अभ्यासक असे मानतात की जागतिकीकरणाच्या जलद गतीने, नवीन प्रकारच्या सामाजिक चळवळीच्या उदयाची क्षमता अव्यक्त आहे. ते जागतिक नागरिक चळवळ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भूतकाळातील राष्ट्रीय चळवळींशी साधर्म्य साधतात.

१.३ सामाजिक चळवळीची मुख्यप्रक्रिया

सामाजिक चळवळींच्या इतिहासामागे अनेक प्रमुख प्रक्रिया आहेत. शहरीकरणामुळे मोठ्या वसाहती निर्माण झाल्या, जेथे समान उद्दिष्टे असलेले लोक एकमेकांना ओळखू शकतात, एकत्र आणि संघटित होऊ शकतात. यामुळे अनेक लोकांमधील सामाजिक परस्परसंवाद सुलभ झाला आणि शहरी भागात त्या सुरुवातीच्या सामाजिक चळवळी प्रथम दिसू लागल्या. त्याचप्रमाणे, औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया ज्याने त्याच प्रदेशात मोठ्या संख्येने कामगार एकत्र केले होते, ते स्पष्ट करते की त्या सुरुवातीच्या अनेक सामाजिक चळवळींनी कामगार वर्गासाठी महत्त्वाच्या आर्थिक कल्याणासारख्या बाबींना का संबोधित केले. इतर अनेक सामाजिक चळवळी विद्यापीठांमध्ये निर्माण केल्या गेल्या, जिथे सामूहिक शिक्षणाच्या प्रक्रियेने अनेक लोकांना एकत्र आणले. औद्योगिक विकासासह संप्रेषण तंत्रज्ञान, सामाजिक चळवळींची निर्मिती आणि क्रिया सोपे झाले. १८ व्या शतकातील कॉफीहाऊसमध्ये फिरत असलेल्या छापील पत्रिकांपासून ते वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटपर्यंत, ही सर्व साधने सामाजिक चळवळीच्या वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण घटक बनली. शेवटी, लोकशाहीचा प्रसार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यासारख्या राजकीय अधिकारांमुळे सामाजिक चळवळींची निर्मिती आणि कार्य करणे खूप सोपे झाले.

नवजात सामाजिक चळवळी अनेकदा त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात अयशस्वी ठरतात कारण त्या पुरेशा संख्येने लोकांना एकत्रित करण्यात अपयशी ठरतात. ज्या लोकांना खरोखर काळजी वाटते जेव्हा ते समस्या सोडवतात तेव्हा चळवळी यशस्वी होतात. "लोकांना आधीपासून ज्याची काळजी आहे त्यापेक्षा जास्त काळजी घेण्याची अपेक्षा करणे अवास्तव आहे आणि त्यांना तसे करण्याचा कोणताही प्रयत्न अपयशी ठरेल." कार्यकर्तेही अनेकदा लोकांना त्यांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न करतात. मोठ्या प्रमाणावर बदल करण्याच्या उद्देशाने एकत्रीकरणाची रणनीती बऱ्याचदा कृतीने सुरू होते जी अनेक लोकांची चिंता करते. उदाहरणार्थ, महात्मा गांधीनी मिठावरील ब्रिटीश करावर लक्ष केंद्रित केलेल्या एका छोट्याशा निषेधाच्या रूपात भारतातील ब्रिटीश राजवटीचा यशस्वी पाडाव सुरू झाला.

एखादी सामाजिक चळवळ कंटाळवाणी भाषणे आणि नेहमीच्या फलकावर फिरणाऱ्या मोर्चांवर अवलंबून असेल तर ती वाढण्याची शक्यता कमी आहे. ज्या चळवळी लोकांना प्रत्यक्षात सामील व्हायला हव्यात अशा चळवळी निर्माण करण्यासाठी जेव्हा उत्साही लोकांचा एक केंद्र असतो जे इतरांना त्यांच्यात सामील होण्यासाठी प्रोत्साहित करतात तेव्हा चळवळीं वाढतात.

सामाजिक चळवळीचे प्रकार

१) सुधारणा चळवळ - काही नियम किंवा कायदे बदलण्याचे समर्थन करणारी चळवळ म्हणजे सुधारणा चळवळ होय. समाजाच्या मुलभूत सामाजिक संरचनेत मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून न आणता समाजात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणारी चळवळ म्हणजे सुधारणा चळवळ होय. या चळवळीला समाजातील काही मूल्ये व प्रथा मान्य असतात, तर काही मूल्ये व प्रथांना विरोध असतो. अशा प्रथा व मूल्यांत बदल घडवून आणण्याचा या चळवळीचा प्रयत्न असतो. समाजसुधारकांना समाजव्यवस्था पूर्णपणे बदलावी असे न वाटता, समाजव्यवस्थेतील काही वाईट प्रथा, रूढी, परंपरा बदलावी असे वाटते. म्हणजेच समग्र समाजव्यवस्थेला त्यांचा विरोध नसून त्यातील काही पैलूंत बदल घडावे आणि उर्वरित व्यवस्था आहे तशी राहावी, असे त्यांना वाटते. समाजसुधारक नेहमी आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी घटनात्मक, शांततामय मार्गांचा अवलंब करतात. उदा., व्याख्याने, सभा-संमेलने, लेख इत्यादी. तसेच ते शासनाकडे अर्ज करतात, कायदे पास करण्यासाठी शासनावर दबाव आणतात. लोकशाही समाजात लोकांना आपले मत मांडणे, विरोध प्रकट करणे, सामाजिक संस्थेत बदल घडवून आणणे इत्यादीबाबतींत स्वातंत्र्य असल्यामुळे सुधारणा चळवळी लोकशाही समाजात जास्तीत जास्त निर्माण होतात.

२) मूलगामी चळवळ / क्रांतिकारक चळवळ - क्रांतिकारक मार्गाने मूल्य प्रणाली बदलण्यासाठी समर्पित चळवळ होय. समाजव्यवस्थेत सापेक्षत: संपूर्ण, अचानक आणि सामान्यत: हिंसक मार्गाने घडून येणारे परिवर्तन म्हणजे क्रांती होय. क्रांतीमुळे समाजात हळुहळु, टप्प्याटप्प्यांने, शांतता मार्गाने, सातत्याने व्यापक स्वरूपाचे परिवर्तन घडून येते. उदा., औद्योगिक क्रांती. सामाजिक चळवळींना जेव्हा क्रांतिकारक चळवळी म्हटले जाते, तेव्हा समग्र समाजव्यवस्थेत अल्पावधीतच व्यापक प्रमाणावरील संस्थात्मक स्वरूपाचे मूलगामी बदल घडून येणे सामान्यत: अपेक्षित असते. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेमध्ये बदल

करून नवीन समाजव्यवस्था अस्तीत्वात आणणे हे क्रांतिकारी सामाजिक चळवळीचे प्रमुख उद्दीष्ट असते. क्रांतिकारक चळवळीच्या माध्यमातून समाजसुधारक केवळ समाजव्यवस्थेतील दुषित व्यवस्था काढत असतो; मात्र क्रांतिकारक हा संपूर्ण प्रस्थापित समाजव्यवस्थाच बदलून त्या जागी सुयोग्य समाजव्यवस्था आणत असतो. त्यामुळे समाजसुधारक आणि क्रांतिकारक हे एकमेकांविरोधी असल्याचे दिसते. समाजव्यवस्थेतील बदल किती प्रमाणात घडवून आणायचा आणि त्यासाठी कोणता मार्ग अवलंबायचा यांबाबतीत दोहोंत भेद असतो.

३) नवोन्मेषाची चळवळ - ज्या चळवळी विशिष्ट नियम, मूल्ये, इ. सादर करू इच्छितात किंवा बदलू इच्छितात. तांत्रिक एकलतेची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी जाणीवपूर्वक कृतीची वकिली करणारी एकलतावादी चळवळ हे नावीन्यपूर्ण चळवळीचे उदाहरण आहे.

४) पुराणमतवादी चळवळ - ज्या चळवळी विद्यमान नियम, मूल्ये, इ. जतन करू इच्छितात. उदाहरणार्थ, १९ व्या शतकातील तंत्रज्ञानविरोधी लुडाइट्स चळवळ किंवा अनुवांशिकरित्या सुधारित अन्नाच्या प्रसाराला विरोध करणारी आधुनिक चळवळ याला पुराणमतवादी चळवळी म्हणून पाहिले जाऊ शकते ज्यामध्ये त्यांचा उद्देश लढा देण्याचा होता.

५) पुनरूज्जीवनवादी चळवळ - परिवर्तनाला विरोध करून पंपरागत मूल्ये, विचारप्रणाली यांकडे अधिक लक्ष देऊन पूर्ववत स्थिती पुन्हा अस्तित्वात आणण्याचा उद्देश या चळवळीचा असतो. हिला प्रतिगामी चळवळ असेही म्हणतात. ही चळवळ परिवर्तनात्मक विकास न घडवता अधोगतीचे प्रतिक म्हणून कार्य करते. पुन्हा मागे जाणे, हा या चळवळीचा उद्देश असतो.

६) प्रतिकार चळवळ - समाजव्यवस्थेत झालेला बदल नष्ट करणे किंवा होत असलेला बदल थांबविणे किंवा त्याचे निर्मूलन करणे, हा प्रतिकार चळवळीचा मुख्य उद्देश असतो. परंपरागत आदर्श, मूल्ये, परंपरा, विशिष्ट भूमिका या बाबी नैतिक स्वरूपाच्या अध:पतन, राजकीय भ्रष्टाचार, नवनवीन कायदे इत्यादींमुळे नष्ट होत आहेत; या भावनेतून ही चळवळ आकारास येते. जेव्हा-जेव्हा काही बदल वेगाने घडून येतात आणि प्रस्थापित समाजव्यवस्था कोलमडू लागते, तेव्हा-तेव्हा प्रतिकार चळवळीचा उदय होतो. उदा. हिंदी भाषा विरोधी चळवळ.

७) स्थलांतर चळवळ - शिक्षणासाठी तसेच नोकरीसाठी ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे करण्यात येणाऱ्या स्थलांतराला स्थलांतर चळवळ म्हणतात. एखाद्या ठिकाणी राहणे जेव्हा अनेकांना असंतोषजनक वाटते आणि दुसऱ्या ठिकाणी आपली प्रगती होईल असा सामूहिक विचार अनेकांच्या मनात येतो, तेव्हा तो समूह पूर्वठिकाणाहून नवीन ठिकाणी जाण्याचे ठरवून स्थलांतर करतात, त्यास स्थलांतर चळवळ म्हणतात. उदा., १९६१ मध्ये बर्लिनची भिंत बांधण्यापूर्वी पूर्व जर्मनीतील सुमारे ४० लाख लोकांनी स्थलांतर केले.

८) गट लक्ष केंद्रित चळवळ - सर्वसाधारणपणे गट किंवा समाजावर परिणाम करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. उदाहरणार्थ, राजकीय प्रणाली बदलण्याचे समर्थन करणे. यापैकी

काही गट राजकीय पक्षात रुपांतरित होतात किंवा त्यात सामील होतात , परंतु बरेच लोक सुधारणावादी पक्षाच्या राजकीय व्यवस्थेच्या बाहेर राहतात.

९) वैयक्तिक-केंद्रित चळवळ - व्यक्तींना प्रभावित करण्यावर केंद्रित. बहुतेक धार्मिक चळवळी या श्रेणीत येतात.

१०) शांततापूर्ण चळवळी - अहिंसक प्रतिकाराच्या मोहिमेचा भाग म्हणून निषेधाच्या अहिंसक माध्यमांचा वापर करणाऱ्या विविध चळवळी , ज्यांना अनेकदा नागरी प्रतिकार देखील म्हणतात. अमेरिकन सिव्हिल राइट्स मूव्हमेंट, पोलिश सॉलिडॅरिटी चळवळ किंवा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची अहिंसक, सविनय कायदेभंग -केंद्रित शाखा या वर्गात मोडतात.

११) जुन्या चळवळी - बदलाच्या चळवळी अनेक शतकांपासून अस्तित्वात आहेत. १८व्या आणि १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धातल्या सर्वात जुन्या मान्यताप्राप्त चळवळी, कामगार वर्ग, शेतकरी, गोरे, खानदानी, प्रोटेस्टंट, पुरुष यासारख्या विशिष्ट सामाजिक गटांसाठी लढल्या. ते सहसा काही भौतिकवादी उद्दिष्टांवर केंद्रित होते जसे की जीवनमान सुधारणे किंवा उदाहरणार्थ, कामगार वर्गाची राजकीय स्वायत्तता.

१२) नवीन चळवळी - २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून प्रबळ झालेल्या चळवळी. उल्लेखनीय उदाहरणांमध्ये अमेरिकन नागरी हक्क चळवळ, दुसऱ्या लाटेतील स्त्रीवाद, समलिंगी हक्क चळवळ, पर्यावरणवाद इत्यादींचा समावेश होतो.

१३) जागतिक चळवळी - वर्ल्ड सोशल फोरम, पीपल्स ग्लोबल ॲक्शन आणि अराजकीयवादी चळवळ यासारख्या चळवळी जागतिक स्तरावर समाज बदलण्याचा प्रयत्न करतात.

१४) स्थानिक चळवळी - बहुतेक सामाजिक चळवळींना स्थानिक व्याप्ती असते. ते स्थानिक किंवा प्रादेशिक उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित करतात, जसे की विशिष्ट नैसर्गिक क्षेत्राचे संरक्षण करणे, विशिष्ट रस्त्यावरील टोल कमी करण्यासाठी लॉबिंग करणे किंवा सौम्यीकरणासाठी पाडण्यात येणारी इमारत संरक्षित करणे आणि तिचे सामाजिक केंद्र बनवणे.

१.४ सामाजिक चळवळीला अनुकूल पूर्व परिस्थिती

समाजापुढील विविध प्रश्न, सामाजिक उद्दिष्टपूर्तीच्या प्रक्रिया, तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीच्या आधारे **सामाजिक चळवळींची कारणे** पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

(१) सांस्कृतिक प्रवाह : एखाद्या समाजव्यवस्थेत पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली परंपरागत सात्विक वैशिष्टे व वर्तनप्रकार यांत होणाऱ्या बदलांना सांस्कृतिक प्रवाह म्हणतात. साधारणपणे सर्वच समाजामध्ये सांस्कृतिक प्रवाहाची प्रक्रिया मंद गतीने चालू असते. या मंद गतीचा वेग वाढावा व समाजाची प्रगती जलद गतीने व्हावी, या उद्देशातून सामाजिक चळवळी आकाराला येतात.

(२) सामाजिक विघटन : सामाजात उद्भवणाऱ्या अनेक समस्या तसेच व्यक्तींच्या स्वैर वर्तनामुळे समाजातील नीतिनियम, प्रमाणके, मूल्यव्यवस्था इत्यादींप्रमाणे व्यक्ती वर्तन न करता स्वमताप्रमाणे वर्तन करते आणि विघटनाची प्रक्रिया घडून येते. यामुळे समाजातील ही विघटनात्मक परिस्थिती व्यक्तींना विचलित करते. त्यांच्या मनात असुरक्षितता, वैफल्य इत्यादी भावना जागृत होऊन त्यातून सामाजिक चळवळ उदयास येते.

(३) सामाजिक असंतोष : प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविषयी लोकांच्या मनातील व्यापक सर्वसामान्य असमाधान म्हणजे सामाजिक असंतोष होय. व्यापक व बहुसंख्य लोकांच्या मनात असमाधानाची भावना सापेक्ष वंचितता, अन्यायाचे संवेदन आणि सामाजिक दर्जा – विसंगती या कारणांमुळेही सामाजिक चळवळी निर्माण होतात.

समाजशास्त्रीय विचारवंतांमध्ये सामाजिक चळवळी किंवा सामाजिक आंदोलनाविषयी वेगवेगळी मतप्रवाह दिसून येतात.

(१) काही समाजशास्त्रज्ञ इतर प्रकारचे सामूहिक वर्तनप्रकार आणि सामाजिक चळवळी या दोहोंत जवळचा संबंध असल्याचे मानतात, तर काहीजण सामाजिक चळवळी या एका विशिष्ट स्वरूपाचा सामूहिक वर्तनप्रकार आहे, असे मानतात.

(२) काहींच्या मते आंदोलने म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेवरील नकारात्मक मतप्रदर्शन होय.

(३) सामाजिक आंदोलने संस्थात्मक संरचना, विचार करण्याच्या पद्धती, नियमने, नैतिक मूल्ये यांना आव्हान देतात आणि काही वेळा पर्यायही पुढे ठेवतात.

(४) आंदोलने संघर्षात्मक दृष्टिकोनातून सामाजिक घटनांचा अन्वय लावतात, म्हणून ते स्थैर्यविरोधी असतात.

(५) आजच्या आपल्या सामाजिक आयुष्याची अनेक वैशिष्ट्ये आंदोलनाचे फलित म्हणूनच अस्तित्वात आलेली असतात.

वरील मुद्द्यांवरून शास्त्रज्ञांमध्येही सामाजिक चळवळींबद्दल एकमत नसल्याचे दिसून येते.

१.५ वैयक्तिक प्रलोभन

समाजशास्त्र , राज्यशास्त्र आणि इतिहासात सामाजिक चळवळींवर विविध सिद्धांत अनुभवजन्य संशोधनातुन विकसित केले आहेत. उदाहरणार्थ, राज्यशास्त्रातील काही लोकप्रिय चळवळी आणि नवीन राजकीय पक्षांची निर्मिती यांच्यातील संबंधांवर प्रकाश टाकतात. तसेच राजकारणावरील प्रभावाच्या संबंधात सामाजिक चळवळींच्या कार्यावर चर्चा करतात. समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक चळवळींमध्ये अनेक प्रकारचे फरक करतात जसे की व्याप्ती, बदलते प्रकार, कामाची पद्धत, श्रेणी आणि कालमर्यादा. काही समाजशास्त्रज्ञानी असा युक्तिवाद केला आहे की, आधुनिक पाश्चात्य सामाजिक चळवळी शिक्षणाद्वारे १९ व्या शतकातील समाजातील औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे श्रमांची गतिशीलता वाढवणे शक्य झाले. कधीकधी असा युक्तिवाद केला जातो की आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीत प्रचलित अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शिक्षण आणि सापेक्ष आर्थिक स्वातंत्र्य विविध

समकालीन सामाजिक चळवळींच्या अभूतपूर्व संख्या आणि व्याप्तीसाठी जबाबदार आहेत. गेल्या शंभर वर्षांतील अनेक सामाजिक चळवळी पाश्चात्य वसाहतवादाला विरोध करण्यासाठी वाढल्या. उदा. केनियातील माऊसारख्या सामाजिक चळवळी त्यांच्याशी जवळून जोडल्या गेल्या आहेत. लोकशाही प्रणाली अधूनमधून, राष्ट्रांचे लोकशाहीकरण करण्यात सामाजिक चळवळींचा सहभाग असतो , परंतु बहुतेकदा लोकशाहीकरणानंतर त्यांची भरभराट झाली आहे. आधुनिक चळवळी जागतिक स्तरावर लोकांना एकत्र करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटचा वापर करतात. यशस्वी चळवळींमध्ये संवाद पध्दतीशी जुळवून घेणे ही एक सामान्य पध्दत आहे. आमेरीका आणि कॅनडा मधील सामाजिक चळवळींशी संबंधित नागरी संस्थाचा सहभाग आणि सामूहिक कृती सुलभ करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर कसा करतात याचे संशोधन सुरू झाले आहे.

१.६ सामाजिक चळवळींचे गतिशीलत घटक / सामाजिक चळवळीचे टप्पे

सामाजिक चळवळीं निर्माण होतात त्यांचा विकास होतो, त्यांना यश किंवा अपयश प्राप्त होते आणि अखेरीस ते ऱ्हास पावतात. सामाजिक चळवळींसाठी अनुकूल असलेला काळ आणि ठिकाण विकसित होण्याची अधिक शक्यता असते. म्हणूनच त्यांचे स्पष्ट सहजीवन १९ व्या शतकात वैयक्तिक हक्क, भाषण स्वातंत्र्य आणि सविनय कायदेभंग यांसारख्या कल्पनांच्या प्रसाराशी होते. सामाजिक चळवळी उदारमतवादी आणि हुकूमशाही समाजात निर्माण होतात परंतु वेगवेगळ्या स्वरूपात. या नवीन चळवळी काही विशिष्ट समुदायांवर अत्याचार करणाऱ्या सामाजिक चालीरीती, नैतिकता आणि मूल्यांमध्ये बदल करण्याच्या इच्छेने सक्रिय होतात.

सामाजिक चळवळीचे टप्पे : सामाजिक चळवळी पुढील टप्प्यांतून मार्गक्रमण करीत विकसित होत असतात.

(१) प्राथमिक अवस्था : समाजव्यवस्थेपुढे रोज अनेक समस्या उभ्या राहतात. काही घटकांवर अन्याय होतो, तर काही घटक विशिष्ट लाभांपासून वंचित राहतो. त्या वेळी त्यांच्यातील अथवा बाहेरील एखादा विचारवंत, समाजसुधारक आपल्या विचारांची मांडणी करतो आणि त्या शोषित समाजाला आपल्याकडे आकर्षित करून चळवळ उदयास आणतो. म्हणजेच समाजव्यवस्थेतील लोकांत असणारी अस्वस्थतेची भावना ही सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीची प्राथमिक अवस्था अथवा उगम असतो.

(२) संघटन अवस्था : या अवस्थेत समाजातील लोकांचे हक्क, त्यांवर होणारे अत्याचार, त्यांचे हितसंबंध हे काही लोकांच्या विचारांमुळे पुढे येतात. त्यामुळे पिडित समाज एकत्र संघटित होऊन त्यास चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होते. त्यामध्ये चळवळीचे निश्चित ध्येयधोरणे आखून कृतिकार्यक्रम आखण्यात येतो. चळवळीचे तत्त्वज्ञान सर्वदूर प्रसारित करून अधिकाधिक लोकांचा पाठिंबा मिळवून चळवळ अधिक संघटित केली जाते.

(३) संस्थागत अवस्था : या अवस्थेत चळवळ समाजात प्रस्थापित होऊन लोकांवर तिचा प्रभाव पडतो आणि तिला समाजमान्यता प्रप्त होते. चळवळीचे नियम, कार्यपद्धती ठरविली जाते. चळवळीचे ध्येय व उद्दिष्टे साध्य होण्याच्या टप्प्यात चळवळ असते. चळवळीपुढे विशेष कार्यक्रम शिल्लक राहत नाही. परिणामी चळवळीच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी

करण्याची गरज नसल्याचा विचार अनुयायांमध्ये येऊन संस्थागत अवस्था तयार होते आणि हळूहळू अनुयायी चळवळीतून बाहेर पडतात.

(४) विनाश अवस्था : चळवळी या हक्कांसाठी, उद्दिष्टांसाठी, हेतुंसाठी, ध्येयांसाठी उगम पावतात आणि त्यांची पूर्तता झाली की, चळवळीतील अनुयायी चळवळीपासू दूरावून तिच्या विघटनाची प्रक्रिया सुरू होते ही तिची विनाश अवस्था होय. चळवळीचे रूपांतर संस्थेत झाले की, ती चळवळ राहत नाही.

चळवळी वरील टप्प्यांतून मार्गक्रमण करीत असताना काही चळवळी आपले उद्दिष्ट साध्य करतात, तर काही चळवळी अयशस्वी होतात. आज अनेक कामगार चळवळी वरील अवस्थांतून गेल्या आहेत. सामान्यत: विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीतच सामाजिक चळवळींचा उदय होत असतो. म्हणजे प्राप्त सामाजिक परिस्थितीविषयी लोकांच्या मनात असमाधानाची भावना निर्माण होणे; आपल्यासारखेच इतरही असंख्य लोक असमाधानात आहेत अशी जाणीव त्यांच्यात निर्माण होणे; प्राप्त परिस्थितीत आपण सामूहिक प्रयत्नांद्वारा बदल घडवून आणू शकतो, असा विश्वास लोकांच्या मनात निर्माण होणे; कोणीतरी पुढाकार घेऊन लोकांच्या मनातील असंतोषाला वाचा फोडणे; काही नैमित्तिक अन्यायकारक घटना घडणे व त्याला तीव्र प्रतिक्रिया उमटणे इत्यादी गोष्टी घडून आल्या की, सामाजिक चळवळी निर्माण होत असतात. समाजातील समूहांमध्ये जर असमाधान, सापेक्ष वंचिततेची परिस्थिती, व्यवस्थेबद्दल वैफल्यता असेल तर सामाजिक चळवळी उदयास येतात.

१.७ चळवळीची जडणघडण

सामाजिक चळवळीचा प्रभाव कमी होणे म्हणजे अयशस्वी होणे असे नाही. चळवळीच्या यशामुळे समाज आणि सरकारमध्ये कायमस्वरूपी बदल घडून येतील ज्यामुळे निषेधाची गरज कमी होईल. चळवळ अयशस्वी होणे हे सहसा सामान्य लक्ष केंद्रित ठेवण्याच्या आणि ध्येयाकडे लक्ष देण्याच्या अक्षमतेचा परिणाम असतो. "संघटनात्मक किंवा धोरणात्मक अपयशांमुळे सामाजिक चळवळींचे अपयश अनेक संस्थांसाठी सामान्य आहे." अशा मार्गामुळे संस्था हळूहळू तुटणे आणि चळवळीच्या टप्प्यांमधून बाहेर पडणे होय. जेव्हा लोक किंवा गट एकत्रित केले जातात आणि सामाजिक चळवळीच्या सुरुवातीच्या चिंता आणि मूल्यांपासून दूर जातात तेव्हा सह-विकल्पाचा परिणाम होतो. दडपशाही हे दुसरे उदाहरण आहे, जेव्हा चळवळ सार्वजनिक व्यासपीठावरून बाहेरील शक्तीच्या माध्यमातून हळूहळू पुसली जाते. अधःपतनाचा शेवटचा मार्ग मुख्य प्रवाहात जात असतो, ज्याला सामान्यतः एकंदर यश मानले जाते. जेव्हा चळवळीची ध्येये घेतली जातात. दैनंदिन जीवनाचा एक भाग म्हणून समाजात येणे, त्याला 'सामाजिक आदर्श' बनवणे. उदाहरणार्थ, गर्भनिरोधक हा अजूनही सरकारी पातळीवर मोठ्या प्रमाणात चर्चेचा विषय आहे, परंतु सामाजिक जीवनात ती अस्तित्वात असलेली एक सामान्य गोष्ट म्हणून स्वीकारली गेली आहे.

हे ओळखणे महत्त्वाचे आहे की चळवळींचे विघटन होऊ शकते आणि सक्रिय होणे थांबते, परंतु सामाजिक क्षेत्रामध्ये त्यांचा प्रभाव स्वतःच्या मार्गाने यशस्वी होतो. हे नवीन पिढ्यांमध्ये अशी धारणा निर्माण करते की संघटित होण्याची आणि बदल करण्याची शक्यता आहे.

१.८ समर्थनांची ओळख

"जर इतिहासाने एक गोष्ट खरी असल्याचे दाखवले, तर ते म्हणजे श्वेतवर्णीय सामाजिक न्यायाबद्दलचे लक्ष आणि सहानुभूती क्षणभंगुर आहे. जेव्हा कॅमेरे गायब होतात तेव्हा ते कमी होते. "**- हसन क्वामे जेफ्रीज**, ओहायो स्टेट येथील इतिहासाचे प्राध्यापक चळवळीच्या अभ्यासासाठी एक अडचण अशी आहे की बहुतेकांसाठी, चळवळीचे आतले किंवा बाहेरचे लोक सुसंगत लेबले किंवा अगदी वर्णनात्मक वाक्ये देखील लागू करत नाहीत. जोपर्यंत एकच नेता नसेल किंवा सदस्यत्व कराराची औपचारिक प्रणाली असेल, कार्यकर्ते सामान्यत: वैविध्यपूर्ण लेबले आणि वर्णनात्मक वाक्ये वापरतील ज्यांना विद्वानांनी समान किंवा समान कल्पनांचा संदर्भ देताना ते समजून घेणे आवश्यक आहे, समान उद्दिष्टे घोषित करणे, समान कार्यक्रम स्वीकारणे. क्रिया, आणि तत्सम पद्धती वापरणे. कोण आहे आणि कोण सदस्य किंवा संबंधित गट नाही हे ओळखण्यासाठी ज्या पद्धतीने केले जाते त्यात खूप फरक असू शकतो

आतील लोक: ज्यांचे क्रियाकलाप किंवा समर्थनाची पातळी कमकुवत आहे अशा लोकांच्या समर्थकांचा विचार करून समर्थनाची पातळी अनेकदा अतिशयोक्ती करते, परंतु ज्यांना बाहेरचे लोक समर्थक मानू शकतात त्यांना देखील नाकारतात कारण ते बदनाम करतात किवा त्यांना विरोधक म्हणूनही पहिले जाते.

बाहेरचे लोक: ते समर्थक नाहीत जे एकतर चळवळीच्या घटकांची पातळी किंवा समर्थन किंवा क्रियाकलाप कमी लेखू शकतात किंवा जास्त लेखू शकतात, ज्यांना आतले लोक वगळतील किंवा समाविष्ट करतात.

एखाद्या चळवळीसाठी ओळख पटवणारे लेबल लागू करणारे आतील लोकांऐवजी बाहेरचे लोक असतात, जे नंतर आतील लोक स्वीकारू शकतात किंवा करू शकत नाहीत आणि स्वत: ची ओळख वापरतात. उदाहरणार्थ, १७ व्या शतकातील इंग्लंडमधील राजकीय चळवळीचे लेबल त्यांच्या विरोधकांनी त्यांना अपमानास्पद शब्द म्हणून लागू केले होते. तरीही चळवळीचे आणि त्याच्या उद्दिष्टांचे प्रशंसकांनी नंतर ही संज्ञा वापरण्यास सुरुवात केली आणि हीच संज्ञा आहे, ज्याद्वारे ते इतिहासाला ओळखले जातात.

आतल्या आणि बाहेरील, समर्थक आणि विरोधी यांच्या मतांमध्ये फरक करण्याच्या चळवळीसारख्या आकारहीन घटनेच्या कोणत्याही चर्चेत नेहमी सावधगिरी बाळगली पाहिजे, ज्यापैकी प्रत्येकाचे व्यक्तिचित्रण किंवा चुकीचे वर्णन करण्यामध्ये त्यांचे स्वतःचे हेतू आणि अजेंडा असू शकतात .

सामाजिक चळवळ आणि सोशल नेटवर्किंग

सामाजिक चळवळींचे गट संघटनात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी दहा वर्षांहून अधिक काळापासुन इंटरनेट वापरले जात आहे. असा युक्तिवाद करण्यात येतो की इंटरनेट सामाजिक चळवळी-संबंधित संप्रेषणाची गती, आणि परिणामकारकता वाढवण्यास मदत करते. तसेच एकत्रीकरणाच्या प्रयत्नांना परिणामकारक मदत करते आहे. इंटरनेटचा सामाजिक चळवळींवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. सामान्य ब्युटनरच्या पद्धतशीर साहित्य समीक्षेने विविध सामाजिक चळवळींच्या दरम्यान ट्विटरच्या भूमिकेचे विश्लेषण

केले (२००७ विकिलिक्स, २००९ मोल्दोव्हा, २००९ ऑस्ट्रिया विद्यार्थी निषेध, २००९ इस्रायल-गाझा), २००९ इराण ग्रीन रेव्होल्यूशन, २००९ टोरोंटो, २०१० व्हेनेझुएला, २०१० जर्मनी स्टटगार्ट, २०११ इजिप्त, २०११ इंग्लंड , २०११ यूएस ऑक्युपाय मूव्हमेंट, २०११ स्पेन इंडिग्नॅडोस , २०११ ग्रीस आगानक्टीझोई चळवळी, २०११ इटली, २०११ विस्कॉन्सिन लेबर प्रोटेस्ट्स, २०१२ ब्राझील व्हिनेगर, २०१३ तुर्की).

अलीकडे सोशल नेटवर्किंगच्या विषयावर अनेक चर्चा निर्माण झाल्या आहेत आणि त्याचा सामाजिक चळवळीच्या निर्मितीवर आणि एकत्रीकरणावर काय परिणाम होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, कॉफी पार्टीचा उदय सर्वप्रथम फेसबुक या सोशल नेटवर्किंग साइटवर दिसून आला. गटाने त्या साइटद्वारे आणि Flickr सारख्या फाइल शेअरिंग साइटद्वारे सदस्यत्व आणि समर्थन गोळा करणे सुरू ठेवले आहे. २००९-२०१० च्या इराणी निवडणुकीच्या निषेधाने हे देखील दाखवून दिले की सोशल नेटवर्किंग साइट्स मोठ्या संख्येने लोकांचे एकत्रीकरण जलद आणि सुलभ कसे करत आहेत. ट्विटरसारख्या साइट्सचा वापर करून इराणी लोक संघटित आणि महमूद अहमदीनेजाद यांच्या निवडणुकीच्या विरोधात बोलू शकले. फेसबुक या वेब आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सच्या व्यापक सरकारी सेन्सॉरशिपला प्रोत्साहन दिले.

सामाजिक चळवळींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास अगदी नवीन आहे. चळवळींच्या पारंपारिक दृष्टिकोनातून त्यांना अनेकदा अव्यवस्थित समजले जाते, सक्रियतेला सामाजिक व्यवस्थेसाठी धोका मानतात. १९६० आणि १९७०च्या दशकात अनुभवलेली सक्रियता या विषयाबद्दलच्या नवीन जागतिक मतामध्ये बदलली. सामाजिक चळवळींमध्ये अंतर्भूत असलेल्या संघटनात्मक आणि संरचनात्मक शक्ती समजून घेण्यासाठी मॉडेल्स सादर केले गेले.

१.९ सारांश

समाजातील काही महत्त्वपूर्ण घटक व व्यवस्था यांमध्ये समाजहिताच्या बाजूने बदल घडवून आणण्यासाठी अथवा त्यांमध्ये होणाऱ्या समाजघातक बदलांना संघटितपणे विरोध करण्यासाठी समाजातील असंख्य व्यक्ती एकत्र येऊन हेतुपूर्वक केलेला प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. समाजशास्त्रीय विचारवंतांमध्ये सामाजिक चळवळी किंवा सामाजिक आंदोलनाविषयी वेगवेगळे मतप्रवाह दिसून येतात. काही समाजशास्त्रज्ञ इतर प्रकारचे सामूहिक वर्तनप्रकार आणि सामाजिक चळवळी या दोहोंत जवळचा संबंध असल्याचे मानतात, तर काहीजण सामाजिक चळवळी या एका विशिष्ट स्वरूपाचा सामूहिक वर्तनप्रकार आहे, असे मानतात. काहींच्या मते आंदोलने म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेवरील नकारात्मक मतप्रदर्शन होय. सामाजिक आंदोलने संस्थात्मक संरचना, विचार करण्याच्या पद्धती, नियमने, नैतिक मूल्ये यांना आव्हान देतात आणि काही वेळा पर्यायही पुढे ठेवतात. आंदोलने संघर्षात्मक दृष्टिकोनातून सामाजिक घटनांचा अन्वय लावतात, म्हणून ते स्थैर्यविरोधी असतात. आजच्या आपल्या सामाजिक आयुष्याची अनेक वैशिष्ट्ये आंदोलनाचे फलित म्हणूनच अस्तित्वात आलेली असतात. वरील मुद्द्यांवरून शास्त्रज्ञांमध्येही सामाजिक चळवळींबद्दल एकमत नसल्याचे दिसून येते.

सामाजिक चळवळी हे समाजशास्त्रातील महत्त्वाचे अभ्यासक्षेत्र मानले गेले असून त्याचा अभ्यास करत असतांना अनेक अभ्यासकांनी विविध संकल्पनात्मक चौकटी विकसित केल्या आहेत. यातील काही महत्त्वाच्या टप्प्यांचा विचार करत असतांना फुक्स आणि लिन्केन बाख यांनी असे प्रतिपादन केले की, सामाजिक चळवळींच्या अध्यापनाचे अभ्यासक्षेत्र प्रामुख्याने दोन घटकात विभागले आहे. एकीकडे सामाजिक क्षेत्राच्या अभ्यासाने चळवळीत सहभाग घेतलेल्या सामाजिक कर्त्याच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांवर भर दिला; तर दुसरीकडे व्यापक सामाजिक–राजकीय व्यवस्था, संघर्ष यांवर भर देत सामाजिक चळवळींकडे 'राजकीय प्रकल्पाचे वाहक' म्हणून बघितले आहे. या संदर्भात रुडाल्फ हेर्बेल, नील स्मेल्सर, जॉन विल्सन, ड्रेसलर व विलिस, हर्बर्ट ब्लूमर, टर्नर व किलियन, लुंडबर्ग, जे. आर. गसफील्ड इत्यादी समाजशास्त्रज्ञ-विचारवंतांनी 'सामाजिक चळवळ' या शब्दाची व्याख्या केली आहे.

सामाजिक चळवळी समाजव्यवस्थेत अनुकूल स्वरूपातून सामाजिक बदल घडवून आणतात. समाजातील काही महत्त्वपूर्ण प्रश्नांना समोर ठेवून चळवळी आकारास येतात. त्यामध्ये मिरवणूका, मोर्चे, घोषणा, आंदोलने इत्यादी कृतींचा उपयोग केला जातो. ते दृष्य स्वरूपात असतात.

१.१० प्रश्न

१) सामाजिक चळवळींचा अर्थ आणि इतिहासाची माहिती सांगा.

२) सामाजिक चळवळींची मुख्य प्रक्रिया आणि विविध टप्प्यांची चर्चा करा.

३) भारतातील सामाजिक चळवळीचे वैशिष्ट्ये, ध्येय आणि स्वरुप स्पष्ट करा.

४) सामाजिक चळवळीचे विविध प्रकार उदाहरणासह वर्णन करा.

५) टिपा लिहा:

अ) सामाजिक चळवळ आणि सोशल नेटवर्किंग
आ) समर्थनांची ओळख
इ) चळवळीची जडणघडण

१.११ संदर्भ

- खैरनार, दिलीप, समाजशास्त्र परिचय, पुणे, २००८.
- धनागरे, द. ना., संकल्पनांचे विश्व आणि सामाजिक वास्तव, पुणे, २००५.
- भोळे, भास्कर; २००४. बेडकिहाळ, किशोर, बदलता महाराष्ट्र, सातारा,
- व्होरा, राजेंद्र; पळशीकर, सुहास, २०१०. भारतीय लोकशाही : अर्थ आणि व्यवहार, पुणे,
- शाह, घनश्याम, २०१०. भारतातील सामाजिक चळवळी, पुणे,
- साळुंखे, सर्जेराव, २०१७. समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, पुणे,

- सुमंत, यशवंत, २०१२. भारतीय लोकशाहीचे चर्चाविश्व : काही निरीक्षणे, पुणे,
- Fucha and Linken bach, 2003., The Oxford Indian Campanion to Sociology and Social Anthropology, New Delhi,
- Oommen, T. K., 2010, Social Movement, New Delhi,
- Rao, M. S., 1979, A Social Movements and Social Transformation, New Delhi,.
- Singh, Rajendra, , 2001 Social Movements, Old and New a Postmodernist Critique, New Delhi.

❖❖❖❖

munotes.in

२

सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

घटक संरचना :

२.० प्रस्तावना

२.१ सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

२.२ टर्नर आणि किलियन यांच्या मते सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

२.३ एम. एस. राव यांनी मांडलेली चळवळीची वैशिष्ट्ये

२.४ रुडाल्फ हेबर्ले यांच्या मते सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये

२.५ पार्थ मुखर्जी यांच्या मते सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

२.७ सारांश

२.८ प्रश्न

२.९ संदर्भ ग्रंथ

२.० प्रस्तावना

सामाजिक चळवळी सामुदाईक पातळीवरील प्रयत्न असून त्यातील सातत्य हे चळवळीस आकार देत असतात. चळवळीच्या बहुविध ध्येयांपैकी प्राप्त करावयाची ध्येय अथवा उद्दिष्ट यासाठी सकारात्मक किंवा नकारात्मक कृतींचा अवलंब केला जातो. काही चळवळी अल्प कालीन असतात तर की दीर्घकाळ चालणाऱ्या असतात. यामुळे प्रत्येक चळवळीची गुण वैशिष्ट्ये वेगवेगळ्या स्वरुपाची आढळतात.

२.१ सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

१) सामाजिक चळवळी गतिशील असतात :-

सामाजिक चळवळी गतिशील असतात. आणि त्यांना निश्चित असे आयुष्य नसते. म्हणजे त्या कधी निर्माण होतील, किती काळ सुरु राहतील आणि कधी संपुष्टात येतील हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. काही लोक चळवळींविषयी तटस्थ राहतात तर काहीजण त्यांना विरोधही करतात.

२) सामाजिक चळवळी सामाजिक परिवर्तनाला प्रभावित करण्यासाठीच अस्तित्वात येतात :-

सामाजिक चळवळ परिवर्तन प्रक्रिया प्रभावित करते. याचा अर्थ ती एकतर परिवर्तन प्रक्रिया सुरु करते किंवा अस्तित्वात आलेल्या परिवर्तन प्रक्रियेत गती देण्याचे काम करते किंवा

munotes.in

परिवर्तन होऊ नये असाही काही चळवळीचा उद्देश असतो. समाज व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणणे वा त्याला विरोध करणे अशा दोन्ही कारणांसाठी चळवळी अस्तित्वात येऊ शकतात.

३) विचारप्रणाली :-

विचारप्रणाली हे समाजिक चळवळीचे एक प्रभेदक लक्षण होय. प्रत्येक चळवळीला विचारप्रणाली असतेच. सर्व चळवळींची विचारप्रणाली सारखीच असते असा मात्र त्याचा अर्थ नाही. विचारप्रणाली म्हणजे सामाजिक किंवा राजकीय स्वरुपाचे विशिष्ट असे तत्वज्ञान असते. अशा तत्वज्ञानात काही व्यावहारिक मूलघटक जसे दिसतात त्याचप्रमाणे सैध्दांतिक घटकही त्यात प्रभावी असतात. विचारप्रणाली म्हणजे कमी अधिक संघटित स्वरुपातील वाटप भौतिक-सामाजिक विश्वाचे स्पष्टीकरण करू पाहणाऱ्या आणि त्यात परिवर्तन घडवून आणण्याबाबतच्या कल्पनांची व्यवस्था होय.

४) संघटना :-

सामाजिक चळवळीचे हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य होय. सामूहिक वर्तनाच्या इतर प्रकारांपेक्षा सामाजिक चळवळी स्पर्धेत अधिक संघटित असतात. चळवळीच्या कार्यक्रमांचे संघटन करण्याकरिता एखादी मध्यवर्ती संघटना निर्माण होते. एखाद्या चळवळीत अनेक संघटनाही असू शकतात. अर्थात चळवळीचे असंख्य सदस्य या संघटनांचे प्रत्यक्ष सभासद असतातच असे नाही. काही नैमित्तिक कारणांमुळे उत्स्फूर्तपणे चळवळी निर्माण होतात. पण चळवळीला पाठिंबा देणाऱ्यांची वा त्यात सहभागी होणाऱ्यांची संख्या अशी वाढत जाईल तशी त्यांच्या क्रियात समन्वय घडवून आणण्यासाठी संघटनांची गरज भासते. विविध चळवळीतील संघटनांचे प्रमाण भिन्न असू शकते.

५) नेतृत्व :-

कोणत्याही चळवळीत नेते आणि अनुयायी असतात. चळवळीच्या विविध कार्यक्रमांत समन्वय घडवून आणण्यासाठी नेतृत्व आवश्यक असते. असामान्य गुणांचे वरदान लाभलेली व्यक्ती नेता म्हणून उदयास येऊ शकते. चळवळीत विविध पातळ्यांवरील अनेक नेते असू शकतात व त्यांच्यात चळवळीच्या कार्यांची विभागणी झालेली असते. कार्यकर्त्यांचा उत्साह टिकवून ठेऊन चळवळीला योग्य दिशा देण्याचे कार्य नेते करतात.

६) सामाजिक असंतोष आणि सामाजिक चळवळी :-

प्रस्थापित समाज व्यवस्थेविषयी लोकांच्या मनातील सर्वसामान्य असमाधान म्हणजे सामाजिक असंतोष होय. असंतोषाची भावना अनेक कारणांमुळे निर्माण होते.

७) सापेक्ष वंचितता :-

स्टाऊफर यांनी ही कल्पना मांडली आहे. विशेषतः सामाजिक चळवळींच्या उगमाचे आणि सामाजिक गतिशिलतेचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी ही संकल्पना उपयुक्त ठरली आहे. आपल्याजवळ काय आहे आणि आपल्याजवळ काय असलेच पाहिजे असे व्यक्तीला वाटते. या दोहोंतील तफावतीमुळे व्यक्तीला वंचिततेच्या भावनेचा अनुभव येतो. यातून व्यक्तींच्या

विविध गोष्टींबाबतच्या अपेक्षा जसजशा वाढतात तसतशी वंचिततेची त्यांची भावना अधिकाधिक प्रबळ होत जाते. आजच्या अविकसित आणि विकसनशील देशांतील कनिष्ठ पातळीवर जीवन जगणाऱ्या असंख्य लोकांत सापेक्ष वंचिततेची ही भावना अधिकाधिक प्रबळ होत आहे.

८) अन्यायाचे संवेदन :-

समाजातील लोकांना जर आपली समाज व्यवस्था अन्यायकारक आहे अशी जाणीव झाली तर लोकांना वैफल्याचा अनुभव येतो. समाज व्यवस्था अन्यायकारक आहे अशी जाणीव झाल्यामुळे त्यात बदल घडवून आणण्याची लोकांची तीव्र इच्छा बनते व प्रसंगी हिंसाचाराचा अवलंब करुनही ती बदलण्यास व्यक्तींना समर्थन मिळते. ही अन्यायाची भावना श्रीमंत व गरीब अशा दोन्ही वर्गात निर्माण होते. उदा. जेव्हा आयकरात व संपत्ती करात शासन वाढ करते तेव्हा श्रीमंतांनाच ते अन्यायकारक वाटते. अन्यायाची जाणीव होणे, अन्यायाची भावना प्रबळ होणे ही गोष्ट सामाजिक चळवळी निर्माण होण्यास अत्यंत पोषक परिस्थिती निर्माण करते मग अशी भावना गरीब लोकांत, मध्यमवर्गीयांत वा श्रीमंतात निर्माण झाली तरी ते चळवळी सुरु करतात.

९) दर्जा विसंगती :-

जेव्हा व्यक्तीचा एखादा दर्जा उच्च तर इतर दर्जे कनिष्ठ असतात. तेव्हा या परिस्थितीला अनुसरुन दर्जा विसंगती अशी संज्ञा वापरली जाते. स्वतःच्या क्षमतांचा व पात्रतेच्या जोरावर उच्च शिक्षण व कौशल्यांच्या आधारे, परंपरागत जन्माने प्राप्त होणाऱ्या दर्जापेक्षा अधिक श्रेष्ठ दर्जा व्यक्ती जेव्हा प्राप्त करते तेव्हा त्यांना दर्जा विसंगतीचा समाजात अनुभव येतो. वरिष्ठ गटातील लोक कनिष्ठ गटातील लोकांना हीन वागणूक देतात. उदा. कनिष्ठ समजल्या गेलेल्या जातीतील डॉक्टर किंवा वकील यांना सामाजिक दर्जा प्रदान केला जात नाही.

सामाजिक चळवळी संदर्भातील विविध तज्ज्ञांनी सांगितलेली वैशिष्ट्ये :

सामाजिक चळवळींच्या व्याख्या आपण पाहिल्या आहेत. वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी निरनिराळ्या व्याख्या केल्या आहेत. त्यांच्या आधारेच वैशिष्टये देखील सांगितली आहेत. त्यातील मुख्यत्वेकरून दोन वैशिष्टये दिसून येतात.

१) समाजातील व्यक्ती समाजाची सामजिक, सांस्कृतिक प्रकियामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात.

२) बहुतांश लोकांचा भर हा नव्या सामाजिक व सांस्कृतिक स्वरूपांच्या बाबींवर आहे. दोन्ही लक्षणांवरुन असे म्हणता येईल की, अशा प्रक्रिया या सामाजिक परिवर्तनाला चालना देणाऱ्या आहेत. असा व्यवहार हा सामूहिक असून सामाजिक चळवळींचा आहे. सामाजिक चळवळींची वैशिष्टे अनेक अभ्यासकांनी सांगितली आहेत. यामध्ये काही शास्त्रज्ञांच्या मते विशेष उल्लेखनीय अशी वैशिष्टये पुढीलप्रमाणे –

munotes.in

२.३ टर्नर आणि किलियन यांच्या मते सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

अ) वैचारिकता :- सामाजिक चळवळीत एक निश्चित अशी वैचारिकता असते, ती ध्येयाशी निगडीत असते. जे लोक या वैचारिकतेच्या आधारावर सामाजिक चळवळीशी जोडलेले आहेत. त्यांचा वैचारिकतेवर पूर्ण विश्वास असतो, प्रत्येक विचार शृखंलेबरोबर ध्येयप्राप्तीचे नाते जोडलेले असते. सामाजिक चळवळीत सहभागी असणारे कार्यकर्ते हे त्या परिस्थितीला अनुरुप अशीच आंदोलनाची रुपरेषा तयार करतात.

ब) आपलेपणा:- जेव्हा अनेक व्यक्ती कोणत्याही आंदोलनाशी, चळवळीशी जोडल्या जातात तेंव्हा त्या सर्व सदस्यांच्यात आपलेपणाची भावना विकसित होत जाते व सर्व सदस्यांच्यातील एकजूट ही आपलेपणाची भावना व्यक्त करते. जे लोक या आंदोलनात सहभागी होत नाहीत त्या लोकांना ते विरोध करतात.

क) मूल्ये :- सामाजिक चळवळीचे काम सुव्यवस्थित चालण्यासाठी काही नियम केले जातात की जे सर्व सदस्यांना बंधनकारक असतात. त्यामुळे चळवळीच्या कामात कोणत्याही प्रकारची बाधा निर्माण होत नाही. मुल्ये चळवळींना यश प्राप्त करून देण्यासाठी अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत असतात.

ड) साचा :- प्रत्येक सामाजिक चळवळीचा साचा किंवा मार्ग ठरलेला असतो. त्यामध्ये श्रम विभाजन ठरवून केले जाते. सर्व सदस्य आपापल्या योग्यातेनुसार कार्य करीत असतात. काहीजण चांगले नेतृत्व करतात तर काहीजण चांगले कार्यकर्ते होतात.

२.४ एम. एस. राव यांनी मांडलेली चळवळीची वैशिष्ट्ये

अ) सामुहिक क्रिया : चळवळ ही प्रक्रिया एक व्यक्तीपरत्वे स्वतंत्र क्रिया असतात. सामुहिक क्रिया या वेगळ्या आहेत. सामजिक चळवळींची कामे व्यक्तिपेक्षा सामुहिक प्रक्रियेतून होतात व यातून सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

ब) चैतन्य :- जेव्हा सामाजिक चळवळी चालू होतात तेव्हा सर्व सदस्यांच्यात चैतन्य निर्माण होते. या चैतन्यातून लोक एक दुस-यांशी जोडले जातात व त्यातून त्यांचे संघटन व्हायला सुरुवात होते. चैतन्याशिवाय सामाजिक चळवळींना गती निर्माण होत नाही. सामाजिक चळवळीचे निश्चित उद्दीष्ट्ये लवकरात लवकर प्राप्त करण्यासाठी चैतन्य महत्त्वाचे आहे.

क) सामाजिक संबंधातील परिवर्तन :- सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून सामाजिक संबंध व सामाजिक व्यवस्थामध्ये परिवर्तन घडून येते. हे परिवर्तन संपूर्ण आणि आंशिक दोन्ही पध्दतीने होऊ शकते. जेव्हा सद्यः स्थितीतील व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्याच्या गोष्टी केल्या जातात तेंव्हा ते आंशिक परिवर्तन होते पण जेव्हा संपूर्ण सामाजिक व्यवस्थेत बदल करण्याच्या गोष्टी केल्या जातात. तेंव्हा संपूर्ण सामाजिक परिवर्तन होते. या प्रकारच्या परिवर्तनातून क्रांती घडून येऊ शकते. या कारणामुळे समाजाच्या वेगवेगळया समुहात व वर्गात सदस्यांच्या सामाजिक संबंधात परिवर्तन होण्यास सुरुवात होते.

ङ) वैचारिकता:- राव यांचे म्हणणे असे आहे की प्रत्येक सामाजिक आंदोलनात एक विशेष वैचारिकतेचा आधार आहे वैचारिकतेशिवाय कोणतेही आंदोलन संकलित होत नाही.

सामाजिक आंदोलनात वैचारिकता असणे अत्यंत गरजेचे आहे. वैचारिकता चळवळीची दिशादर्शक असते.

२.५ रुडाल्फ हेबर्ले यांच्या मते सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये

अ) सामाजिक एकत्रीकरण : सामाजिक चळवळ ही कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक आधारावर समुहाचे एकत्रीकरण होय. आधाराशिवाय एकत्रीकरण शक्य नसते. एकत्रीकरण अशा प्रकारचे असते की जे परिवर्तनासाठी उपयुक्त ठरुन संस्थात्मक स्वरुपात दर्शविले जाते याचे अंतर्गत दोन प्रकार पडतात.

१) गर्दी : एखादी घटना जर आकस्मिक घडली तर गर्दी जमते आणि काही कालावधीने नंतर ती पांगूनही जाते. कधी-कधी लोकांच्या एकत्र येण्यातून एकतेची भावना निर्माण होऊन ध्येय गाठण्यासाठी होणारे प्रयत्न हे विकासाचा पहिला टप्पा ही बनू शकते. जमावास योग्य नेतृत्व व दिशा मिळाली तर जमाव किंवा गर्दीचे ही सामाजिक चळवळीत रुपांतर होते.

२) सामान्य जनता : समाजात जेवढ्या व्यक्ती तेवढ्याप्रकारची मत विसंगती आढळून येते. एखाद्या विषयावर चर्चा करण्यासाठी व मार्ग काढण्यासाठी लोक एकत्र येतात, विचारांची देवाण घेवाण करून समान उद्दिष्ट गाठण्यासाठी एकजूट होऊन चळवळ उभी करण्यास उद्युक्त होतात व एकसंघ राहण्याने उद्दिष्ट पूर्ती करू शकतात हे दाखून देतात.

ब) समाजव्यवस्थेत परिवर्तन : सामाजिक चळवळींचा मूळ उद्देश हा नेहमी समाजाच्या समाज व्यवस्थेत परिवर्तन घडून आणणे हा असतो. समाजातील ज्या गोष्टी आपणास नको वाटतात, अन्यायकारक वाटतात किंवा मनाला न पटण्याऱ्या अयोग्य वाटतात अशा गोष्टीतही परिवर्तन घडवून आणून ते बदलविणे तसेच एखादे अन्यायकारक बाबीना प्रतिबंध करणे त्या रोखणे हाही हेतू असतो. पण योग्य बाबी घडवून आणणे किंवा अयोग्य बाबींना प्रतिबंध करणे म्हणजे या दोन्ही प्रकारातून समाजात परिवर्तन घडवून आणणे होय.

क) समूहातील एकता : एखादया चळवळीसाठी जेव्हा समाजातील अनेक लोक एकत्र येतात व त्या समूहात सहभागी होतात तेव्हा वेगवेगळ्या विचारांचे लोक असूनही चळवळीच्या समान उद्दिष्टापोटी एकत्र येतात, कार्य किंवा कृती करतात व त्यातून त्यांची मैत्री वाढीस लागते. व त्यातून त्यांची एकता, ऐक्य वाढीस लागते. एकसंघपणाची भावना मजबूत होते.

२.६ पार्थ मुखर्जी यांच्या मते सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

अ) सामाजिक संरचनेशी संबंध : प्रत्येक चळवळीतून सामाजिक संरचनेत काही ना काही परिवर्तन घडत असते. म्हणजे सामाजिक चळवळींचा संबंध सामाजिक परिवर्तनाशी असतो, म्हणजे सामाजिक संरचनेशी असतो. अर्थात सामाजिक चळवळींचा उद्देश सामान्यतः सामाजिक संरचनेत परिवर्तन घडवून आणणे हाच असतो.

ब) विशिष्ट परिस्थिती : समाजात अशी विशिष्ट परिस्थिती निर्माण होते की ज्यामुळे सामाजिक चळवळी उद्भवतात, त्या वाढतात आणि त्या पसरतातही. उदा. स्त्रीयांच्या वरील

अत्याचार व स्त्री भृण हत्या थांबवण्यासाठी काही स्त्रीवादी चळवळी उभ्या राहिल्या व वाढल्या.

क) परिणाम आणि निष्पती : प्रत्येक सामाजिक चळवळीचा परिणाम सामाजिक व्यवस्थेवर किंवा सामाजिक संरचनेवर होतो. पण त्याची निष्पती किंवा फलश्रुती म्हणून एक नवीन सुधारित संरचना उदयास येते.

ड) प्रतिकात्मक व्यवस्था : प्रत्येक चळवळीला ओळखण्यासाठी त्यांच्या उद्दिष्टानुसार अथवा विचार-प्रणालीनुसार कोणते ना कोणते प्रतीक असते. ही प्रतिके व मागण्या ठळकपणे लोकांच्या समोर येतात व त्यावरून चळवळींची ओळख समाजाशी होते. तिचे वेगळेपण स्पष्ट दिसून येते. उदा. एखाद्या चळवळीचे प्रतीक किंवा चिन्ह लाल निशाण या पद्धतीने प्रतीकात्मक ओळख होते.

ह) सामाजिक परिवर्तन हाच मूळ उद्देश : सामाजिक चळवळीचा अंतिम उद्देश समाज व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणणे हाच असतो. असे हे परिवर्तन अंशिक किंवा संपूर्ण असू शकते.

पार्थ मुखर्जी यांच्या मते सामाजिक चळवळ ही समावेशक पर्यायी आणि अमुलाग्र बदल घडून आणण्यास सक्षम असते. समावेशक बदल हे प्राप्त परिस्थितीतील घटकांमध्येच बदल करीत असतात.

२.७ सारांश

सामाजिक चळवळीचे प्रकार आणि सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये बहुआयामी आहेत. प्रत्येक चळवळीनुसार तिची वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असतात. टर्नर, एम. एस. राव, पार्थ मुखर्जी, हेबर्ले, या अभ्यासकांनी चळवळी संदर्भातील अभ्यासातून काही वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यांच्या आढावा घेता चळवळींचे स्वरूप, कार्य, ध्येय, जन सहभाग यावरून चळवळी कशा विविध गुण वैशिष्ट्ययुक्त आहेत याचे ज्ञान होते.

२.८ प्रश्न

१) सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये सांगा.

२) पार्थ मुखर्जी यांच्या मते सामाजिक चळवळीची वैशिष्टे कोणती आहेत ती सांगा .

२.९ संदर्भ ग्रंथ

1. Theodore Roosevelt, Address Roosevelt, Address to the Deep Waterway Convention Memphis, TN, October 4, 1907
2. Uniting to Win: Labor-Environmental Alliances, by Dan Jakopovich
3. Manes, Christopher, 1990. Green Rage: Radical Environmentalism and the Unmaking of Civilization, Boston: Little, Brown and Co.

munotes.in

4. A Brief Description of Radical Environmentalism, Jeff Luers, 4 Struggle Magazine, 26th September 2005.

5. David Adam, "Green idealists fail to make grade, says study," The Guardian, 2008-09-24.

6. Paul Hawken, Blessed Unrest, Penguin Books Ltd, United States of America, 2007.

7. John McCormick, The Global Environmental Movement, London: John Wiley, 1995.

8. RamachandraGuha Environmentalism: A Global History, London, Longman, 1999.

9. Sheldon Kamieniecki, editor, Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy, Albany: State University of New York Press, 1993. Philip Shabecoff, A Fierce Green Fire: The American Environmental Movement, Island Press; Revised Edition, 2003.

10. Paul Wapner, Environmental Activism and World Civil Politics, Albany: State University of New York, 1996.

11. 11.deSteiguer, J.E. 2006. The Origins of Modern Environmental Thought. The University of Arizona Press. Tucson. Catherine Soanes and Angus Stevenson, ed (2005). Oxford Dictionary of English (2nd revised ed.). Oxford University Press.

12. Gari, L. (November 2002). "Arabic Treatises on Environmental Pollution up to the End of the Thirteenth Century". Environment and History (White Horse Press) 8 (4): 475-488.

13. शहा घनश्याम भारतातील सामाजिक चळवळी डायमंड पब्लिकेशन पुणे , २००८

❖❖❖❖

३

सामाजिक चळवळींचे प्रकार

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ सामाजिक चळवळी काय आहेत आणि त्या महत्त्वाच्या का आहेत?

३.३ सामाजिक चळवळींचे स्वरूप

३.४ सामाजिक चळवळीचे वर्गीकरण

३.५ विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळी काय आहेत?

३.५.१ सुधारणा चळवळ

३.५.२ क्रांतिकारी चळवळ

३.५.३ प्रतिक्रियात्मक चळवळ

३.५.४ स्वयं-मदत चळवळी आणि धार्मिक चळवळी

३.५.५ प्रतिकार चळवळ

३.५.६ युटोपियन चळवळ

३.५.७ अभिव्यक्त चळवळी

३.६ निष्कर्ष

३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- सामाजिक चळवळींच्या मुख्य प्रकारांची यादी करणे.
- सामाजिक चळवळींच्या उदयास कारणीभूत असलेले सूक्ष्म आणि स्थूल घटक स्पष्ट करणे.
- विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळीमधील फरक ओळखणे.
- चांगल्या आकलनासाठी सामाजिक चळवळीचे वर्गीकरण करणे.

३.१ प्रस्तावना

सामाजिक चळवळ ही व्यक्तींचा एक विशाल समूह आहे जो एकत्रितपणे कार्य करतो ज्यामध्ये एकतर निषेध किंवा क्रियाकलाप. संरचित सोशल मीडिया मोहिमा, हॅशटॅगचा वापर आणि ऑनलाइन याचिका इ सामान्यत: वापरल्या जातात.

सामाजिक चळवळींचे वारंवार त्यांची ध्येय किंवा विचारसरणीनुसार वर्गीकरण केले जाते. उदा एखादी पर्यावरणीय चळवळ, धोरणकर्त्यांवर दबाव आणण्यासाठी सार्वजनिक निषेध आणि रॅलींवर अधिक अवलंबून राहू शकते, तर दुसरी कायदेशीर उपाय किंवा कॉर्पोरेट क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित करू शकते.

क्रियाकलापाच्या प्रकारासाठी सामान्य शब्द म्हणून वापरला जाण्याव्यतिरिक्त , "सामाजिक चळवळ" हा शब्द विशेषत: लोकांच्या सामूहिक गटाचे वर्णन करण्यासाठी देखील वापरला जातो जे एक सामान्य राजकीय किंवा सामाजिक अजेंडा सामायिक करतात आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी समन्वित कृती वापरतात.

३.२ सामाजिक चळवळी काय आहेत आणि त्या महत्त्वाच्या का आहेत?

आधुनिक युगात सामाजिक चळवळी अधिक ठळक झाल्या आहेत. या सामाजिक चळवळींमध्ये राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भासह समाजाच्या सर्व घटकांचा समावेश होतो. ते महत्त्वपूर्ण आहेत कारण त्यांच्याकडे समजाच्या चेतनेवर प्रभाव टाकण्याची आणि महत्त्वपूर्ण सामाजिक बदल घडवून आणण्याची क्षमता आहे.

३.३ सामाजिक चळवळींचे स्वरूप

आता आपण सामाजिक चळवळींच्या विश्लेषणाच्या काही अस्पष्टपणे नमूद केलेल्या कल्पनांवर अधिक तपशीलवार चर्चा करूया.

१) सामाजिक संघर्ष, किंवा स्पष्टपणे ओळखले जाणारे विरोधक, सामाजिक चळवळींमध्ये नेहमीच उपस्थित असतात. प्रबळ सांस्कृतिक आदर्श किंवा संस्थात्मक नियमांमधील व्यत्यय म्हणून कृती करणारे लोक त्यांच्या स्वत:च्या कृतींचा वारंवार अनुभव घेतात. संस्था आणि गतिशीलता यांच्यातील या विरोधाभासावर अल्बेरोनी (एफ. अल्बेरोनी, मूव्हमेंटोइस्टिट्युझिओन (बोलोग्ना: ॥ मुलिनो, १९७७) यांनी जोर दिला होता. तथापि, अनेक विद्रोह किंवा उठाव हे सामाजिक व्यवस्थेच्या अंतर्गत संकट आणि सुधारणेच्या संकेतांशिवाय दुसरे काहीही असू शकत नाहीत. एक सामाजिक चळवळ म्हणून ती अस्तीत्वात असू शकत नाही. त्याची तीव्रता, भावना किंवा स्फोटक शक्तीद्वारे परिभाषित होते , ज्या अशा प्रतिमा आहेत ज्या व्यत्ययांशी अधिक चांगल्या प्रकारे जुळतात ज्यांचा कार्यात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जाऊ शकतो.

२) येथे प्रतिवाद केलेला सर्वात वादग्रस्त युक्तिवाद असा आहे की दिलेल्या समाज प्रकारात विरोधाभासी सामाजिक चळवळींची फक्त एक मध्यवर्ती जोडी आहे. हा सिद्धांत मार्क्सच्या वर्गसंघर्षाच्या संकल्पनेशी अगदी समरूप दिसतो, परंतु याला

निरिक्षकांकडून सतत आव्हान दिले जाते जे मोठ्या संघर्षाचे "आघाडी" म्हणू शकत नाहीत अशा संघर्षांचे वर्णन करतात. मानवजातीच्या पूर्वइतिहासाच्या शेवटी धार्मिक विश्वासाचे प्रतिनिधित्व करणारा अशा स्थितीचा वैचारिक किंवा अगदी मानववंशाच्या अंतिम समयीचे काही क्षण असा अर्थ या निरीक्षकांनी नाकारला आहे.

३) सामाजिक चळवळी विरोध किंवा "लोकप्रिय" चळवळींशी संबंधित असल्याने "सामाजिक सुव्यवस्था" कमी करतात, बऱ्याच लोकांना संघर्षांच्या बहुलतेबद्दल स्वाभाविकपणे खात्री असते. दुसरीकडे, एक लोकप्रिय सामाजिक चळवळ, "शासक वर्ग" सामाजिक चळवळीपासून विभक्त करू शकत नाही आणि केवळ त्यांच्या संघर्षाला महत्त्व दिले जाऊ शकते. मूलभूत सांस्कृतिक मूल्ये आणि सामाजिक नियमांशी जोडण्याऐवजी, आर्थिक किंवा राजकीय सत्ताधारकांना सामाजिक चळवळ म्हणून तपासले पाहिजे. सामाजिक चळवळींचे केंद्रत्व, वर्चस्व किंवा सामाजिक व्यवस्था ही आधुनिकता किंवा तर्कशुद्धतेसह ओळखण्याची क्षमता सूचित करत नाही. एक "शासक वर्ग" देखील अशी ओळख मिळवू शकत नाही; केवळ एक निरपेक्ष राज्य, जे सामर्थ्यवान आणि असहाय सामाजिक अभिकार्त्यांना मारते, तेच हे करू शकते.

४) सामाजिक चळवळी आणि राजकीय क्रियाकलाप ओळखणाऱ्या ऐतिहासिक परंपरेचा आजही आपल्यावर प्रभाव पडतो, म्हणजेच राज्य प्राधिकरण नियंत्रित करण्याच्या उद्देशाने संघटित कृतीच्या प्रभावामुळेच आपण कधीकधी केंद्रीय सामाजिक चळवळीच्या कल्पनेने अस्वस्थ होतो. हा गैरसमज विशेषतः युरोपियन विचारांमध्ये प्रचलित आहे, जेथे कम्युनिस्ट आणि सामाजिक लोकशाही दोन्ही मंडळांमध्ये कामगार चळवळ समाजवादात मिसळली गेली आहे. युरोपियन आणि लॅटिन अमेरिकन लोक पारंपारिकपणे फक्त क्रांती किंवा राज्य-नेतृत्वाच्या सुधारणांबद्दल बोलत असताना, अमेरिकन बौद्धिक संस्कृती सामाजिक चळवळीची संकल्पना समजून घेण्यास अधिक सक्षम असल्याचे सिद्ध झाले आहे. उत्क्रांतीवादी सामाजिक तत्त्वज्ञानामध्ये रचना आणि बदल, "सामाजिक" आणि "ऐतिहासिक" चळवळी वेगळ्या नाहीत. शास्त्रीय समाजशास्त्राने पाश्चात्य समाजाची व्याख्या 'व्यवस्था आणि आधुनिकीकरण प्रक्रिया' अशी केली होती. दुर्खिमने वेबरपेक्षा एका भागावर अधिक जोर दिला, तर पार्सन्स आधुनिक पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये एकता आणि एकात्मतेच्या तत्त्वांवर आधारित तर्कशुद्धीकरण आणि धर्मनिरपेक्षीकरण प्रक्रिया म्हणून आधुनिकतेची ओळख करण्याच्या टोकाला गेले. त्याचप्रमाणे, याचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण आजही लॅटिन अमेरिका आणि जगातील इतर प्रदेशांमध्ये राष्ट्रीय राज्याच्या स्थापनेच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे. अशा प्रकारे सामाजिक चळवळीची संकल्पना अभिनव आहे कारण ती सामाजिक विचार आणि कृतीच्या या स्वरूपाला आव्हान देते.

५) आपण तीन प्रकारच्या सामाजिक चळवळींचा विचार करूया. काटेकोर अर्थाने, सामाजिक चळवळी म्हणजे विशिष्ट समाज प्रकारातील सांस्कृतिक नमुने (ज्ञान, गुंतवणूक आणि नैतिकता) नियंत्रित करण्याचे स्पर्धात्मक प्रयत्न. ऐतिहासिक चळवळी म्हणजे एका समाज प्रकारातून दुसऱ्या समाजात बदल घडवून आणण्याचे एकत्रित प्रयत्न. अभिकर्त्यांची व्याख्या यापुढे केवळ त्यांच्या सामाजिक संबंधांद्वारे केली जाते, तर राज्याबरोबरच्या त्यांच्या परस्परसंवादाद्वारे देखिल होते. जे अशा ऐतिहासिक

बदलांमागील प्रेरक शक्ती आहे. तथापि, पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, ऐतिहासिक चळवळी आणि सामाजिक चळवळी पूर्णतः स्वतंत्र नसतात कारण त्या कम्युनिस्ट चळवळी आणि राष्ट्रीय-लोकप्रिय शासनांमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, राष्ट्रीय आणि आधुनिकीकरणाच्या परिमाणांसह वर्ग घटक एकत्रित करतात. सामाजिक चळवळी आणि राज्य स्थित्यंतरे यांचा परस्पर संबंध असतो. सांस्कृतिक चळवळी त्याच प्रकारे जटिल आहेत. फ्रेंच साहित्याच्या इतिहासातील कालखंडाचा संदर्भ देण्यासाठी त्यांना सांस्कृतिक नवकल्पनांपर्यंत संकुचित करता येत नाही, म्हणून त्याला प्राचीन आणि आधुनिक यांच्यातील संघर्ष म्हणून काटेकोरपणे सांस्कृतिक शब्दांमध्ये वैशिष्ट्यीकृत केले जाते. दुसरीकडे, एक सांस्कृतिक चळवळ, सामाजिक चळवळीचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये सांस्कृतिक मूल्ये बदलणे ही प्राथमिक संकल्पना आहे, तरीही या प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून सामाजिक संघर्ष उद्भवतो. स्त्री चळवळ हे याचे उत्तम आधुनिक उदाहरण आहे. स्त्रियांची स्थिती आणि प्रतिमेचे समालोचन आणि परिवर्तन, तसेच नवीन नैतिक मूल्यांचा अधिक व्यापकपणे उदय याद्वारे त्याची मध्यवर्ती व्याख्या केली गेली आहे, परंतु ती सतत सामाजिक संघर्षाद्वारे विभाजित केली जाते जी स्त्रियांच्या निषेधाच्या दोन मार्गांना विरोध करते कारण : एक उदारमतवादी कृती हा त्याचा उद्देश आहे. पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील हक्क आणि संधींची समानता प्राप्त करणे आणि अधिक मूलगामी प्रवृत्ती जी समानता नाकारते आणि जी प्रबळ पुरुष मॉडेलचे अनुकरण करते आणि महिलांच्या मताधिकारावर ठाम असते. ही अंतर्गत लढाई, जी युनायटेड स्टेट्स आणि फ्रान्समध्ये विशेषतः स्पष्ट आहे जी सांस्कृतिक आविष्कार, सांस्कृतिक गतिशीलतेपासून वेगळे करते.

३.४ सामाजिक चळवळीचे वर्गीकरण

विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळींमध्ये फरक करण्यासाठी काही वर्गीकरणे खालीलप्रमाणे आहेत:

i) व्याप्ती : चळवळीचे वर्गीकरण सुधारणावादी किंवा मूलगामी असे केले जाऊ शकते. सुधारणा चळवळ विशिष्ट नियम किंवा कायदे बदलण्याचा प्रयत्न करते, परंतु मूलगामी चळवळ मूलत: मूल्य प्रणाली बदलण्याचा प्रयत्न करते. सुधारणा चळवळ कामगारांचे हक्क सुधारण्याचा प्रयत्न करणारी कामगार संघटना असू शकते, तर अमेरिकन नागरी हक्क चळवळ ही एक मूलगामी चळवळ होती.

ii) बदलाचा प्रकार : चळवळ एकतर नाविन्यपूर्ण किंवा पुराणमतवादी बदलाचा पाठपुरावा करू शकते. एक पुराणमतवादी चळवळ विद्यमान नियम आणि मूल्ये जतन करण्याचा प्रयत्न करते तर एक नाविन्यपूर्ण चळवळ त्यांना स्थापित करण्याचा किंवा बदलण्याचा प्रयत्न करते.

iii) उद्दिष्टे : समूह-केंद्रित चळवळींचा उद्देश विशिष्ट गट किंवा संपूर्ण समाजावर प्रभाव टाकणे आहे, जसे की राजेशाही ते लोकशाहीमध्ये राजकीय प्रणाली बदलणे. व्यक्ती हे वैयक्तिक-केंद्रित चळवळीचे केंद्रबिंदू आहेत.

iv) कामाच्या पद्धती : अहिंसक प्रतिकार आणि सविनय कायदेभंग ही अशी दोन धोरणे आहेत जी शांततापूर्ण चळवळींद्वारे वापरली जातात. जेव्हा हिंसक चळवळी सामाजिक बदल शोधतात तेव्हा ते हिंसेकडे वळतात.

v) श्रेणी : विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात साम्यवादासारख्या जागतिक चळवळींची आंतरराष्ट्रीय उद्दिष्टे होती. स्थानिक चळवळींचे उद्दिष्ट विशिष्ट स्थानिक किंवा प्रादेशिक उद्दिष्टे साध्य करणे असते. जसे की ऐतिहासिक संरचनेचे जतन करणे किंवा नैसर्गिक अधिवास राखणे इ.

३.५ विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळी काय आहेत ?

सामाजिक चळवळ ही एक निश्चित प्रकारची सामूहिक कृती आहे ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा संस्थांचे मोठे अनौपचारिक गट विशिष्ट राजकीय किंवा सामाजिक समस्यांमध्ये बदलासाठी किंवा विरोधात काम करतात. सामाजिक चळवळींचे वर्गीकरण करणे कठीण आहे कारण त्यांच्या विकासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर त्यांचे मिश्र स्वरूप असू शकते किंवा भिन्न प्रकार असू शकतात.

सामाजिक चळवळीचे कोणतेही अद्वितीय, सार्वत्रिक प्रतिमांचे अभ्यासशास्त्र नाही. जेव्हा भिन्न संशोधक चळवळींच्या भिन्न वैशिष्ट्यांवर लक्ष केंद्रित करतात तेव्हा भिन्न वर्गीकरण योजना विकसित होतात. परिणामी, कोणतीही सामाजिक चळवळ अनेक आयामांमध्ये परिभाषित केली जाऊ शकते.

चळवळीचे वर्गीकरण करण्याचे अनेक प्रयत्न चळवळीच्या ध्येयावर केंद्रित असतात. सामाजिक चळवळींना राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक इत्यादी म्हणून परिभाषित करण्याचा एक आधार म्हणजे सामाजिक संस्था असतात ज्याद्वारे किंवा ज्याद्वारे सामाजिक बदल साध्य करायचे असतात. असे प्रतिपादन केले जाऊ शकते की सर्व चळवळी राजकीय किंवा धार्मिक स्वरूपाच्या आहेत, त्यांचे उद्दिष्ट राजकीय व्यवस्था की वैयक्तिक नैतिक तत्त्वे बदलणे आहे यावर अवलंबून आहे. "सुधारणा" आणि "क्रांतिकारक" चळवळींमधील फरक हा व्यापकपणे वापरला जाणारा परंतु अतिशय व्यक्तिनिष्ठ आहे. या फरकाचा अर्थ असा आहे की सुधारणा चळवळ अशा बदलासाठी युक्तिवाद करते जी त्यांची अंमलबजावणी मूल्य सुधारत असताना विद्यमान मूल्यांचे रक्षण करते. दुस-या बाजूला, क्रांतिकारी चळवळ विद्यमान आदर्शांची वकिली करताना दिसते. दुसरीकडे, तथाकथित क्रांतिकारी चळवळीचे सदस्य, जवळजवळ नेहमीच असा दावा करतात की त्यांनाच समाजातील वास्तविक मूल्ये आवडतात, तर विरोधक चळवळीला क्रांतिकारी आणि मूळ, परंपरागत मूल्यांना विध्वंसक म्हणून नामाभिधान जोडतात.

इच्छित दिशा आणि बदलाची गती चळवळींचे वैशिष्ट्य दर्शविण्याच्या काही प्रयत्नांमध्ये वापरली जाते. या उद्देशासाठी, कट्टरपंथी, प्रतिगामी, मध्यम, उदारमतवादी आणि पुराणमतवादी अशी विशेषणे वारंवार वापरली जातात. या संदर्भात "क्रांतिकारक" आणि "सुधारणा" या शब्दांचा वापर वर नमूद केलेल्या पेक्षा थोड्या वेगळ्या अर्थाने केला जातो, या सूचनेसह की क्रांतिकारी चळवळ जलद, तीव्र बदलांना अनुकूल असते तर सुधारणा चळवळ हळूहळू, उत्क्रांतीवादी प्रगतीला अनुकूल असते.

अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ लुईस एम. किलियन यांनी प्रस्तावित केलेली आणखी एक टायपोलॉजी बदलाच्या दिशेने किंवा विरोध करण्याच्या दिशेने आधारित होती. प्रतिगामी चळवळ समाजाला त्याच्या पूर्वीच्या स्थितीत परत आणण्याचा प्रयत्न करते, तर पुरोगामी चळवळ नवीन समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करते. पुराणमतवादी इतर चळवळींद्वारे समर्थन केलेल्या बदलांना किंवा सांस्कृतिक प्रवाहातून उद्भवलेल्या बदलांना विरोध करतात आणि विद्यमान मूल्ये आणि रीतिरिवाजांचे जतन करण्याचा आग्रह करतात.

किलियन आणि अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ **राल्फ एच. टर्नर** यांचा असा विश्वास होता की सामाजिक चळवळींचे वर्गीकरण हे त्यांच्या सार्वजनिक व्याख्येवर आधारित, निर्माण झालेल्या विरोधाचे स्वरूप आणि चळवळीचे क्रियाकलाप यावर आधारित केल्यास काही वेळा उपयुक्त ठरू शकते. ही पद्धत सुधारणावादी आणि क्रांतिकारी श्रेणींमध्ये अंतर्भूत असलेल्या उद्दिष्टांचे व्यक्तिनिष्ठ मूल्यांकन काढून टाकण्यासाठी आहे. ही उल्लेखलेली चळवळ ही अशी आहे जी समाजाच्या कोणत्याही महत्त्वाच्या भागाच्या मूल्यांना किंवा हितांना हानी पोहोचवत नाही. समान उद्दिष्टाचा प्रचार करणारी कोणतीही स्पर्धात्मक चळवळ नसल्यास ते गैर-गुटहीन आहे. आदरणीय समूह विरहित चळवळीला उदासीनता आणि प्रतिकात्मक समर्थन यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते, परंतु तिच्याकडे मूल्ये वाढवण्याचे वैध मार्ग देखील आहेत. एक व्यवहार्य दुफळी म्हणून चळवळीने समान व्यापक ध्येयाचा पाठपुरावा करणाऱ्या इतर गटांशी स्पर्धा करणे आवश्यक आहे, परंतु त्याचा प्रभाव वाढवण्याचे स्वीकारार्ह मार्ग देखील आहेत. समाजातील सामर्थ्यवान आणि प्रभावशाली हितसंबंधांच्या आदर्शांना धमकावणारी चळवळ क्रांतिकारक म्हणून ओळखली जाते आणि तिला हिंसक दडपशाहीचा सामना करावा लागतो. परिणामी ती त्याच्या कार्यक्रमाचा प्रचार करण्यासाठी कायदेशीर उपाय वापरण्यास अक्षम ठरते. दुसऱ्या प्रकारच्या चळवळींचे वर्गीकरण ही उल्लेखलेली किंवा धोकादायक नसून विचित्र आहे; हा प्रकार, जो विचित्र परंतु निरुपद्रवी समजला जातो, त्याची थट्टा केली जाते त्याला कायदेशीर साधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश असतो.

सामाजिक चळवळींचे त्यांच्या धोरणाच्या आणि पद्धतींच्या एकूण स्वरूपानुसार वर्गीकरण केले जाऊ शकते, जसे की ते कायदेशीर किंवा बेकायदेशीर आहेत. हे वर्गीकरण मूलगामी आणि मध्यम चळवळींमधील लोकप्रिय फरकामध्ये दिसून येते. हिंसक विरुद्ध शांततापूर्ण डावपेचांचा वापर हा विविध प्रकारच्या चळवळींमधील मधील स्पष्ट फरक आहे. तथापि, कायदेशीर किंवा संसदीय डावपेचांऐवजी सविनय कायदेभंगाला मुख्य धोरण म्हणून स्वीकारल्यास अहिंसक चळवळ क्रांतिकारी किंवा मूलगामी म्हणून वर्गीकृत केली जाऊ शकते. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की हिंसक आणि अहिंसक चळवळींमधला फरक हा सापेक्ष आहे, कारण एखादी चळवळ जसजशी वाढत जाते तसतसे ती त्वरीत एकाकडून दुसऱ्याकडे बदलू शकते.

डेव्हिड एफ. अबेरले, एक सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ आहेत ज्यांनी दोन आवश्यक प्रश्नांवर आधारित चार प्रकारच्या सामाजिक चळवळी परिभाषित केल्या:

(1) चळवळ परिवर्तनाचे उद्दिष्ट कोणाला परिवर्तीत करणे हे आहे?

(2) कोणत्या स्तरावरील बदलाचे समर्थन केले गेले आहे?

munotes.in

सामाजिक चळवळींचा उद्देश वैयक्तिक बदलासाठी असू शकतो, जसे की अल्कोहोलिक्स एनोनिमस, मद्यपींना व्यसनमुक्त करण्यासाठी एक समर्थन गट, किंवा व्यापक गट किंवा अगदी सामाजिक बदल, जसे की जागतिकीकरणविरोधी विचार पसरवितो. किरकोळ बदल, जसे की दारू पिऊन गाडी चालवण्यावरील कडक नियम किंवा नाट्यमय बदल, जसे की मनाई, इ सामाजिक चळवळींद्वारे समर्थन केले जाऊ शकते. चळवळ कोणास बदलू इच्छिते आणि चळवळ किती बदल घडवून आणू इच्छिते यावर आधारित, खालील आकृती दर्शवते की सामाजिक चळवळ कशी पर्यायी, मुक्ती देणारी, सुधारात्मक किंवा क्रांतिकारी असू शकते. Aberle च्या चार सामाजिक चळवळीचे प्रकार: Aberle ने सामाजिक चळवळींच्या चार श्रेणी मांडल्या आहेत ज्यांच्या आधारावर ते कोणास बदलू इच्छित आहेत आणि ते किती बदलांचे समर्थन करत आहेत. उदा. विमोचनात्मक, सुधारात्मक, क्रांतिकारी आणि पर्यायी.

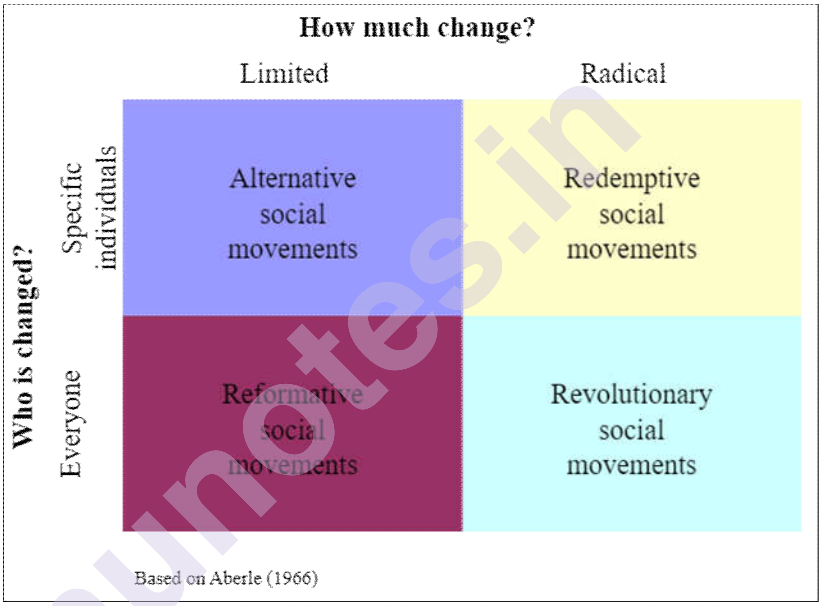

समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक चळवळींचे वर्गीकरण करतात ते बदलाच्या स्वरूपाच्या आणि व्याप्तीच्या आधारावर असंख्य श्रेणींमध्ये घडते. हे टायपोलॉजी आपल्याला भूतकाळात अस्तित्वात असलेल्या आणि आजही अस्तित्वात असलेल्या विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळींमधील फरक ओळखण्यास सक्षम करते. हे विविध प्रकारच्या सामाजिक चळवळींमध्ये समाविष्ट आहे:

३.५.१ सुधारणा चळवळ

काही विशिष्ट क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी सुधारणा चळवळींचे आयोजन केले जाते. देशाच्या राजकीय, आर्थिक किंवा सामाजिक व्यवस्थेमध्ये किरकोळ परंतु महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्यासाठी केलेली सुधारणा चळवळ ही सर्वात प्रचलित आणि महत्त्वाच्या सामाजिक चळवळींपैकी एक आहे. सुधारणा चळवळीचा उद्देश समाजाच्या केवळ काही पैलूंमध्ये पूर्णपणे बदल न करता किरकोळ परंतु महत्वपूर्ण बदल करणे हा आहे.

हे सध्याचे प्रशासन उलथून टाकण्याचा प्रयत्न करत नाही, तर सध्याच्या राजवटीची परिस्थिती सुधारण्याचा त्यांचा हेतू असतो. अमेरिकन इतिहासातील काही महत्त्वपूर्ण

सामाजिक चळवळींच्या केंद्रस्थानी सुधारणा चळवळी आहेत. सुधारक व्यवस्थेतील घटक अधिक चांगल्या प्रकारे बदलण्याचा प्रयत्न करतात. गृहयुद्धापूर्वीची निर्मूलनवादी चळवळ, गृहयुद्धानंतरची महिला मताधिकार चळवळ, कामगार चळवळ, दक्षिणी नागरी हक्क चळवळ, व्हिएतनाम काळातील युद्धविरोधी चळवळ, समकालीन महिला चळवळ, समलिंगी हक्क चळवळ आणि पर्यावरणीय चळवळ ही त्याची उदाहरणे आहेत. सुधारणेच्या चळवळी केवळ लोकशाही समाजातच यशस्वी होऊ शकतात जिथे नागरिक वर्तमान संस्थांवर टीका करण्यास आणि सुधारणांची मागणी करण्यास मुक्त असतात. सुधारणा चळवळींमध्ये अस्पृश्यता निर्मूलन, हुंडा प्रथा, नैसर्गिक जीवनाचे रक्षण आणि लोकसंख्या नियंत्रण या चळवळींचा समावेश होतो. जय प्रकाश नारायण यांची संपूर्ण क्रांती चळवळ ही सुधारणा चळवळ होती. आर्यसमाज चळवळ, ब्राह्मोसमाज चळवळ, जय प्रकाश नारायण यांची सुधारणा चळवळ ही एक सुधारणा चळवळ होती.

३.५.२ क्रांतिकारी चळवळ

एक क्रांतिकारी चळवळ सुधारणेच्या चळवळीपेक्षा पुढे जाते ज्यामध्ये ती सध्याचे सरकार बरखास्त करून त्याच्या जागी नवीन सरकार आणण्याचा प्रयत्न करते, तसेच जीवनाचा एक नवीन मार्ग शोधते. क्रांतिकारी चळवळी व्यवस्थेच्या व्यवहार्यतेशी स्पर्धा करतात. या चळवळी सध्याच्या समाजव्यवस्थेमुळे संतप्त झालेल्या आहेत आणि अमूलाग्र बदल शोधत आहेत. सध्याची संपूर्ण रचना बदलण्याचा त्यांचा प्रस्ताव आहे. त्यांच्या स्वतःच्या वैचारिक रचनेनुसार समाजाची पुनर्रचना हे त्यांचे ध्येय आहे. सुधारणेची चळवळ सध्याच्या सामाजिक रचनेतील त्रुटी दूर करण्याचा प्रयत्न करते, तर क्रांतिकारी चळवळ संपूर्ण व्यवस्था उलथून टाकण्याचा प्रयत्न करते. क्रांतिकारी चळवळी जेव्हा सुधारणांना आळा घालतात तेव्हा त्यांची भरभराट होते, लोकांच्या सध्याच्या दुर्दशेतून सुटण्यासाठी क्रांती हा एकमेव पर्याय आहे असे या मानतात. भूतकाळात क्रांतिकारी चळवळी मोठ्या प्रमाणावर पसरल्या होत्या, आणि त्या रशिया, चीन आणि इतर देशांसह जगातील अनेक मोठ्या क्रांतींसाठी जबाबदार होत्या. सोव्हिएत रशियामध्ये, कम्युनिस्ट क्रांतीने झारिस्ट राजवट उलथून टाकली आणि त्याच्या जागी कम्युनिस्ट राजवट आणली. क्रांती जसजशी प्रगती करते तसतशी ती हिंसक बनते. कारण ते शोधत असलेल्या सुधारणा राजकीय स्वरूपाच्या असतात आणि अशा सुधारणा आणि क्रांतिकारी चळवळींना वारंवार राजकीय चळवळी म्हणून संबोधले जाते.

मॅकआयव्हरच्या म्हणण्यानुसार, नवीन स्वरूपाचे सरकार लादण्यासाठी किंवा एखाद्या गंभीर विषयावर नवीन धोरण जाहीर करणारे सरकार बळजबरीने उलथून टाकले जाते तेव्हा "आपण त्याला क्रांती म्हणू शकतो". 'राजा, राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधान यांची हत्या वैयक्तिक उद्दिष्टांनी प्रेरित असेल किंवा पर्यायी प्रशासन उभारण्याची आशा बाळगू शकत नसलेल्या हताश लोकांच्या लहान गटाने केली असेल तर क्रांती घडणार नाही, असे तो पुढे सांगतो.

क्रांतीमुळे राज्यात मोठी फूट पडते. जेव्हा लोकांसाठी क्रांती हा एकमेव व्यवहार्य पर्याय राहून सुधारणांना आळा बसतो तेव्हा क्रांती घडते. हिंसाचार, मोठ्या प्रमाणात हत्या, गुन्हेगारी स्वरूपाचा रोजगार आणि अगणित दु:ख हे तथ्य असूनही, अनेकजण त्याचा अवलंब करतात कारण त्यांना दुसरा कोणताही पर्याय दिसत नाही.

३.५.३ प्रतिक्रियात्मक चळवळ

राजकीय चळवळीचा आणखी एक प्रकार म्हणजे प्रतिक्रियात्मक चळवळ, ज्याचा उद्देश आधीच झालेला सामाजिक बदल थांबवणे किंवा त्याच्या उलट करणे आहे. हे सामाजिक बदलांना विरोध करण्याच्या हेतूने प्रेरित असतात. पारंपारिक मूल्ये, तत्त्वज्ञान आणि संस्थात्मक व्यवस्था महत्त्वाच्या आणि वेगळया म्हणून महत्त्वाच्या असतात. ते सध्याच्या वेगवान घडामोडींचे कठोर टीकाकार आहेत. गर्भपात विरोधी चळवळ हे प्रतिगामी चळवळीचे आधुनिक उदाहरण आहे, कारण ती युनायटेड स्टेट्सच्या सर्वोच्च न्यायालयाने बहुतेक गर्भपातांना कायदेशीर ठरवल्यानंतर विकसित झाली आहे आणि ती गर्भपाताची कायदेशीरता रद्द करा असे इच्छिते.

३.५.४ स्वयं-मदत चळवळी आणि धार्मिक चळवळी

स्व-मदत आणि धार्मिक चळवळी हे आणखी दोन प्रकारची आंदोलने आहेत. स्व-मदत चळवळी, त्याच्या नावाप्रमाणेच, त्यांच्या वैयक्तिक जीवनातील क्षेत्रे सुधारण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांचा समावेश होतो; उदाहरणार्थ, स्वयं-मदत गटांमध्ये अल्कोहोलिक एनोनिमस आणि वेट वॉचर्स यांचा समावेश आहे.

धार्मिक चळवळी त्यांच्या अनुयायांमध्ये धार्मिक विश्वास दृढ करण्याचा प्रयत्न करतात आणि इतरांचे धर्मांतर करण्याचा प्रयत्न करतात. प्रारंभिक ख्रिश्चन धर्म निःसंशयपणे एक महत्त्वपूर्ण धार्मिक चळवळ होती आणि अध्याय १७ "धर्म" मध्ये संबोधित केलेले विविध धार्मिक पंथ आजच्या धार्मिक चळवळींची उदाहरणे आहेत. कारण काही स्वयं-मदत गट मानवी परिवर्तनाचे एक साधन म्हणून धार्मिक श्रद्धेचा प्रचार करतात, अशा वेळी स्वयं-मदत आणि धार्मिक चळवळींमध्ये फरक करणे कठीण होऊ शकते.

३.५.५ प्रतिकार चळवळ

प्रतिकार चळवळ हा प्रस्तावित बदल थांबवण्याचा किंवा त्याला उलट दिशा-दिग्दर्शन करण्याचा प्रयत्न आहे. समाजात आधीच होत असलेल्या बदलाला विरोध करण्यासाठी या चळवळी उभारल्या जातात. हे देशात आधीच होत असलेल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांच्या विरोधात निर्देशित केले जाऊ शकते. जर लोक सामाजिक विकासाच्या संथ गतीने असमाधानी असतील, तर लोकांचा असा विश्वास असतो की सामाजिक बदल खूप वेगवान आहे. हिंदी विरुद्ध डी.एम.के.च्या नेतृत्वाखालील प्रतिकार चळवळीचे वर्णन असे करता येईल.

३.५.६ युटोपियन चळवळ

युटोपियन चळवळ ही अशी आहे जी एक निर्दोष सामाजिक रचना किंवा सभ्यता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते जी केवळ माणसाच्या कल्पनासृष्टीत असते आणि वास्तवात नसते. रॉबर्ट ओवेन आणि चार्ल्स फोरियर हे दोन युटोपियन समाजवादी होते जे एकोणिसाव्या शतकात जगले. समाज किंवा त्यातील काही भाग परिपूर्णतेच्या जवळ आणण्याचे हे युटोपीयन प्रयत्न आहेत. हे सैल संरचित समूह आहेत जे भविष्यात मोठ्या प्रमाणावर किंवा आता कमी प्रमाणात वेगळ्या, आदर्श आणि आनंददायक स्थितीची अपेक्षा करतात. जरी

युटोपियन ध्येय आणि त्याचे साधन वारंवार संदिग्ध असले तरी, अनेक युटोपियन चळवळींमध्ये अतिशय अचूक सामाजिक परिवर्तन कार्यक्रम असतात. १९७० च्या दशकातील हरे कृष्ण चळवळ, रामराज्य स्थापनेची चळवळ आणि संघपरिवार, कम्युनिस्ट आणि समाजवाद्यांची वर्गहीन, सर्व प्रकारच्या शोषणमुक्त जातीविहीन समाजाची घोषणा आणि असेच बरेच काही. या चळवळींचा अंदाज या कल्पनेवर आधारित आहे. की मानव प्राणी मूळतः चांगला, सहकारी आणि परोपकारी आहे. 'सर्वोदय' चळवळ ही युटोपियन चळवळ म्हणून वर्गीकृत केली जाऊ शकते.

३.५.७ अभिव्यक्त चळवळ

जेव्हा लोकांना सामाजिक व्यवस्थेचा सामना करावा लागतो तेव्हा ते त्या संघर्षातून मुक्त होऊ शकत नाहीत आणि ते व्यवस्था बदलण्यास शक्तीहीन ठरतात, तेव्हा एक अर्थपूर्ण सामाजिक चळवळ उदयास येते. अभिव्यक्त सामाजिक चळवळीतील एखादी व्यक्ती त्याच्या प्रतिक्रिया बदलून अप्रिय अशा बाह्य वास्तवाशी संपर्क साधते. तो संपर्क एक प्रकारे त्याचे जीवन सुसह्य करतो. तो अंधकारमय वर्तमानाकडे दुर्लक्ष करून उज्ज्वल भविष्याकडे डोळे लावून बसण्याचा प्रयत्न करतो. हिप्पी संस्कृती ही एक प्रकारची सामाजिक अभिव्यक्ती आहे.

३.६ निष्कर्ष

अशा प्रकारे सामाजिक चळवळीच्या सर्वात सामान्य स्वरूपामध्ये सुधारणा चळवळी, क्रांतिकारी चळवळी, प्रतिगामी चळवळी, स्वयं-मदत चळवळी आणि धार्मिक चळवळींचा समावेश होतो. सामाजिक चळवळीचा उदय आणि वाढ सूक्ष्म आणि स्थूल दोन्ही घटकांनी प्रभावित आहे. सामाजिक संलग्नता हा एक महत्त्वाचा सूक्ष्म घटक आहे, कारण सामाजिक चळवळीतील सहभागींमध्ये सहसा साहचर्य आणि संघटनात्मक संबंध असतात जे त्यांना चळवळींमध्ये "खेचतात" आणि त्यांना सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. स्थूल प्रकारामध्ये मोठ्या सामाजिक संदर्भात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती समाविष्ट आहे जी लोकांना चळवळीत सामील होण्यास प्रोत्साहित करते आणि एखाद्याला सामोरे जाण्याची सरकारची क्षमता कमी करते.

३.७ संदर्भ

- Della Porta, D., Diani, M (2006). Social Movements: An Introduction (2nd Edition).
- Malden, MA: Blackwell. Foweraker J., (1995). Theorizing Social Movements, London, Pluto Press.
- Diani, M. (1992), The concept of Social Movement, Sociological Review, 40 (1). 1-25

- https://open.lib.umn.edu/sociology/chapter/21-3-social-movements/#:~:text=The%20major%20types%20of%20social%20movements%20are%20reform%20movements%2C%20revolutionary,help%20movements%2C%20and%20religious%20movements
- https://www.britannica.com/topic/social-movement/Progressive-changes-in-leadership-and-membership
- https://www.sociologyguide.com/social-change/social-movements-type.php

❖❖❖❖

munotes.in

४

सामाजिक चळवळींचे सिद्धांत

घटक रचना :

४.१ उद्दिष्टे

४.२ प्रस्तावना

४.३ (अ) संसाधन गतिशीलता सिद्धांत

४.३.१ संसाधन गतिशीलता सिद्धांताची काही गृहितके

४.३.२ पाच प्रकारची संसाधने

४.३.३ टीकात्मक परिक्षण

४.४ (ब) नव-सामाजिक चळवळी

४.४.१ पार्श्वभूमी आणि उदय

४.४.२ नव-सामाजिक चळवळींची उदाहरणे

४.४.३ नव-सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये

४.५ भारतातील नवसामाजिक चळवळी

४.५.१ भारतातील नवसामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये

४.६ सारांश

४.७ संदर्भ

४.८ सरावासाठी प्रश्न

४.१ उद्दिष्टे

१. सामाजिक चळवळीच्या संसाधन गतिशीलता सिद्धांताची मांडणी करणे.
२. नवसामाजिक चळवळीची सैद्धांतिक रूपरेषा अभ्यासणे.

४.२ प्रस्तावना

सामाजिक चळवळी हे समाजशास्त्रातील एक मान्यताप्राप्त क्षेत्र आहे. काळाच्या ओघात या क्षेत्राची व्याप्ती वाढून समाजशास्त्राच्या उपशाखेच्या रुपात चळवळींचे समाजशास्त्र दृढ झालेले दुसून येते. युरोपातील ज्ञानोदयाच्या प्रक्रियेच्या पार्श्वभूमीवर सामाजिक आंदोलने

munotes.in

उभी राहिली. आधुनिकतेच्या संदर्भात सामाजिक आंदोलनाची वैचारिक मांडणी झाली. युरोपातील औद्योगिक क्षेत्रातील घडामोडीने सामाजिक चळवळींच्या उदयास अनुकूल पार्श्वभूमी निर्माण केली.

सामाजिक चळवळींचे सिद्धांकन हे काळाच्या ओघात बदलत गेलेले दिसते. अभिजात सामाजशास्त्राने चळवळींचे विश्लेषण सामाजिक वर्तन म्हणून केले. त्यानंतरच्या कालखंडात सामाजिक चळवळी, फॅशन व नियंत्रणरहित धुंद समूह हे सर्व एकाच मापाने सामुहिक वर्तन म्हणून मोजले जातात. जुन्या मुख्यप्रवाही विश्लेषणात संरचनात्मक तणाव व व्यक्तिगत स्वरूपाच्या चिंता व काळजी यामधून चळवळी पुढे येतात असे मानले जाते.

या प्रकरणात आपण सामाजिक चळवळींच्या संसाधन गतिशीलता आणि नवसामाजिक चळवळी यांची मांडणी अभ्यासणार आहोत.

४.३ (अ) संसाधन गतिशीलता सिद्धांत

सामाजिक चळवळींच्या अभ्यासक **श्रुती तांबे** यांच्या मते जगभर मार्क्सवादी सिद्धांताखालोखाल वापरला गेलेला सिद्धांत म्हणजे संसाधन (स्त्रोत) गतिशीलता सिद्धांत होय. या सिद्धांतमध्ये एक नवा समूह म्हणून सामाजिक आंदोलनातील सहभागी व्यक्ती एकत्र कशाच्या आधारे येतात, ते मांडले जाते. त्यांच्यातील वक्तृत्व, भौतिक स्त्रोत, नियोजान कुशलता, मानसे जोडण्याची हातोटी इ. घटक हे स्त्रोत वापरून कृती करतात. हे सर्व घटक स्त्रोतच असतात. हे स्त्रोत प्रत्यक्ष कृतीत परिवर्तीत कसे होतात, याचे विवेचन हा सिद्धांत करतो.

सामाजिक चळवळींना सर्वप्रथम संघटनांची गरज असते. संस्था त्यांचे चांगले परिभाषित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संसाधने मिळवू शकतात आणि नंतर तैनात करू शकतात. या सिद्धांताच्या काही आवृत्त्यांमध्ये उपलब्ध संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करणाऱ्या भांडवलशाही उद्योगाप्रमाणेच चळवळी चालतात. अभ्यासकांनी पाच प्रकारच्या संसाधनांची टायपोलॉजी सुचवली आहे:

१. साहित्य (पैसा आणि भौतिक भांडवल)

२. नैतिक (एकता, चळवळीच्या ध्येयांसाठी समर्थन)

३. सामाजिक-संघटनात्मक (संघटनात्मक धोरणे, सामाजिक नेटवर्क, गट भर्ती)

४. मानव (स्वयंसेवक, कर्मचारी, नेते)

५. सांस्कृतिक (कार्यकर्त्यांचा पूर्वीचा अनुभव, समस्यांची समज, सामूहिक कृती जाणून घेणे)

संसाधन गतिशीलता सिद्धांत सामाजिक चळवळीच्या विकास आणि यशामध्ये संसाधनांच्या महत्त्वावर जोर देतो. येथे संसाधने म्हणून पुढील घटक समाविष्ट होतात. उदाहरणात ज्ञान, पैसा, माध्यम, श्रम, एकता, वैधता आणि सत्ता अभिजणांकडून अंतर्गत आणि बाह्य समर्थन. हा सिद्धांत असा युक्तिवाद करतो की जेव्हा तक्रारी असलेल्या व्यक्ती

कारवाई करण्यासाठी पुरेशी संसाधने एकत्रित करण्यास सक्षम असतात तेव्हा सामाजिक चळवळी विकसित होतात. काही असमाधानी/वंचित व्यक्ती संघटित होण्यास सक्षम आहेत तर इतर का नाहीत याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी हा सिद्धांत संसाधनावर भर देतो.

४.३.१ संसाधन गतिशीलता सिद्धांताची काही गृहितके

- आधुनिक, राजकीयदृष्ट्या बहुसंख्य समाजांमध्ये निषेधाचे कारण नेहमीच तेथे सतत असलेला असंतोष असतो. (म्हणजे तक्रारी किंवा वंचितता); हे या घटकांचे महत्त्व कमी करते कारण ते सर्वव्यापी बनवते.
- कर्ते तर्कसंगत असतात; ते चळवळीतील सहभागाची किंमत आणि फायदे मोजतात.
- संजालाद्वारे सदस्यांची भरती केली जाते; सामूहिक ओळख निर्माण करून आणि परस्पर संबंध जोपासणे सुरू ठेवून वचनबद्धता राखली जाते.
- चळवळ संघटना संसाधनांच्या एकत्रीकरणावर अवलंबून असते.
- सामाजिक चळवळी संघटनांना संसाधने आणि नेतृत्वाचे सातत्य आवश्यक असते.
- सामाजिक चळवळीतील उद्योजक आणि निषेध संघटना हे उत्प्रेरक आहेत जे सामूहिक असंतोषाचे सामाजिक चळवळीत रूपांतर करतात; सामाजिक चळवळींच्या संघटना सामाजिक चळवळीचा कणा बनतात.
- संसाधनांचे स्वरूप चळवळीच्या क्रियाकलापांना आकार देते. (उदा. टीव्ही स्टेशनवर प्रवेश केल्याने टीव्ही मीडियाचा व्यापक वापर होईल)
- चळवळी आकस्मिक संधी संरचनांमध्ये विकसित होतात जी त्यांच्या एकत्रित करण्याच्या प्रयत्नांना प्रभावित करतात; प्रत्येक चळवळीचा प्रतिसाद चळवळीच्या संघटना आणि संसाधनांवर अवलंबून असल्याने, चळवळीच्या विकासाचा कोणताही स्पष्ट नमुना नाही किंवा विशिष्ट चळवळ तंत्र किंवा पद्धती सार्वत्रिक नाहीत. या सिद्धांताच्या समीक्षकांचा असा युक्तिवाद आहे की संसाधनांवर जास्त जोर दिला जातो, विशेषत: आर्थिक गोष्टींवर जास्त जोर दिला जातो. काही चळवळी पैशाच्या ओघाशिवाय परिणामकारक असतात आणि त्या चळवळी सदस्यांवर वेळ आणि श्रमासाठी अधिक अवलंबून असतात.

संसाधन गतिशील करणे ही संसाधन प्रदात्याकडून संसाधने मिळविण्याची प्रक्रिया आहे, विविध यंत्रणा वापरून, संस्थेची पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टे लागू करण्यासाठी हा एक सिद्धांत आहे. जो सामाजिक चळवळींच्या अभ्यासात वापरला जातो आणि असा युक्तिवाद करतो की सामाजिक चळवळींचे यश संसाधने (वेळ, पैसा, कौशल्ये इ.) आणि त्यांचा वापर करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते.

हे आवश्यक संसाधने वेळेवर, किफायतशीर रीतीने मिळवण्याशी संबंधित आहे. संसाधन एकत्रीकरण हे अधिग्रहित संसाधनांचा योग्य वापर करून योग्य वेळी योग्य किमतीत योग्य प्रकारची संसाधने असण्याची वकिली करते आणि त्यामुळे त्याचा इष्टतम वापर सुनिश्चित होतो.

१९७० च्या दशकात उदयास आलेल्या सामाजिक चळवळींच्या अभ्यासातील हा एक प्रमुख समाजशास्त्रीय सिद्धांत आहे. हे चळवळीच्या सदस्यांच्या संसाधने मिळविण्याच्या आणि चळवळीची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लोकांना एकत्रित करण्याच्या क्षमतेवर भर देते. पारंपारिक सामूहिक वर्तन सिद्धांत सामाजिक चळवळींना विचलित आणि तर्कहीन मानतात, या उलट संसाधन एकत्रीकरण त्यांना तर्कसंगत सामाजिक संस्था म्हणून पाहते, ज्या संस्था सामाजिक कर्त्यांनी राजकीय कृती करण्याच्या उद्दिष्टाने तयार केल्या आणि लोकप्रिय केल्या आहेत.

संसाधन गतीशीलता सिद्धांतानुसार, सामाजिक चळवळीतील एक प्रमुख, व्यावसायिक गट, पैसा, समर्थक, मीडियाचे लक्ष, सत्तेत असलेल्यांशी युती आणि संघटनात्मक संरचना सुधारण्यासाठी कार्य करतो. हा सिद्धांत सामाजिक बदलाचे संदेश व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे आणि गटाकडून दुसऱ्या गटापर्यंत कसे पसरवले जातात याच्या मध्यवर्ती कल्पनेभोवती फिरतो. सामाजिक चळवळीसाठी आवश्यक असलेल्या परिस्थिती म्हणजे अनेक व्यक्ती आणि संस्थांद्वारे सामायिक केलेल्या तक्रारी, सामाजिक कारणांबद्दल विचारसरणी आणि त्या तक्रारी कमी करण्याच्या पद्धती आहेत.

हा सिद्धांत असे गृहीत धरतो की व्यक्ती तर्कसंगत असतात: व्यक्ती गुंतवणूक आणि चळवळीतील सहभागाचे फायदे मोजतात आणि जर फायदे खर्चापेक्षा जास्त असतील तरच ते कार्य करतात. जेव्हा चळवळीची उद्दिष्टे सार्वजनिक वस्तूंचे रूप घेतात तेव्हा फ्री रायडरची कोंडी विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

सामाजिक चळवळी ध्येयाभिमुख असतात, पण संसाधनांपेक्षा संघटना महत्त्वाची असते. संघटना म्हणजे सामाजिक चळवळी संस्था आणि इतर संस्था (व्यवसाय, सरकार इ.) यांच्यातील परस्पर संवाद आणि संबंध. संस्थेची पायाभूत सुविधांची कार्यक्षमता स्वतःच एक प्रमुख संसाधन आहे.

संसाधन एकत्रीकरण सिद्धांत दोन विचारधारांमध्ये विभागला जाऊ शकतो: जॉन डी. मॅककार्थी आणि मेयर झाल्ड हे सिद्धांताच्या क्लासिक उद्योजक (आर्थिक) आवृत्तीचे प्रवर्तक आणि प्रमुख समर्थक आहेत आणि चार्ल्स टिली आणि डगमॅक ॲडम हे संसाधन एकत्रित करण्याच्या राजकीय आवृत्तीचे समर्थक आहेत. ज्याला राजकीय प्रक्रिया सिद्धांत म्हणतात.

उद्योजकीय मॉडेल

उद्योजकीय मॉडेल अर्थशास्त्र घटक आणि संघटना सिद्धांताच्या परिणामी सामूहिक कृती स्पष्ट करते. सामाजिक चळवळींच्या निर्मितीचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी तक्रारी पुरेशा नसल्याचा एक तर्क आहे. त्याऐवजी, संसाधनांमध्ये प्रवेश करणे आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे हा महत्त्वाचा घटक आहे. पुरवठा आणि मागणीचे नियम हालचालींचा आणि त्यातून घडणाऱ्या संसाधनांचा प्रवाह स्पष्ट करतात आणि वैयक्तिक कृती किंवा त्याची कमतरता तर्कसंगत निवड सिद्धांताद्वारे समजली जाते.

राजकीय मॉडेल

राजकीय मॉडेल हे आर्थिक घटकांऐवजी राजकीय संघर्षावर केंद्रित आहे. १९८० च्या दशकात, सामाजिक चळवळींचे इतर सिद्धांत जसे की 'सामाजिक रचनावाद' आणि ' नवीन सामाजिक चळवळ सिद्धांत' यांनी संसाधन एकत्रीकरण संरचनेला आव्हान दिले.

४.३.२ पाच प्रकारची संसाधने :

एडवर्ड्स आणि मॅककार्थी यांनी सामाजिक चळवळींच्या संस्थांना उपलब्ध असलेली पाच प्रकारची संसाधने मांडली ती खालिलप्रमाणे आहेत.

१. **नैतिक :** उपलब्ध संसाधने, जसे की एकता, समर्थन, कायदेशीरपणा आणि सहानुभूती , पूर्ण समर्थन, जे सहजपणे मागे घेतले जाऊ शकतात, ज्यामुळे ते इतर संसाधनांपेक्षा कमी महत्वाच्या बनतात.

२. **सांस्कृतिक :** ज्ञान जे बहुधा व्यापक झाले आहे परंतु सर्वत्र ज्ञात नाही. उदाहरणांमध्ये विशिष्ट कार्ये कशी पूर्ण करावीत जसे की निषेध कार्यक्रम लागू करणे, वार्ताहर परिषद घेणे, मीटिंग चालवणे, संघटना तयार करणे, उत्सव सुरू करणे किंवा वेब सर्फ करणे इ. चा समावेश असतो.

३. **सामाजिक :** संघटनात्मक : संदेश पसरवण्याशी संबंधित संसाधने. त्यामध्ये हेतु पुरस्सर सामाजिक संघटना समाविष्ट झाली आहे, जी चळवळीचा संदेश पसरवण्यासाठी तयार केली गेली आहे आणि योग्य सामाजिक संघटना, जी सामाजिक बदलासाठी वाटचाल करण्याव्यतिरिक्त इतर कारणांसाठी तयार केली गेली आहे. फ्लायर्स पसरवणे, सामुदायिक सभा घेणे आणि स्वयंसेवकांची नियुक्ती करणे ही त्याची उदाहरणे आहेत.

४. **साहित्य :** ऑफिस स्पेस, पैसा, उपकरणे आणि पुरवठा यासारख्या आर्थिक आणि भौतिक भांडवलाचा या मुद्यात समावेश आहे.

५. **मानव :** श्रम, अनुभव, कौशल्ये आणि विशिष्ट क्षेत्रातील कौशल्य यासारखी संसाधने ज्यांना काही इतरांपेक्षा अधिक मूर्त (नैतिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक - संघटनात्मक) आणि प्रमाणित करणे सोपे आहे.

४.३.३ टीकात्मक परिक्षण :

१. समीक्षकांनी लक्ष वेधले की 'संसाधन एकत्रीकरण सिद्धांत' सामाजिक चळवळींच्या समुदायांचे स्पष्टीकरण करण्यात अयशस्वी ठरतो, जे सामाजिक चळवळींच्या संस्थांच्या आसपासच्या व्यक्ती आणि इतर गटांचे मोठे नेटवर्क आहेत आणि त्यांना विविध सेवा प्रदान करतात.

२. समीक्षकांचा असाही युक्तिवाद आहे की मर्यादित संसाधने असलेले गट सामाजिक बदल घडवून आणण्यात कसे यशस्वी होऊ शकतात हे स्पष्ट करण्यात अपयशी ठरले आहे आणि हा सिद्धांत तक्रारी, ओळख आणि संस्कृती तसेच अनेक समष्टि शास्त्रीय समस्यांना पुरेसे महत्व देत नाही.

munotes.in

४.४ (ब) नव-सामाजिक चळवळी

श्रुती तांबे यांच्या मते नाव-माजिक आंदोलनाच्या पाश्चात्य संभाषितांची सोवियत रशियाच्या विघटनानंतर मोठी पुनर्मांडणी झाली. नवसामाजिक आंदोलने ही संकल्पना व तो वैचारिक व्यूह प्रगत भांडवली देशातील विलंबित भांडवलशाही व्यवस्था आणि त्या चौकटीत वैयक्तिक व सामाजिक नातेसंबाधाची झालेली पुनर्मांडणी या संदर्भात मांडला गेला.

सिद्धांतांचा युरोपियन-प्रभावित गट असा युक्तिवाद करतो की आजच्या चळवळी भूतकाळाच्या तुलनेत स्पष्टपणे भिन्न आहेत. वर्ग संघर्षात गुंतलेल्या कामगार चळवळींऐवजी, सध्याच्या चळवळी. (उदा. युद्धविरोधी, पर्यावरणीय, नागरी हक्क, स्त्रीवादी इ.) सामाजिक आणि राजकीय संघर्षात गुंतलेल्या आहेत. चळवळीतील सहभागींच्या प्रेरणा ही पोस्ट-मटेरियल राजकारण आणि नव्याने निर्माण झालेल्या अस्मितांचा एक प्रकार आहे, विशेषत: जे नवीन मध्यमवर्गापासून येतात.

४.४.१ पार्श्वभूमी आणि उदय :

चित्रा लेले यांच्या मते सध्याचा आपला भवताल अनेक चळवळींनी गजबजून गेला आहे. त्यांना 'नव-सामाजिक चळवळ' असे नामाभिधान मिळालेले दिसते. पाश्चिमात्य देशांत १९६० नंतर नव-सामाजिक चळवळींचा उदय झालेला दिसतो.

१९६०च्या सुमारास युरोप आणि अमेरिकेमध्ये विद्यार्थी चळवळीची सुरुवात झाली. या ठिकाणची युद्धविरोधी निदर्शने तसेच फ्रान्स, बर्लिन, इटली येथील विद्यार्थ्यांचे उठाव सुरू झाल्यावर अभ्यासकांनी नव-सामाजिक चळवळींची संकल्पना मांडण्यास सुरुवात केली. विद्यार्थी वर्ग चळवळीच्या अग्रभागी का? याचे समाधानकारक उत्तर देण्यात मार्क्सवादी अपयशी ठरले. मार्क्सवादाच्या अपयशाला आलेली थेट प्रतिक्रिया म्हणजे नव सामाजिक चळवळी असे मत लॅक्ला, औफे आणि प्लोतके या अभ्यासकांनी व्यक्त केले आहे.

४.४.२ नव-सामाजिक चळवळींची उदाहरणे :

शांततावादी चळवळी, स्त्रियांच्या चळवळी, अण्वस्त्रविरोधी चळवळी, पर्यावरणवादी चळवळी, प्राणी हक्काच्या चळवळी, समलिंगी लोकांच्या चळवळी ही काही नव-सामाजिक चळवळींची उदाहरणे सांगता येतील. सामाजिक मान्यतेसाठी संघर्ष करणाऱ्या अनेक चळवळींचा यात समावेश आहे.

४.४.३ नव-सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये :

१) विचारसरणी, ध्येय आणि डावपेच -

नव-सामाजिक चळवळींची विचारसरणी, ध्येय आणि डावपेच हे आधीच्या सामाजिक चळवळींपेक्षा वेगळे आहेत. औफे या अभ्यासकाच्या मते, नव-सामाजिक चळवळी 'स्वायत्तता आणि अस्मितेचे' मुद्दे उपस्थित करतात. या चळवळी आर्थिक न्याय, निर्णयनिर्मितीत, सत्तेत सहभाग याबरोबर 'मान्यता' आणि 'सांस्कृतिक ओळख' याविषयीही आग्रही आहेत किंबहुना त्यावर अधिक भर देत आहेत. या चळवळी केवळ वर्गीय भाषेत बोलत नाहीत; तर भेदभाव, शोषण, संस्कृती, वांशिकता, लिंगभाव यांसारख्या बिगरवर्गीय

संरचनांची दखल त्या घेत आहेत. वर्गीय लढ्यापेक्षा एकंदर जीवनाची गुणवत्ता या चळवळींना महत्त्वाची वाटते. मानवी हिताचे मुद्दे उपस्थित करणाऱ्या चळवळी राष्ट्रीय सीमा ओलांडणाऱ्या आहेत, जागतिक पातळीवर त्यांची ध्येये आणि उद्दिष्टे आकारास येतात.

या विचारसरणीच्या अनुषंगाने संघर्षाचे डावपेचही साकारले जात आहेत. बंद, घेराव, उपोषण, मोर्चा, प्रदर्शने, पथनाट्ये, भित्तीचित्रे, वेगळेपणाचे सादरीकरण, फ्लॅश मॉब, रास्ता रोको यांसारख्या विविध पद्धतींचा वापर या चळवळींनी केलेला दिसतो. त्याचप्रमाणे या चळवळींचे जनसंघटन, डावपेच हे जागतिक पातळीवरही आकाराला येत आहेत; कारण त्यांनी संपूर्ण मानवहिताला कवेत घेतले आहे; म्हणूनच जागतिक पातळीवरील जी-७ परिषदांवेळी अनेक प्राणी, झाडे आदिंच्या वेशभूषेसह पर्यावरणवादी चळवळींनी निदर्शने केलेली आहेत.

२) संरचना -

नव-सामाजिक चळवळींचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या संरचना. कामगारांच्या संघटना तसेच राजकीय पक्ष अशा दोन्ही स्वरूपाच्या संघटनांना या चळवळींनी नकार दिला आहे. या चळवळींनी विकेंद्रित, प्रवाही, फिरते नेतृत्व आणि पारदर्शी संरचनांचा पुरस्कार केला आहे, असे मत औफे यांनी मांडले आहे.

३) सहभागी घटक -

नव-सामाजिक चळवळींचा प्रमुख वाहक नवा मध्यमवर्ग आहे. बौद्धिक क्षेत्र, विद्यार्थी, सेवा क्षेत्र, गृहिणी, पत्रकार या सर्वांचा समावेश या वर्गात होतो. येथे वर्गीय सीमांचे काटेकोर पालन दिसत नाही. सामाजिक प्रश्नांविषयी कळवळा असणाऱ्या व्यक्ती, मग त्या कोणत्याही वर्गातील असो, एकत्र येऊन या चळवळी पुढे नेत आहेत.

४) सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्राचे महत्त्व -

नव सामाजिक चळवळींनी संघर्षाच्या सामाजिक अंगाचीही गांभीर्याने दखल घेतली आहे. आर्थिक क्षेत्र, राज्य यापलीकडे जात या चळवळींनी संघर्ष सांस्कृतिक पातळीवर नेला. स्त्री चळवळीने जे-जे खाजगी ते-ते राजकीय (Personal is Political) अशी घोषणा दिलेली दिसते. नागरी समाजालाही महत्त्व देण्यात आलेले दिसते. बऱ्याच चळवळी बिगर राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक ओळख देत आहेत. राज्य, राज्याच्या संस्था, राजकीय पक्ष या पलीकडे सत्तेचा विचार या नव सामाजिक चळवळी मांडत आहेत.

खासगी आणि सार्वजनिकतेच्या सीमारेषा पुसट होत जाणे आणि राज्य आणि नागरी समाज यातील वाढती दरी हे नवे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. राज्याविषयी खूप वेगवेगळ्या भूमिका या चळवळीतील वेगवेगळ्या चळवळींनी घेतलेल्या दिसत आहेत. काही चळवळींनी राज्याच्या विरोधात भूमिका घेतली आहे तर काही चळवळी राज्याशी तडजोड करत आहेत तर काही प्रसंगी वाद घालत आहेत. काही चळवळींनी राजकीय पक्षाचेही रूप घेतलेले दिसते. स्त्री चळवळ कधी राज्य विरोधी तर कधी तडजोडीची भूमिका घेताना दिसते तर युरोपमध्ये अनेक ग्रीन पार्टीज राजकारणात सक्रिय आहेत.

५) उत्तर औद्योगिक कालखंडाचे अपत्य -

नव सामाजिक चळवळी उत्तर औद्योगिक सामाजिक वास्तवात आकारास आल्यामुळे या चळवळींचे रणक्षेत्र कारखाने, उद्योगक्षेत्र आणि जमिनी या पारंपारिक रणक्षेत्रापुरते मर्यादित राहिले नसून कुटुंब, संस्कृती, नागरी समाज, बाजारपेठ प्रादेशिक पातळी, आंतरराष्ट्रीय समुदाय या सर्वच क्षेत्रांपर्यंत विस्तारले आहे.

४.५ भारतातील नव सामाजिक चळवळी

भारतामध्ये १९८० नंतर राज्य कमकुवत झाल्यावर, नव उदारमतवाद आणि खासगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण यांचे वारे वाहू लागल्यावर नव सामाजिक चळवळींनी जोर पकडल्याचे दिसून येते.

गेल ऑमव्हेट यांनी नव सामाजिक चळवळींचे वर्णन 'व्यवस्था विरोधी आणि बदल आणणाऱ्या चळवळी' या स्वरूपात केले आहे. समाजवादाच्या पाडावातून या चळवळी उदयास आल्या आहेत असे मत त्यांनी नोंदवले आहे. यांनी आपल्या 'Social Movements in India : A Review of Literature' या पुस्तकामध्ये नव सामाजिक चळवळींची चर्चा करताना, त्या वर्गाधिष्ठित नाहीत; त्या आर्थिक प्रश्न उपस्थित करत नाहीत; त्या संपूर्ण मानवतेशी संबंधित प्रश्नांना हात घालतात; त्या राजकीय नसून सामाजिक स्वरूपाच्या आहेत अशी वैशिष्ट्ये नोंदवली आहेत.

४.५.१ भारतातील नव सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये

आपण वर चर्चा केल्याप्रमाणे पाश्चात्त्य देशातील नव सामाजिक चळवळींच्या वैशिष्ट्यांआधारे भारतातील नव सामाजिक चळवळी समजून घेता येतात; पण भारताचा इतिहास आणि समाजवास्तव यामुळे भारतातील नव सामाजिक चळवळींची पुढील काही वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

१) विविध प्रवाहांचे सहअस्तित्व -

नव सामाजिक चळवळ हा एकच प्रवाह नाही तर यात अनेक प्रवाह आहेत. भारतात एकाच वेळी जागतिक स्वरूपाच्या चळवळी (उदा. पर्यावरणवादी चळवळी) तसेच स्थानिक स्वरूपाच्या चळवळी दिसून येतात. पर्यावरणवादी चळवळ ही जागतिक तापमान वाढ, ओझोनचा घटता स्तर, हवा-वायू, पाणी प्रदूषण, चिरंतन विकास, ऊर्जा बचत यांसारख्या मुद्द्यांना घेऊन जागतिक पातळीपर्यंत पोहोचली आहे. तर दुसरीकडे मात्र आसाम, महाराष्ट्रातील प्रादेशिक अस्मितांच्या चळवळी मात्र प्रादेशिकतेतच अडकल्या आहेत.

पुरोगामी चळवळी आणि प्रतिगामी चळवळी याही एकत्र दिसून येतात. भारतातील सामाजिक, राजकीय तसेच आर्थिक प्रक्रियांना मिळालेला तो प्रतिसाद आहे.

२) अस्मितेबरोबरच समतेचा नारा -

भारतातील विविधता आणि बहुलतेला समजून घेतल्यावरच या चळवळीतील विविध प्रवाहांचे आकलन शक्य होईल. आधुनिकीकरणाच्या एकजिनसी साच्यात ही बहुलता

munotes.in

ओतण्याचा प्रयत्न केला गेला त्याला भारतीय समाजामधून वेळोवेळी विरोध झाला आहे. विकासाच्या एकाच एक प्रारूपाला उत्तर म्हणून आलेल्या चळवळी या संदर्भात उदाहरण म्हणून पाहता येतील. आधुनिकेतेचे पुरेसे आकलन आणि मीमांसा होण्याआधी उत्तर आधुनिकताही भारतीय समाजावर प्रभाव टाकत आहे. त्यामुळे त्यातून असे संमिश्र प्रवाह उदयास येत आहेत.

टी. के. ऊमेन यांनी आपल्या 'Nation Civil Society and Social Movements: Essays in Political Sociology' या पुस्तकात म्हटले आहे की पश्चिमेकडील नव सामाजिक चळवळी अस्मितेवर भर देणाऱ्या वर्गोत्तर स्वरूपाच्या चळवळी होत्या. भारतीय समाजाचे वास्तव आकलन न करून घेतल्याने वर्गीय चळवळी इथल्या जात वास्तवाचे आकलन करून घेऊन शोषणाच्या भाषेत बोलू शकल्या नाहीत. परिणाम स्वरूप भारतात वर्चस्ववादी धार्मिक आणि प्रभुत्वशाली जातीच्या चळवळींपुढे वर्गीय चळवळी मागे पडत आहेत; जसे मुस्लीम ओबीसी चळवळीने हिंदू समाजाप्रमाणे मुस्लीम समाजातही जातीव्यवस्था रुजलेली आहे याची जाणीव करून दिली. भारतात मुस्लीम समाजाचा विचार केवळ धार्मिक परिप्रेक्ष्यात करून चालणार नाही तर त्याचा विचार जातीवास्तवाच्या आधारेच करावा लागेल ही मांडणी या चळवळीने केली.

आज भारतातील आधुनिकतेला या पारंपरिक भारतीय समाजाची विषमतेवर आधारित रचना दुर्लक्षित करता येत नाही. त्यामुळेच भारतामध्ये मात्र नव सामाजिक चळवळींना 'अस्मिता' आणि 'समता' या दोन्ही मुद्द्यांना हात घालावा लागणार आहे.

३) प्रतिगामी चळवळीचा अभ्यास -

राजेंद्र सिंग यांनीही आपल्या 'Social Movements Old and New : A Post Modernist Critique' या पुस्तकात केवळ सामाजिक हस्तक्षेपाचे साधन म्हणून चळवळीचा अभ्यास करण्याची चौकट सोडून देण्याची गरज वर्तविली आहे. अशा प्रकारे आधीच्या चौकटीत परिवर्तनाशीच सांधा जोडल्याने प्रतिगामी चळवळीचा अभ्यास गांभीर्याने झाला नाही. १९८० नंतर जमातवादी राजकारण जोर धरू लागले. जागतिकीकरण आणि आर्थिक उलाढालींनी संकुचित अस्मितांच्या आविष्कारास खतपाणी घातले. यातून जमातवादाला बळ मिळत गेले. काही चळवळी या पुरोगामी नाहीत म्हणून त्यांना अभ्यासाच्या चर्चेच्या कक्षेतून वगळणे उचित नाही. या अर्थाने हिंदुत्वाच्या परिघातील चळवळीचा आढावा **प्रा. यशवंत सुमंत** यांनी सामाजिक चळवळींवरच्या आपल्या लेखनात घेतलेला आहे. सामाजिक एकोप्यासाठीची 'समरसता चळवळ', पांडुरंग शास्त्री आठवले यांची 'स्वाध्याय चळवळ' याबरोबरच लढाऊ पवित्रा घेणाऱ्या 'पतितपावन संघटना', 'मराठा महासंघ', 'विश्व हिंदू परिषद', 'सनातन भारतीय संस्कृती संस्था' यांचा अभ्यास प्रा. सुमंतांच्या लेखनात दिसून येतो. पुरोगामी चळवळीचा अवकाश प्रतिगामी शक्ती कशा वापरत आहेत याचे आकलन या धर्तीवर करून घेणे आवश्यक आहे.

४) एक प्रश्नलक्ष्यी चळवळी -

राजकीय पक्षांचे चळवळीपासून संबंध दुरावले, तसेच राज्य आणि नागरी समाज यातील दरी रुंदावली तेव्हा लोकहितासाठी हस्तक्षेपाची मागणी करत बिगर शासकीय संस्था

अवतरल्या. त्यांनी आरोग्य, शिक्षण यांसारख्या प्रश्नांना हात घातला पण ते राजकीय भूमिका आणि पुढाकार घेण्यापासून दूर राहिले. यातून एका प्रश्नाभोवती चळवळ एकवटली गेली. अशा एक प्रश्नलक्ष्यी चळवळीकडे, समाजाकडे पाहण्याची समग्र दृष्टी असत नाही. त्यामुळे अशा चळवळी अल्पजीवी आणि स्थानिक प्रश्नाभोवती फिरणाऱ्या असल्याने परिवर्तनासाठी त्या कितपत उपयुक्त ठरतील अशी शंका अभ्यासकांनी उपस्थित केली आहे. अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखाली भ्रष्टाचार विरोधी देशव्यापी चळवळ उभी राहिली पण ती अल्पजीवी आणि एका प्रश्नाभोवतीच फिरणारी ठरली.

५) बिगर शासकीय संघटना

'राज्याचा पसारा गुंडाळा' अशी हाकाटी करत शासनव्यवहाराची (Governance) भाषा सर्वत्र बोलली जात आहे. यामध्ये राज्य संस्थेबरोबरच बिगर राजकीय संघटनांचाही सक्रिय सहभाग अधोरेखित करण्यात आलेला आहे, पण त्या संघटना म्हणजे राज्याला पर्याय नाहीत. भारतामध्ये वंचितांच्या लढ्यासाठी राज्याचे व्यासपीठ गरजेचे आहे. या चळवळींना **डी.एल.शेठ** आणि **रजनी कोठारी** अशा अभ्यासकांनी लघु चळवळी, तळागाळातील चळवळी म्हटले आहे; पण या संस्थामागे असणारे आर्थिक पाठबळ म्हणजे एका अर्थाने अतिरिक्त भांडवल आहे अशी मांडणी होत आहे त्यामुळे नक्की कोणाच्या हिताची कार्यक्रमपत्रिका या संस्था राबवणार, हा प्रश्न अनुत्तरीतच राहतो.

४.६ सारांश

या घटकामध्ये आपण सामाजिक सिद्धांताच्या अनेक सिद्धांतापैकी संसाधन गतिशीलता सिद्धांत आणि नव सामाजिक सिद्धांत यांची मांडणी अभ्यासली. सामाजिक आंदोलनात व्यक्ती कशाच्या आधारे एकत्र येतात या प्रश्नाचे उत्तर संसाधन गतिशीलता सिद्धांताच्या आधारे आपणास मिळते. सामाजिक चळवळींच्या प्रस्थापित अभिजात मांडणींना काळाच्या ओघात मर्यादा पडल्या. १९६० च्या दशकानंतर पुढे आलेल्या चळवळी कशा वेगळ्या आहेत हे सांगण्यासाठी नाव सामाजिक चळवळी अशी सैद्धांतिक मांडणी पुढे आलेली दिसून येते.

४.७ सरावासाठी प्रश्न

१. सामाजिक चळवळीच्या संसाधन गतिशीलता सिद्धांताची सविस्तर चर्चा करा.

२. नव-सामाजिक चळवळी म्हणजे काय? नव-सामाजिक चळवळींची वैशिष्टे स्पष्ट करा.

३. भारतातील नव-सामाजिक चळवळींची वैशिष्टे लिहा.

munotes.in

४.८ संदर्भ

१. सुमंत, य., २००४, सामाजिक चळवळीचा परिप्रेक्ष्य आणि महाराष्ट्रातील चळवळी : काही निरीक्षणे, भोळे भा. ल. आणि किशोर बेडकिहाळ (संपा.), बदलता महाराष्ट्र सातारा : आंबेडकर अकादमी.

२. तांबे श्रुती २०१८,सामाजिक आंदोलनाचे समाजशास्त्र : आव्हाने व व्यवहार, कुंभार नागोराव (संपा.), 'समकालीन सामाजिक चळवळी: संकल्पना, स्वरूप, व्याप्ती.' डायमंड पब्लिकेशन पुणे, पृष्ट क्र. ०३ ते १४.

३. लेले चित्रा २०१८, नव सामाजिक चळवळी : एक आकलन, कुंभार नागोराव (संपा.), 'समकालीन सामाजिक चळवळी: संकल्पना, स्वरूप, व्याप्ती.' डायमंड पब्लिकेशन पुणे, पृष्ट क्र. १२ ते २४.

४. शहा घनश्याम २०११, भारतातील सामाजिक चळवळी, (अनु. चिकटे प्राची), डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

५. Deshpande, R., 2004, Social Movements in Crisis, In Vora and S. Palshikar (Ed.), Indian Democracy Meanings and Practices (p. 379 to 409), New Delhi: Sage.

६. Lee, Su H., 2007, Debating New Social Movements: Culture, Identity and Social Fragmentation. New York: University Press of America. Shah, G, 1990, Social Movements in India: A Review of theLiterature. New Delhi : Sage.

७. Singh, R., 2001, Social Movements: Old and New A Post Modernist Critique. New Delhi: Sage.

८. Oommen T.K., 2004, Nation, Civil Society and Social Movements : Essays in Political Sociology. New Delhi: Sage.

❖❖❖❖

munotes.in

५

शेतकरी / शेतकऱ्यांच्या चळवळी

घटक रचना :

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ ब्रिटिश भारतातील शेतकरी चळवळी

५.३ स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळी

५.४ मागण्या, निषेध आणि संघर्ष

५.५ २० व्या शतकातील काही प्रमुख चळवळी

५.६ प्रश्न

५.७ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

१. भारतातील विविध शेतकऱ्यांच्या चळवळी समजून घेणे.

२. विद्यार्थ्यांना शेतकऱ्यांच्या संघर्षातील महत्त्वाच्या प्रश्नांची माहिती करून देणे.

५.१ प्रस्तावना

शेतकऱ्यांची चळवळ ही भारतातील सर्वात लक्षणीय सामाजिक चळवळींपैकी एक आहे. भारतातील शेतकरी चळवळींचा वसाहती काळापर्यंतचा मोठा इतिहास आहे, ज्यात भारतीय शेतकऱ्यांच्या क्रांतिकारक क्षमतेबाबत सामान्यतः शंका व्यक्त केल्या जात होत्या. भारतातील शेती कधीही सुरळीत चालली नाही, कारण ती नेहमीच कोणत्या ना कोणत्या समस्यांना तोंड देत असते. मुख्यत्वे शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांचे जीवन कधीच सोपे नव्हते कारण त्यांचे जीवनमान अनेक सामाजिक आणि पर्यावरणीय घटकांद्वारे निर्धारित केले जाते. पुढे, दुहेरी प्रकारचे विकास प्रारूप आणि सरकारी धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या अप्रभावी अंमलबजावणीमुळे शेतकऱ्यांचे दुःख अधिकच वाढले आहे आणि श्रीमंत, मध्यम, अल्प आणि सीमांत शेतकरी आणि भूमिहीन शेतकरी यांच्यातील दरी वाढली आहे.

'छोटे उत्पादक, उदरनिर्वाह करणारे शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, वाटेकरी, भाडेकरू, आणि अर्धवेळ ग्रामीण कारागीर जे उदरनिर्वाहासाठी जमिनीशी जोडलेले असतात' असे आर्थिकदृष्ट्या शेतकऱ्यांचे वर्णन केले गेले आहे; सांस्कृतिकदृष्ट्या असंबद्ध, अप्रतिबिंबित,

munotes.in

असंस्कृत आणि निरक्षर; कुळ, जात आणि वांशिकतेवर आधारित मुख्यतः आदिम संबंध असलेले सामूहिक म्हणून त्यांचे वर्णन केले आहे. सामाजिक; आणि राजकीयदृष्ट्या संघटित सामूहिक कृतीसाठी ज्ञानापासून वंचित असलेले वंचित म्हणून ज्यांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या समाजातील टोकाची अधीनता आणि दडपशाहीचा फटका सहन केला आहे. घनश्याम शहा (२००४) यांना 'शेतकरी' हा शब्द, दिशाभूल करणारा आणि किसान किंवा खेडूत या शब्दाचा अपुरा अनुवाद वाटतो जो सामान्यत: स्थानिक भाषेत जमिनीची लागवड करणाऱ्यांसाठी वापरला जातो. ग्रामीण लोक जमिनीशी असलेल्या त्यांच्या नातेसंबंधाच्या बाबतीत वेगळे आहेत. पर्यवेक्षी स्वभावाचा शेतकरी, मालक-शेतकरी, छोटा शेतकरी, वाटा पिकवणारा, भाडेकरू शेतकरी आणि भूमिहीन मजूर यांसारख्या भेदभावांना पूर्णपणे प्रकट न करणारा इंग्लिश संदर्भित 'शेतकरी' एक व्यापक स्वरूपाचा ग्रामीण माणूस होण्याचा प्रयत्न करतो.

सामाजिक चळवळींच्या साहित्यात शेतकरी चळवळींचा वेगवेगळ्या प्रकारे अभ्यास आणि वर्गीकरण करण्यात आले आहे. वर्गीकरण आणि टायपोलॉजीजची निर्मिती हा समाजात प्रचलित असलेल्या प्रचंड विविधतेची जाणीव करण्याचा एक मार्ग म्हणून समजला जातो.

भारतातील शेतकरी चळवळींचा अभ्यास केलेल्या विद्वानांनी या चळवळींचे अनेक धर्तीवर वर्गीकरण केले आहे. घनश्याम शाह (२००४) यांच्या मते, ब्रिटिशपूर्व, ब्रिटिश किंवा वसाहती काळातील आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळींचे गट केले गेले आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी पुन्हा 'नक्षलबारीपूर्व' आणि 'नक्षलबारीनंतरचे' किंवा 'हरित क्रांतीपूर्व' आणि 'हरित क्रांतीनंतरचे' असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. नंतरचे पुढे 'आणीबाणीपूर्वीच्या' आणि 'नंतरच्या काळात होणाऱ्या' चळवळींमध्ये विभागले गेले आहे. हरितक्रांतीनंतरच्या काळात झालेल्या चळवळींना शेतकरी चळवळी असे संबोधले जाते, कारण त्या प्रामुख्याने मध्यम आणि मोठ्या शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि मागण्या हाताळत होत्या ज्या हरितक्रांतीनंतरच्या काळात अधिक प्रकर्षाने उदयास आल्या.

ए.आर.देसाई (१९७९) यांनी त्यांच्या अभ्यासात वसाहती काळातील संघर्षांना 'शेतकरी संघर्ष' आणि स्वतंत्र काळातील 'कृषी संघर्ष' असे वर्गीकृत केले. 'कृषी संघर्ष' या शब्दाचा वापर या संघर्षांमध्ये शेतकरी आणि इतर वर्गांचा समावेश असलेल्या व्यापक युतीची उपस्थिती दर्शवतो. देसाई पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळातील संघर्षांची दोन विभागांमध्ये उपविभागणी करतात - 'श्रीमंत शेतकरी, मध्यम शेतकरी मालक आणि जमीनदार यांचा व्यवहार्य भाग असलेल्या नव्याने उदयास आलेल्या मालकी वर्गाने सुरू केलेल्या चळवळी आणि विविध विभागांनी सुरू केलेल्या चळवळी. कृषी गरीब ज्यात कृषी श्रमजीवी वर्ग केंद्रीय महत्त्व प्राप्त करत आहे.

तथापि, बऱ्याचदा टायपोलॉजी करणे कठीण होते, कारण सामाजिक चळवळींमधील परस्पर-आच्छादनांमुळे शुद्ध स्पष्ट वर्गीकरण कठीण बनते.

५.२ ब्रिटीश भारतातील शेतकरी चळवळी

१८ व्या आणि १९ व्या शतकात ब्रिटीश वसाहत कालखंडातील ब्रिटीश अत्याचारांविरुद्धच्या सामाजिक चळवळींचा एक भाग शेतकरी चळवळी आहेत. या

चळवळींचा एकमात्र उद्देश होता आणि तो म्हणजे पूर्वीचे राज्य आणि सामाजिक संबंध पुनर्संचयित करणे. शेतकऱ्यांनी उठाव करण्यामागे कृषी पुनर्रचनेशी संबंधित विविध कारणे होती. त्याची कारणे खाली दिली आहेत.

- शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीतून बेदखल करण्यात आले
- शेतकऱ्यांच्या जमिनींचे भाडे वाढवण्यात आले
- सावकारांकडून होणारे अत्याचार
- शेतकऱ्यांच्या पारंपारिक हस्तकला नष्ट झाल्या
- जमीनदारीच्या काळात शेतकऱ्यांकडून जमिनीची मालकी काढून घेण्यात आली
- प्रचंड कर्ज
- वासहतवादी आर्थिक धोरणे
- जमीन महसूल यंत्रणा शेतकऱ्यांच्या बाजूने नव्हती

या विषयीच्या विद्रोहांचे काही महत्त्वपूर्ण परिणाम झाले, जसे की:-

- जरी या विद्रोहांचा उद्देश भारतातून ब्रिटीश राजवट उखडून टाकणे हा नव्हता, तरीही त्यांनी भारतीयांमध्ये जागृती निर्माण केली.
- शेतकऱ्यांनी त्यांच्या कायदेशीर हक्कांबद्दल तीव्र जागरूकता विकसित केली आणि त्यांना न्यायालयांमध्ये आणि समजासमोर ठामपणे सांगितले.
- शेतकरी त्यांच्या स्वतःच्या मागण्यांसाठी थेट लढा देत कृषी चळवळींमध्ये मुख्य शक्ती म्हणून उदयास आले.
- असहकार आंदोलनादरम्यान शेतकऱ्यांच्या मागण्यांसाठी संघटित आंदोलन करण्यासाठी विविध किसान सभा स्थापन करण्यात आल्या.
- या चळवळींमुळे जमीनदार वर्गाची शक्ती नष्ट झाली, त्यामुळे कृषी संरचनेच्या परिवर्तनात भर पडली.
- शेतकऱ्यांना संघटित होण्याची आणि शोषण आणि अत्याचाराविरुद्ध लढण्याची गरज वाटली.
- या बंडखोर चळवळींनी देशभरातील इतर विविध उठावांसाठी पार्श्र्वभूमी तयार केली.

त्यानंतर झालेल्या काही प्रमुख शेतकरी संघर्षांमध्ये इंडिगो विद्रोह (१८५९-६०), रंगपूर धिंग (१७८३), कोल बंड (१८३२), मलबारमधील मोपला बंड (१८४१-१९२०), संथाल बंड (१८५५), डेक्कन उठाव (१८५५), तेभागा चळवळ (१९४६-४७) यांचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासा:

१. वसाहतवादी राजवटीत शेतकऱ्यांनी उठाव का केला?

५.३ स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्यांच्या चळवळी

स्वतंत्र भारताला ब्रिटीशांकडून अत्यंत क्लीष्ट स्तरीकरण झालेल्या कृषी समाजाचा वारसा मिळाला होता, ज्यामध्ये देशाच्या अनेक भागांमध्ये जमिनीच्या मालकीची शोषणात्मक मध्यस्थी व्यवस्था, जमीनधारणेतील उप-सांफदारी, मुदतीची असुरक्षितता, रॅक भाड्याने देणे, गरीब शेतकरी, भाडेकरू आणि भागधारकांवर अतिरिक्त आर्थिक बळजबरी, लाखो लोकांमध्ये गतिशीलता, बेरोजगारी आणि गरिबी इ. बाबी होत्या. स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला देशाच्या अनेक भागात संघटित शेतकरी आंदोलने उभी राहिली होती.

तथापि, जमीनदार वर्गाचे निर्विवाद वर्चस्व, राज्याच्या राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव, जागरुकतेचा अभाव आणि ग्रामीण गरिबांचे संघटन, जमीनदारी रद्द करणे, इत्यादींमुळे व्यवस्था, जमीन सुधारणांची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी झाली नाही. १९६० च्या उत्तरार्धात देशाच्या अनेक भागात कट्टरपंथी शेतकरी चळवळी पुन्हा उफाळून आल्या. जमीन सुधारणा कार्यक्रमाला मूलगामी बनवण्यासाठी भारत सरकारने पुन्हा १९७१ मध्ये जमीन सुधारणेसाठी राष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्त्वे तयार केली. तथापि, संपूर्ण भारतात अद्याप जमीन सुधारणांच्या अंमलबजावणीची प्रक्रिया समान प्रमाणात झालेली नाही.

अलिकडच्या वर्षांत, शेतकऱ्यांचे उघड सामूहिक एकत्रीकरण हे त्यांच्या बैठका, मिरवणुका, संप, निदर्शने, मतदान आणि मतदान मोहिम इत्यादींमध्ये वारंवार सहभागासह वैशिष्ट्यीकृत आहे. तेभागा दरम्यान पश्चिम बंगाल (१९४६-४७), तेलंगणा (१९४६-५२) आंध्र प्रदेशात आणि पश्चिम बंगालमधील नक्षलवादी चळवळी (१९६७-७१) शेतकऱ्यांनी जमिनीवर जबरदस्तीने कब्जा करणे, उभे भात कापणे, जमीनमालकांच्या इच्छेविरुद्ध स्वतःच्या अंगणात भात कापणी करणे, पोलिसांविरुद्ध अडथळे निर्माण करणे यात भाग घेतला. पारंपारिक शस्त्रांसह पोलिस, जमीन मालक आणि प्रशासनावर हल्ला करणे, गनिमी युद्धात भाग घेणे, जखमी कार्यकर्त्यांवर उपचार करणे आणि त्यांना आश्रय देणे, पोलिसांविरूद्ध स्वसंरक्षण तंत्र विकसित करणे आणि भूमिगत कार्यकर्त्यांशी संवादाचे माध्यम टिकवून ठेवणे या लढाईत अग्रभागी उभे राहणे इत्यादी कृती समाविष्ट होत्या.

तुमची प्रगती तपासा:

१. स्वातंत्र्योत्तर कृषी संघर्षांवर विस्तराने लिहा.

५.४ मागण्या, निषेध आणि संघर्ष

ऐतिहासिकदृष्ट्या, शेतकरी असंख्य प्रश्नांवर एकत्र आले आहेत, जरी या समस्या आणि चिंता वसाहती काळापासून कालांतराने बदलल्या आहेत. काहीवेळा या चळवळी शेतकऱ्यांच्या तात्कालिक चिंतेच्या पलीकडे गेल्या आहेत उदा. वसाहती काळात शेतकरी संपत्ती संबंधांमध्ये आणि जमिनीवरील त्यांच्या हक्कांपासून बेदखल केलेल्या जमिनीच्या कार्यपद्धतीतील बदलांच्या निषेधार्थ उठले. इंग्रज भारतात येण्यापूर्वीची शेतकरी अर्थव्यवस्था ही निर्वाह अर्थव्यवस्थेवर आधारित होती, जी मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याच्या दिशेने होती.

ब्रिटिशांनी जमिनीवर मालमत्तेचे अधिकार निर्माण करून, भारतीय शेतीला मोठ्या जागतिक भांडवलशाही व्यवस्थेत खेचून, जमिनीच्या बाजारपेठा निर्माण करून, जमिनीच्या व्यापारीकरणाला प्रोत्साहन देऊन आणि जमिनीतील उत्पादक संबंधांचे स्वरूप बदलून ते करारात बदलून भारतीय शेतीचे व्यावसायिक रूपांतर केले. जसजसे नवीन वर्ग अस्तित्वात आले, तसतसे सरकार तसेच त्यांनी निर्माण केलेल्या जमिनदार आणि भाडेकरूंच्या वर्गासाठी नफ्याचा हेतू हा सर्वात महत्वाचे हित बनले. यामुळे त्यांचा शेतकरी उत्पादकांच्या हितसंबंधांशी संघर्ष झाला आणि त्यांचे एकत्रीकरण झाले.

कुळे आणि शेतमजुरांनी उपभोगलेल्या निकृष्ट अन्नधान्याच्या किमतीत वाढ झाल्यामुळे १९१८-२२ दरम्यान उत्तर भारतात कृषी अशांतता निर्माण झाली. १८ व्या आणि १९ व्या शतकात वसाहती काळात दुष्काळ हे ग्रामीण जीवनाचे पुनरावर्तित वैशिष्ट्य होते, तरीही सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या एका गटाला असे वाटते की दुष्काळाच्या काळात लोकांनी प्रचंड हालअपेष्टा असूनही कोणताही प्रभावी जन निषेध नोंदवला नाही. सावकार, जमीनदार आणि सरकारी अधिका-यांनी कुळांना, शेतक-यांना बेदखल करणे हे शेतकरी सहभागी असलेल्या व्यापक अशांततेचे एक कारण होते. काही प्रकरणांमध्ये, मलबारमधील मोपला बंडाच्या बाबतीत, बंगालमध्ये १९३० मध्ये१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस मोपला (मुस्लिम शेतकरी) आणि उच्च जातीय हिंदू जमीनदार यांच्यातील संघर्ष आणि वहाबी फरायझी उठावाच्या बाबतीत धार्मिक समस्या आर्थिक समस्यांसह गुंतल्या गेल्या.

स्वातंत्र्योत्तर काळात या चळवळींचे स्वरूप बदलले असले तरी शेतकऱ्यांचे काही प्रश्न आणि समस्या शेतकरी चळवळींमध्ये मांडल्या जात राहिल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचे नाट्यमय बदल हे वैशिष्ट्य होते. स्वतंत्र कालावधीनंतर राज्याच्या धोरणांमुळे कृषी वर्ग आणि हितसंबंधांमध्ये बदल झाला. त्यानुसार, ए.आर. देसाई यांच्या मते ग्रामीण संघर्षांचे दोन वर्ग ओळखले जाऊ शकतात अ) श्रीमंत शेतकरी आणि मध्यम शेतकरी मालकांच्या नव्याने उदयास आलेल्या मालकी वर्गाने सुरू केलेली चळवळ आणि ब) कृषी श्रमजीवी वर्गाच्या विविध वर्गांनी सुरू केलेली चळवळ. गरीब शेतकरी, स्त्रिया, खालच्या जातीतील आणि विविध वांशिक, भाषिक आणि धार्मिक विश्वासांतून झपाट्याने वाढणारा कृषी सर्वहारा वर्ग यांचा समावेश असलेल्या ग्रामीण गरिबांना एक मूलगामी वेगळा आणि गुणात्मक नवीन प्रकारचा समाज स्थापन करायचा होता, जिथे एक सभ्य, सन्माननीय अस्तित्व असेल. अशी खात्री केली जाऊ शकते.

स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळी अंतर्गतरित्या अधिकाधिक भिन्न बनल्या आहेत. श्रीमंत शेतकरी आणि जमीनमालकांचे वर्गीय हित हे लहान शेतकरी, वाटेकरी आणि भूमिहीन मजूर यांच्यापासून वेगळे झाले आहे. १९७० नंतर शेतकरी संघर्षांमध्येही बदल झाला, ज्यामुळे सुरुवातीला नक्षलबारी चळवळीदरम्यान आणि नंतर मजदूर किसान शक्ती संघटनेसारख्या राजकीय गटांमध्ये शेतकरी-कामगारांची युती निर्माण झाली, जी स्वतःला भूमिहीन आणि ग्रामीण लोकांची एक बिगर-पक्षीय लोक चळवळ म्हणवते. जमिनीचे पुनर्वितरण आणि किमान वेतन यासारख्या समस्यांसाठी गरीब प्रयत्नशील आहेत.

चळवळींनी स्वीकारलेल्या निषेधाचे स्वरूप देखील वेगवेगळ्या टप्प्यांनुसार बदलते. उदाहरणार्थ, धनागरे यांच्या तेलंगणा चळवळीच्या (१९४६-५१) अहवालात एक असा साक्षीदार आहे की पहिल्या आणि दुसऱ्या टप्प्यात त्याची शेतकरी विद्रोहाला सहकार्याची प्रवृत्ती होती, परंतु शेवटच्या टप्प्यात जेव्हा शेतकरी नेतृत्वाने चळवळ सोडली तेव्हा त्याने गरीब कुळांच्या जमिनी ताब्यात घेण्यास सुरुवात केली आणि जबरदस्तीने जप्त केलेल्या जमिनी शेतमजूर आणि बेदखल केलेल्या कुळांमध्ये वाटल्या गेल्या.

तुमची प्रगती तपासा:

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतकऱ्यांच्या संघर्षाची कारणे स्पष्ट करा.

५.५ २० व्या शतकातील काही प्रमुख चळवळी:

तेभागा चळवळ, भारत (१९४६-४७)

ब्रिटीश वसाहतवादी जमीन धोरणाने भारतातील मध्यस्थ जमीनमालकांचा एक वर्ग तयार केला ज्यात बहुसंख्य अल्पसंख्याक सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या आश्रित होते आणि हे गरीब बहुसंख्य गरीबी, बेरोजगारी आणि असुरक्षिततेने ग्रासले होते ते शेतमजूर, भागधारक आणि कृषी श्रेणीच्या तळाशी कुळे म्हणून जगत होते. १९४६ मध्ये, स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला, अविभाजित बंगालने डाव्या-बहुल बंगाल किसान सभेच्या नेतृत्वाखाली तेभागा आंदोलन म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शेतकरी अशांततेचा तीव्र उद्रेक अनुभवला. या चळवळीद्वारे, गरीब शेतकरी, जे बहुतेक आदिवासी आणि खालच्या जातीच्या पार्श्वभूमीतील होते, त्यांनी मशागत करणाऱ्याला जमीन आणि अर्ध्या ऐवजी दोन तृतीयांश वाटा पीककऱ्यांना मिळावा अशी मागणी केली.

तेलंगणा चळवळ, भारत (१९४६-१९५२) :

१९४६-१९५२ मध्ये सशस्त्र लढ्याद्वारे, आंध्र प्रदेशातील तेलंगणा प्रदेशातील शेतकरी सरंजामशाही जमीन व्यवस्था आणि तिच्या शोषण पद्धती, उदा. जमीन बळकावणे, बेकायदेशीर कर आकारणी, सक्ती आणि बांधीव मजुरी, अतिरिक्त आर्थिक बळजबरी, रॅक भाड्याने देणे, कर्ज, आणि दररोज अपमान इ. यांच्या विरोधात एका प्रदीर्घ चळवळीत गुंतले. कम्युनिस्ट-वर्चस्व असलेल्या आंध्र महासभेच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांनी हैदराबादच्या निजामाचा (राज्याचा शासक) पाडाव करण्यासाठी गनिमी संघर्षात भाग घेतला.

नक्षलवादी चळवळ (१९६७-१९७१) :

स्वातंत्र्यानंतर लगेचच, भारत सरकारने कृषी असमानता कमी करण्यासाठी, प्रगतीच्या मार्गावर आणण्यासाठी आणि विकासाला गती देण्यासाठी एक विस्तृत जमीन सुधारणा कार्यक्रम सुरू केला. तथापि, संपूर्ण भारतभर जमीन सुधारणा कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी यामध्ये अंतर निर्माण झाले ज्यामुळे शेतकऱ्यांची चळवळ कमी प्रभावी झाली. पश्चिम बंगालमधील डाव्या विचारसरणीच्या राजकीय पक्षांनी जमीन सुधारणांच्या अंमलबजावणीसाठी शेतकऱ्यांना एकत्र केले होते आणि त्यामुळे १९६७ मध्ये या प्रांतात भू-

सुधारणेचे वचन देऊन डाव्या-समर्थित युनायटेड फ्रंट सरकारची सत्ता आली. मात्र, सत्तेत असताना आश्वासनाची अंमलबजावणी करण्यास त्यांनी टाळाटाळ केली. पश्चिम बंगालच्या भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या दार्जिलिंग जिल्हा समितीच्या नेतृत्वाखाली नक्षलबारीतील शेतकऱ्यांनी, धनुष्यबाण, भाले या पारंपरिक शस्त्रांनी स्वत: बळजबरीने, अतिरिक्त जमिनी ताब्यात घेण्यास सुरुवात केली आणि त्यांच्या देखरेखीसाठी समांतर प्रशासनाची स्थापना केली. त्यांनी काही गावे "मुक्त क्षेत्र" म्हणून देखील घोषित केली. ही चळवळ ग्रामीण भारतात पुन्हा प्रकट होत आहे, कारण डझनभराहून अधिक नक्षलवादी गट समकालीन भारतात वेगवेगळ्या नावांनी सक्रिय आहेत, ज्यांनी एक तृतीयांश पेक्षा जास्त प्रदेश बहुतेक वंचित भागात व्यापलेला आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

१. नक्षलबारी चळवळ स्पष्ट करा.

५.६ प्रश्न

१. भारतातील कृषी संघर्षांचे स्वरूप काय आहे?

२. तेलंगणा चळवळीचे ठळक मुद्दे कोणते आहेत?

३. विविध विद्वानांनी केलेल्या कृषी संघर्षांचे वर्गीकरण विशद करा.

४. स्वातंत्र्यपूर्व आणि नंतरच्या कृषी संघर्षांमधील फरक स्पष्ट करा.

५.७ संदर्भ

- Desai, A. R. (1979). Peasant Struggles in India: Oxford University Press.
- Desai, A.R. (Ed.).1990: Changing Profile of Rural India and Human Rights of Agrarian Poor. Chandigarh, CRRID Publication. |
- Deshpande, R, &Prabhu, N. 2005: Farmer's Distress: Proof Beyond Question. Economic and Political Weekly, 40:44, P.45.
- Patil, R. B. (2014). Agrarian Crises in Contemporary India: Some Sociological Reflections. *PARIPEX - INDIAN JOURNAL OF RESEARCH, 3*(2), 14-18.
- Shah, G. (2004). Social Movements in India: A Review of Literature: SAGE Publications.
- Vishwanath, L. S. (1988). Peasant Movements in Colonial India□: An Examination of Some conceptual Frameworks. *Proceedings of the Indian History Congress*, *49*, 524–531.

❖❖❖❖

६

कामगार चळवळ
LABOUR MOVEMENT

अभ्यास रचना :

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कामगार चळवळ

६.३ स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळ

६.४ नवीन आर्थिक धोरणातील आव्हाने

६.५ भारतीय कामगार चळवळींचा कमकुवतपणा

६.६ निष्कर्ष

६.७ सारांश

६.८ प्रश्न

६.९ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- भारतातील कामगार संघटना चळवळीच्या उत्क्रांतीचे परीक्षण करणे.
- संरचनात्मक समायोजन आणि जागतिकीकरणाच्या संदर्भात कामगार संघटनांच्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.

६.१ प्रस्तावना

भारतीय कामगार वर्गाचा इतिहास वसाहतीच्या काळात शोधता येतो. भारतात एकोणिसाव्या शतकात वसाहतवादाच्या अंमलाखाली भांडवलशाही सुरू झाल्यामुळे आधुनिक कामगार वर्गाचा उदय झाला. विविध संरचनात्मक आणि सामाजिक घटकांमुळे भारतीय कामगार वर्गाला संघटित करणे कठीण झाले आहे. त्यासाठी विविध स्तरातून प्रयत्न झाले; भारतातील कामगार वर्गाला जागृत करण्यासाठी आणि त्यांना संघटित करण्यासाठी परोपकारी व्यक्तिमत्त्वांपासून विविध राजकीय विचारधारा असलेल्या ट्रेड युनियन्सपर्यंत.

munotes.in

कामगार संघटना चळवळीची उत्क्रांती औद्योगिकीकरणाच्या वाढीशी निगडीत आहे. ट्रेड युनियन देशाच्या आधुनिक औद्योगिक व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक बनतात. हे संबंधित घटनात्मक यंत्रणेच्या अंतर्गत कार्य करतात आणि ILO सारख्या संस्थांनी घालून दिलेल्या जागतिक स्तरावर स्वीकारलेल्या तत्त्वांचे पालन करतात.

हा विभाग शिकणाऱ्याला कामगार चळवळीच्या व्याख्या आणि वैशिष्ट्यांचा परिचय करून देतो आणि भारतीय कामगार चळवळीचा सामाजिक आधार, नेतृत्व, विचारधारा, राजकीय अभिमुखता आणि ऐतिहासिक समज यांच्याशी संबंधित आहे.

६.१.१ कामगार चळवळ :

कामगार चळवळ ही एक व्यापक, बहुआयामी सामाजिक निर्मिती आहे जी समाजातील काम आणि उद्योगाच्या सामाजिक संरचनांमधून उद्भवते. हे खालीलपैकी कोणत्याही एका स्वरूपामध्ये अस्तित्वात असू शकते: १) यात कायदेशीररित्या मान्यताप्राप्त आणि औपचारिकरित्या मंजूर संस्था जसे की ट्रेड युनियन, राजकीय पक्ष किंवा कामगार परिषद, २) यात कामगारांचे कमी औपचारिक गट देखील असू शकतात जसे की संपाच्या संघटना. समर्थक, कामगार केंद्रे, सांस्कृतिक रूपे इ. कामगार चळवळी आर्थिक व्यवहार, नागरी समाज आणि राज्य यांच्या परस्परांना छेदणाऱ्या बिंदूवर कार्यरत असतात. ते दृढपणे संस्थात्मक आहेत किंवा कोणत्याही दिलेल्या ऐतिहासिक काळात कोणत्याही समाजाचा अविभाज्य भाग आहेत. अशा प्रकारे कामगार चळवळींचे दोन स्तरांवर विश्लेषण केले जाऊ शकते: १) कामगार चळवळीची सामाजिक आणि संघटनात्मक रचना, २) प्रथा किती प्रमाणात संस्थात्मक आहेत.

६.१.२ कामगार दलाची वैशिष्ट्ये :

संघटित क्षेत्राला कामगार दलाच्या असंघटित क्षेत्रापासून वेगळे करण्याचा एक मार्ग म्हणजे श्रमिक बाजार आणि कामगारांचे कायदेशीर हक्क. असंघटित क्षेत्र हे मुख्यत्वे असंरचित आणि अनियंत्रित आहे आणि त्यांच्या कामगारांना कोणतेही संरक्षण देत नाही. दुसरीकडे, संघटित क्षेत्र अधिक संरचित आणि नियमन केलेले आहे, जे कायदे, सामाजिक सुरक्षा, चांगले वेतन आणि कामगारांसाठी काम आणि राहण्याच्या परिस्थितीमुळे अधिक संरक्षणामध्ये अनुवादित करते. संघटित कामगारांच्या सेवा त्यांच्या मालकांच्या इच्छेनुसार संपुष्टात आणल्या जाऊ शकत नाहीत. काही अभ्यासकांच्या मते, संघटित क्षेत्रातील सुमारे 60 टक्के कर्मचारी सार्वजनिक क्षेत्र आणि सरकारमध्ये कार्यरत आहेत.

६.२ स्वातंत्र्यपूर्व काळात कामगार चळवळ

कामगार इतिहासकारांचे निरीक्षण आहे की कामगार चळवळ अनेक टप्प्यांतून विकसित झाली आहे. मात्र, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कामगार चळवळ समजून घेणे आवश्यक ठरेल. श्रम चेतनेच्या उदयाचाही हा काळ होता.

1850 पासून 1918 पर्यंत कामगार संघटनांचा प्रारंभिक टप्पा :

चहाचे मळे, रेल्वे, पेट्रोलियम आणि इतर मोठ्या उद्योगांसारख्या आधुनिक उद्योगांचा खरा पाया 19व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या आणि मध्यभागी भारतात स्थापित झाला. याच सुमारास भारतातील कामगार चळवळही उदयास आली. त्याच्या सुरुवातीच्या स्वरूपात कामगार वर्गाच्या चळवळीत संघटना आणि परिणामकारकता नव्हती आणि ती तुरळक स्वरूपाची होती. केवळ मद्रासमध्ये १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात मुंबईत, अर्थपूर्ण निषेध आयोजित करू शकतील अशा संघटना तयार करण्यासाठी गंभीर प्रयत्न केले गेले. १८८० च्या दशकात, कामगार संघटनांच्या स्थापनेच्या खूप आधी, काही समाजसुधारक आणि परोपकारी यांनी कामगार वर्गाच्या कामाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. उदाहरणार्थ, श्री. सोराबजी शहापोरजी बेंगाली यांच्या नेतृत्वाखाली काही दानशूरांनी १८७५ मध्ये कारखान्यांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांच्या दयनीय परिस्थितीकडे ब्रिटिश सरकारचे लक्ष वेधण्यासाठी आंदोलन सुरू केले. त्यामुळे ब्रिटिशांनी कामगारांच्या हितासाठी कायदे आणले, विशेषत: कारखाना कायदा, १८८१. मुंबईतील एस. एस. बेंगाली, बंगालमधील ससिपादा बॅनर्जी आणि महाराष्ट्रातील नारायण लोखंडे ही कामगारांची बाजू मांडणाऱ्या काही प्रमुख व्यक्ती होत्या.

श्री सोराबजी शाहपोरजी बेंगाली यांना भारतीय ट्रेड युनियन चळवळीचे संस्थापक जनक म्हणता येईल. तथापि, कामगार वर्गातून उदयास आलेले नारायण लोखंडे हे कामगार नेते मानले जाऊ शकतात ज्यांनी १८८४ मध्ये फॅक्टर कमिशनमध्ये कामगारांच्या तक्रारींचे प्रतिनिधित्व केले. त्यांनी कामगारांसाठी साप्ताहिक सुट्टी यशस्वीपणे घोषित करण्याचा प्रयत्न केला. बॉम्बे मिल्स अॅन्ड असोसिएशन नावाची आणखी एक संस्था 1980 मध्ये श्री लोखंडे यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्तित्वात आली. असोसिएशनने 'दीनबंधू' नावाचे जर्नलही प्रकाशित केले. हा टप्पा प्रत्येक कारखान्यात संपाने चिन्हांकित केला होता, तथापि स्ट्राइक तुरळक, उत्स्फूर्त, स्थानिकीकृत आणि अल्पकालीन होते. संपासाठी कारणीभूत घटक म्हणजे वेतनात कपात करणे, दंड आकारणे, एखाद्या कामगाराला बडतर्फ करणे किंवा फटकारणे.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीला कामगार चळवळ :

२० व्या शतकाच्या आगमनाने भारतीय ट्रेड युनियन चळवळीने मोठ्या प्रमाणात परिपक्वता प्राप्त केली. कामगारांमध्ये चैतन्य निर्माण झाले, परिणामी मजुरांनीच प्रत्यक्ष कृती केली. उदाहरणार्थ, देशाच्या विविध भागांत नोंदवलेली विविध आंदोलने जसे सरकारी प्रेस, मद्रास (१९०३), पोस्टल युनियन, बॉम्बे (१९०७), इंडियन टेलिग्राफ असोसिएशन (१९०८) च्या कामगारांनी केलेला संप. इ. तथापि, बहुतेक प्रकरणांमध्ये ही आंदोलने स्थानिक स्वरूपाची होती, परिणामी कुचकामी होती.

दोन महायुद्धे आणि विशेषतः रशियाच्या बोल्शेविक क्रांतीनंतरचा काळ भारतीय ट्रेड युनियन चळवळीवर जबरदस्त सकारात्मक परिणाम घडवून आणणारा ठरला. रशियाच्या ऐतिहासिक नोव्हेंबर क्रांतीने कामगारांमध्ये वर्ग चेतना आणि वर्ग एकता या कल्पनेचा प्रसार केला. यामुळे समकालीन भारतातील कामगार वर्गाला बॉम्बे, अहमदाबाद, कानपूर, मद्रास, कलकत्ता इत्यादी समकालीन शहरांमध्ये कामगार आंदोलन आयोजित करण्यासाठी प्रेरणा

मिळाली. अहमदाबाद गिरण्यांच्या कामगारांनी डिसेंबर, १९१७ मध्ये आंदोलन केले आणि कामगार कल्याणाच्या चांगल्या सुविधांची मागणी केली आणि उत्सव साजरा केला. १९१८ मध्ये बी.पी. वाडिया यांच्या नेतृत्वाखाली मद्रास मजदूर संघाची स्थापना झाली. हे देशातील पहिले पद्धतशीर ट्रेड युनियन मानले जाऊ शकते.

हा काळ भारतीय कामगार संघटना चळवळीच्या क्षेत्रात एक मोठा नेता म्हणून महात्मा गांधींचा उदय दर्शवतो. गांधींच्या नेतृत्वाखाली, चंपारण सत्याग्रहाने जनआंदोलनाचे प्रमाण गृहीत धरले ज्यामुळे ब्रिटीश सरकारला चंपारण कृषी विधेयक (१९१७) लागू करण्यास भाग पाडले. अहमदाबादच्या कापड गिरणी कामगारांना एकत्रित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावणारे तीन नेते सरदार वल्लभाई पटेल, शंकरलाल बंक आणि खंडूभाई देसाई होते. तीन दशकांनंतर या नेत्यांनी इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस (INTUC) ची स्थापना करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) ची स्थापना जगभरातील कामगार संघटना चळवळीच्या इतिहासातील एक मैलाचा दगड मानला जातो. १९१९ मध्ये ILO मध्ये भारतीय कामगार वर्गाचे प्रतिनिधी म्हणून एम.एम. जोशी यांची नियुक्ती करण्यात आली. यावेळी मात्र, पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात केंद्रीय स्तरावरील कामगार संघटना स्थापन करण्याची गरज भासू लागली. या वस्तुस्थितीमुळे अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC) ची स्थापना झाली ज्याचे संस्थापक अध्यक्ष लाला लजपत राय होते. AITUC ने चालवलेले कामगार आंदोलन आणि INC ने चालवलेले राष्ट्रवादी आंदोलन यामध्ये सी. आर. दास, पं. मोतीलाल नेहरू, पं. जवाहरलाल नेहरू, नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे योगदान महत्वाचे होते.

विसाव्या शतकाच्या दुस-या दशकात काँग्रेसला दोन विशिष्ट कारणांसाठी कामगार वर्गाला एकत्रित करण्याची गरज भासू लागली: एक म्हणजे कामगार वर्गाला त्यांच्या कक्षेत आणण्याची गरज आहे, अन्यथा देशाला लोकक्रांतीचा सामना करावा लागेल हे काँग्रेसला जाणवले. दुसरे म्हणजे, काँग्रेसला समजले की भारतीय समाजातील सर्व घटकांना एकत्र केले पाहिजे जेणेकरून साम्राज्यवादाच्या विरोधात मजबूत प्रतिकार उभारता येईल. काँग्रेसने १९३६ मध्ये कामगारांशी संबंधित प्रश्नांसाठी एक समिती नेमली.

१९२० च्या सुरुवातीस, AITUC साम्यवादी विचारसरणीच्या प्रभावाखाली आली. कम्युनिस्टांना मागे ठेवायचे नव्हते; त्यामुळे त्यांनी कामगार वर्गाच्या समस्यांमध्ये रस घेतला. १९२० च्या दशकात त्यांनी कामगार आणि शेतकरी पक्षांच्या (WPPs) माध्यमातून कामगार वर्गाला एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला. एक मूलगामी दृष्टिकोन घेऊन, WPPs १९२८ मध्ये मुंबई आणि भारतातील इतर शहरांमध्ये कामगार वर्ग संप आयोजित करू शकले.

अखेरीस एआयटीयूसीने त्याचे वैचारिक विभाजन दोन भागांमध्ये पाहिले: एक भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या जुन्या रक्षकांकडून आणि नरमपंथी; दुसरा कम्युनिस्टांचा होता. या विभाजनामुळे नॅशनल ट्रेड युनियन्स फेडरेशनचा (एनटीयूएफ) उदय झाला आणि बीटी यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्याची भरभराट झाली. रणदिवे आणि एस.व्ही. देशपांडे जे कम्युनिस्ट होते. पुढे, ऑल इंडिया रेड ट्रेड युनियन काँग्रेस आणि NTUF अनुक्रमे १९३५

आणि १९४० मध्ये AITUC मध्ये विलीन झाले. या सर्व कामगार संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे सरकारवर पुरेसा दबाव निर्माण झाला ज्यामुळे कामगारांचे नुकसान भरपाई कायदा, १९२३, ट्रेड युनियन कायदा, १९२६ आणि औद्योगिक विवाद कायदा, १९२९ यासारखे अनेक कामगार कल्याण आणि कामगार समर्थक कायदे लागू करण्यात आले.

६.३ स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळ

स्वातंत्र्यापूर्वी आणि नंतरच्या ट्रेड युनियन चळवळीतील एक प्रमुख फरक म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळात एकतेकडे कल होता, तर स्वातंत्र्योत्तर काळात कामगार संघटनांचे मोठे विभाजन आणि विखंडन झाले. AITUC हे कामगार संघटनांचे पहिले राष्ट्रीय महासंघ होते जे सर्व राजकीय स्पेक्ट्रममध्ये कामगार वर्गाचे प्रतिनिधित्व करत होते, त्याचे वैचारिक कारणांमुळे दोन मोठे विभाजन झाले. १९४७ मध्ये AITUC मध्ये झालेल्या विभाजनामुळे पक्षाच्या संकुचित धोरणांवर आधारित पुढील विभाजनाचा मार्ग मोकळा झाला आणि परिणामी प्रत्येक राजकीय पक्षाला त्यांची ट्रेड युनियन आघाडी असणे जवळजवळ अनिवार्य झाले. जेव्हा एखादा राजकीय पक्ष फुटतो तेव्हा त्याची ट्रेड युनियन आघाडीही फुटते, त्यामुळे कामगार वर्गाच्या चळवळीचे आणखी तुकडे होतात. त्याचप्रमाणे, नवीन राजकीय पक्ष नेहमीच स्वतःची कामगार संघटना तयार करतो.

१९५२ मध्ये, भारतीय जनसंघाची स्थापना झाली आणि १९५५ मध्ये त्याने भारतीय मजदूर संघ म्हणून ओळखले जाणारे दुसरे ट्रेड युनियन केंद्र सुरू केले. संयुक्त समाजवादी पक्षाची स्थापना १९६५ मध्ये झाली. तथापि, १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत, INTUC, AITUC आणि HMS ही देशातील सर्वात महत्त्वाची ट्रेड युनियन केंद्रे होती. १९६२ मध्ये चिनी आक्रमणाच्या पार्श्वभूमीवर कम्युनिस्ट चळवळीतील फूट पडून आणखी एक कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली, उदा. १९६४ मध्ये कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी).

राष्ट्रीय स्तरावर राजकीय पक्षांमध्ये कामगार वर्गाची विभागणी झाल्यामुळे प्रादेशिक पक्षांनीही १९६० च्या उत्तरार्धापासून स्वत:ची ट्रेड युनियन केंद्रे स्थापन करण्यास सुरुवात केली. DMK (द्रविड मुनेत्र कळघम, १९७७) आणि AIADMK (ऑल इंडिया अण्णा द्रविड मुनेत्र कळघम, १९७७) या दोन्ही पक्षांची एकमेकांची प्रतिस्पर्धी केंद्रे म्हणून स्थापना झाली. १९६७ साली मुंबईत शिवसेनेचा जन्म झाला, ज्याने मुंबईतील महाराष्ट्रीयन आणि मराठी भाषिक लोकांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व केले. त्यांची स्वत:ची कामगार शाखा भारतीय कामगार सेना होती.

अशा प्रकारे हे स्पष्ट आहे की, न्याय्य तत्त्वांवर आधारित आणि वसाहतवादी राजवटीत एकसंध असलेली कामगार संघटना स्वातंत्र्योत्तर काळात विभागली गेली होती. यामुळे कामगार वर्गाच्या चळवळीला मोठा धक्का बसला आणि आव्हानात्मक भांडवल आणि राज्याच्या दृष्टीने ती दंतहीन झाली. विद्वानांनी अनेकदा निरीक्षण केले आहे की व्यवस्थापन आणि कामगार यांच्यातील संघर्षापेक्षा आंतर-संघीय शत्रुत्व जास्त मजबूत आहे.

munotes.in

६.४ नवीन आर्थिक धोरणाची आव्हाने

१९९० च्या नवीन आर्थिक धोरणाने उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण सादर केले ज्याने राज्यातील संघटित कामगार वर्गाच्या चळवळीसमोर आव्हाने उभी केली. जागतिकीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेतील उदारीकरणामुळे पुटिंग-आउट प्रणालीला (देशांतर्गत उत्पादन) चालना मिळाली आहे, कारण आता जागतिक बाजारपेठेसाठी स्वस्त उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले जात आहे. मोठ्या उद्योगांची अनेकदा तक्रार असते की संघटित क्षेत्रातील कामगारांना जास्त संरक्षण देण्याचे धोरण हा उत्पादकता वाढण्याच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे.

अशा हालचालीमुळे आपल्या देशाच्या सामाजिक-राजकीय रचनेवर कामगार संघटनांच्या चळवळीसह विपरीत परिणाम झाला आहे. उदारीकरणामुळे खाजगी क्षेत्रावरील सरकारी नियंत्रण कमी झाले; परिणामी, कामगारांची सौदेबाजीची स्थिती कमकुवत झाली. खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील युनिट्स खाजगी कंपन्यांना विकण्याची सोय झाली; ज्याने देशातील कामगार आणि कामगार संघटनांसाठी नवीन आव्हाने उघडली. या धोरणांतर्गत कामगारांसाठी कोणतेही वैधानिक किमान वेतन, छाटणी आणि विविध कल्याणकारी लाभ काढून टाकण्यात कोणतेही अडथळे नसतील. याचा अर्थ नियोक्त्यांना कामावर घेण्याचा आणि काढून टाकण्याचा पूर्ण अधिकार देणे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वाढ आणि प्रसाराने कामगार संघटनांना मोठा धक्का दिला आहे ज्यांना भांडवल आणि त्यांच्या कामगारांच्या अतिक्रमणाचा प्रतिकार करणे कठीण आहे. अत्याधुनिक आणि नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाच्या उदयामुळे कामगारांच्या सौदेबाजीच्या शक्तीला बाधा आली आहे. हजारो लहान आणि मध्यम युनिट्सना त्यांचे कामकाज बंद करावे लागले आहे. नवीन औद्योगिक धोरण (१९९१) लागू झाल्यानंतर, मालकांच्या सर्व संघटनांनी एक्झिट पॉलिसीसाठी दबाव आणण्यास सुरुवात केली ज्याद्वारे उद्योग बंद करणे सोपे होईल. कामगार संघटनांच्या विरोधामुळे हे धोरण आणण्यास सरकार टाळाटाळ करत होते. स्वेच्छा सेवानिवृत्ती योजना (VRS) आणि मोठ्या प्रमाणावर छाटणी आणि कामगारांच्या सेवा समाप्तीमुळे सामाजिक अशांतता आणि असंतोष निर्माण झाला आहे. या धोरणामुळे खाजगी क्षेत्रांना तात्पुरत्या, कंत्राटी किंवा अनौपचारिक कामगारांद्वारे कायमस्वरूपी कामगार बदलण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. या धोरणामुळे कमी भांडवलावर, कमी कामगारांवर चालवल्या जाणाऱ्या मोठ्या उद्योगांपासून छोट्या उत्पादन युनिट्सपर्यंत कामाचे उपकंत्राटीकरण करण्याचा नवीन ट्रेंड निर्माण झाला आहे. श्रमिकांच्या 'कॅज्युलायझेशन'मुळे कामगार वर्गामध्ये असमानता निर्माण झाली आहे. वरील सर्व घटकांमुळे कामगार संघटनांचे सामर्थ्य कमी होत चालले आहे ज्याने देशातील कामगार एकता लक्षणीय प्रमाणात प्रभावित केली आहे.

६.५ भारतीय कामगार चळवळीची कमजोरी

कामगार वर्गात काही कमतरता आहेत. उदारीकरणाच्या धोरणांमुळे अर्थव्यवस्थेत होत असलेल्या बदलांमुळे भारतातील कामगार चळवळीसमोर आव्हान उभे राहिले आहे. यामुळे संघटित क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत, परिणामी असुरक्षित, असंघटित क्षेत्राचा

पाया सतत वाढत आहे. कर्मचाऱ्यांचा एक मोठा वर्ग, विशेषत: असंघटित क्षेत्रातील कामगार संघटनांच्या बाहेर आहे. संघटित क्षेत्रातील कामगारांपेक्षा हे कामगार गरीब आणि शोषणाला बळी पडतात.

दुसरे आव्हान म्हणजे कामगार संघटनांचे विभाजन आणि बहुसंख्य. विद्वानांचे म्हणणे आहे की राजकीय पक्षांची स्वीकारलेली बहुसंख्या ही आदर्श लोकशाहीत असू शकते. तथापि, बहुसंख्य संघटन भांडवलशाही व्यवस्थेला हानीकारक आहे कारण यामुळे कामगार वर्ग विखंडित होतो आणि सर्व प्रकारच्या दबावांना बळी पडतो. या संदर्भात, जागतिकीकरण आणि अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाच्या नकारात्मक प्रभावांना तोंड देण्यासाठी कामगार असहाय्य आहेत. मजबुत, एकसंघ कामगार संघटना चळवळीत कामगारविरोधी धोरणांना आव्हान देण्याची क्षमता आहे, परंतु ती विभागली गेल्याने ते तसे करू शकले नाही.

कामगार संघटना आणि राजकारण यांच्यात घट्ट दुवा आहे. विद्वानांचे असे निरीक्षण आहे की कामगार संघटनांच्या राजकीय भूमिकेने कामगारांच्या हितसंबंधांची बांधिलकी कमी केली आहे. त्याच वेळी कामगार संघटना चळवळीची राजकीय भूमिका कमी लेखता येणार नाही. कामगारांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कामगार संघटना आवश्यक आहेत. कामगार संघटनांनी जमिनीच्या पातळीवर मालकांच्या शक्तीचा प्रतिकार करणे अपेक्षित असले तरी, राज्याच्या सत्तेला आव्हान दिल्याशिवाय हे प्रभावी होऊ शकत नाही.

कामगार संघटनांचे तुकडे होण्यास केवळ राजकीय पक्षच जबाबदार आहेत, असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. या प्रक्रियेत राज्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. असे दिसून आले आहे की एकीकडे औद्योगिक संबंधांसाठी कायदेशीर चौकट अनेक युनियन्ससाठी आधार प्रदान करते, तर दुसरीकडे युनियन्स विवादांच्या निराकरणाच्या वेळी सरकारी संस्थांवर अधिक अवलंबून असतात. राज्य कामगार वर्गामध्ये विघटनाची संधी उपलब्ध करून देते. या परिस्थितीचे राजकीय पक्ष आणि निहित स्वार्थ स्वतःच्या वैयक्तिक फायद्यासाठी भांडवल करत आहेत.

६.६ निष्कर्ष

उदारीकरणाच्या धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत झालेल्या बदलांमुळे भारतातील कामगार चळवळीसमोर मोठी आव्हाने उभी राहिली आहेत. यामुळे संघटित क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत, त्याचवेळी असुरक्षित क्षेत्राचा पाया विस्तारला आहे. भारतातील कामगार वर्ग हा एक अत्यंत विखंडित घटक आहे, जो वसाहतवादी राजवटीत स्वतःला संघटित करतो. कामगार वर्गातील विभाजनांनी त्यांना असहाय्य केले आहे आणि म्हणूनच जागतिकीकरण आणि परिणामी अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाच्या प्रतिकूल परिणामांना तोंड देण्यासाठी कामगार सुसज्ज नाहीत. कामगार विरोधी धोरणांचा प्रतिकार करण्याची क्षमता कामगार संघटना चळवळीत होती, परंतु विखंडन झाल्यामुळे ती अपयशी ठरली आहे. सध्याच्या परिस्थितीत एकसंघ कामगार संघटना चळवळ ही कदाचित सर्वात मोठी गरज आहे. भारतीय ट्रेड युनियन चळवळ केवळ कालांतराने विविध घडामोडींनी प्रभावित झाली नाही, तर भारतीय राजकीय स्थितीला मोठ्या प्रमाणात आकार दिला.

munotes.in

कामगारांच्या समस्यांवर चर्चा करताना कामगार संघटनांच्या भूमिकेला कमी लेखता किंवा बदलता येत नाही. इतर कोणतीही संस्था, मग ती नोकरशाही असो, किंवा राजकीय पक्ष असो, किंवा एनजीओ कधीही कामगार संघटनांची जागा घेऊ शकत नाही. कामगार संघटना हे त्यांच्या स्वभावानुसार कामगार वर्गाच्या हिताचे रक्षण करण्याचे एकमेव साधन आहे. त्यामुळे कामगार चळवळीला बळकटी देण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे ट्रेड युनियन चळवळ मजबूत करणे.

६.७ सारांश

कामगार चळवळ ही एक व्यापक, बहुआयामी सामाजिक निर्मिती आहे जी समाजातील काम आणि उद्योगाच्या सामाजिक संरचनांमधून उद्भवते. चहाचे मळे, रेल्वे, पेट्रोलियम आणि इतर मोठ्या उद्योगांसारख्या आधुनिक उद्योगांचा खरा पाया १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या आणि मध्यभागी भारतात स्थापित झाला.

२० व्या शतकाच्या आगमनाने भारतीय ट्रेड युनियन चळवळीने मोठ्या प्रमाणात परिपक्वता प्राप्त केली. कामगारांमध्ये चैतन्य निर्माण झाले, परिणामी मजुरांनीच प्रत्यक्ष कृती केली. स्वातंत्र्यापूर्वी आणि नंतरच्या ट्रेड युनियन चळवळीतील एक प्रमुख फरक म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळात एकतेकडे कल होता, तर स्वातंत्र्योत्तर काळात कामगार संघटनांचे मोठे विभाजन आणि विखंडन झाले. १९९० च्या दशकातील नवीन आर्थिक धोरणाने उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण सादर केले ज्याने राज्यातील संघटित कामगार वर्गाच्या चळवळीसमोर आव्हाने उभी केली. कामगार वर्गात काही कमतरता आहेत. उदारीकरणाच्या धोरणांमुळे अर्थव्यवस्थेत होत असलेल्या बदलांमुळे भारतातील कामगार चळवळीसमोर आव्हान उभी राहिली आहे.

कामगारांच्या समस्यांवर चर्चा करताना कामगार संघटनांच्या भूमिकेला कमी लेखता येत नाही. इतर कोणतीही संस्था, मग ती नोकरशाही असो, किंवा राजकीय पक्ष असो, किंवा एनजीओ कधीही कामगार संघटनांची जागा घेऊ शकत नाही.

६.८ प्रश्न

१) भारतीय कामगार दलाची प्रमुख वैशिष्ट्ये तपासा.
२) स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात कामगार चळवळीच्या उत्क्रांतीची चर्चा करा.
३) नवीन आर्थिक धोरणामुळे भारतीय कामगार चळवळीसमोरील आव्हाने स्पष्ट करा.

६.९ संदर्भ

- Sharit, Bhowmik : The Labour Movement in India: Present Problems and Future Perspectives
- https://ijsw.tiss.edu/greenstone/collect/ijsw/index/assoc/HASH018e/b46ab9d7.dir/doc.pdf

- Lahkar, Satyadeep (2022): 'Organizing Indian Labour: History, Politics and Beyond', Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry, Vol.13. Issue 1, (pp790-796)
- Fantasia, R. Eidlin, B. and Voss, K. (2013): 'Labour Movement'
- https://www.researchgate.net/publication/319547908_Labor_Movement/link/5b85e18aa6fdcc5f8b6e8b56/downloadWorkers Movement:
- http://www.drbrambedkarcollege.ac.in/sites/default/files/worker%27s%20movement%20%28English%29.pdf

❖❖❖❖

munotes.in

७

विद्यार्थी चळवळ

घटक रचना :

१.० उद्दिष्टे
१.१ प्रस्तावना
१.२ विद्यार्थी चळवळीचा इतिहास
१.३ विद्यार्थ्यांच्या लोकप्रिय चळवळी
१.४ विद्यार्थी चळवळीचा सामाजिक आधार
१.५ विद्यार्थ्यांची चळवळ आणि जागतिकीकरण
१.६ सारांश
१.७ प्रश्न
१.८ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

१. सुरुवातीच्या विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या चळवळी समजून घेणे.

२. नेतृत्व, विचारधारा आणि सामाजिक आधार या दृष्टीने विद्यार्थ्यांच्या चळवळीचा प्रभाव जाणून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

प्रस्तुत प्रकरणात, आपण विद्यार्थ्यांच्या चळवळी आणि त्याचा समाजावर होणारा परिणाम याबद्दल जाणून घेणार आहोत. स्वतः उच्च शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी या नात्याने हे प्रकरण तुमच्यासाठीही उपयुक्त आहे. अर्थव्यवस्था, धोरणे आणि सामाजिक रचना तयार करण्यात विद्यार्थ्यांच्या चळवळींनी जगभरात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. युनिव्हर्सिटी कॅम्पस विद्यार्थ्यांना संवाद साधण्यासाठी, मते मांडण्यासाठी आणि व्यक्त होण्यासाठी विशिष्ट अवकाश देते. विद्यार्थ्यांच्या चळवळीत भाग घेत असताना, नेतृत्व, गतिशील क्षमता आणि संभाषण कौशल्ये यासारखे काही कौशल्य संच अनेकदा वर्धित केले जातात. विद्यार्थी ही एक अशी व्यक्ती असते जी महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात शिकत असते. हे विद्यार्थी साधारणपणे १५-३० वयोगटातील असल्याने, त्यांच्याकडे राष्ट्रासाठी योगदान म्हणून पाहिले जाते, भविष्यात ते कार्यरत लोकसंखेचा एक भाग देखील असतील. जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची लोकसंख्या असलेल्या भारतासारख्या देशात, देशाच्या अर्थव्यवस्थेत विद्यार्थी महत्त्वाची भूमिका बजावतात तसेच उच्च शिक्षण आणि रोजगारासाठी इतर देशांमध्ये स्थलांतरित होतात.

munotes.in

१.२ विद्यार्थी चळवळीचा इतिहास

जगाच्या इतिहासात असे अनेकवेळा घडले आहे जिथे विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला आणि नंतर ती एक चळवळ बनली. उदाहरणादाखल काही शिक्षक आणि सुधारक **हेन्री लुई व्हिव्हियन डेरोझियो** यांच्या मदतीने अविभाजित बंगालच्या हिंदू कॉलेजमध्ये १८२८ मध्ये शैक्षणिक असोसिएशनची स्थापना करण्यात आली होती, ज्यामुळे भारतातील विद्यार्थी चळवळ २०० वर्षांहून अधिक काळ चालली. सुरुवातीच्या काळात, स्वतंत्र विचारवंतांच्या गटाने जे त्यांचे शिष्य होते, त्यांनी १९ व्या शतकातील बंगालच्या पुनर्जागरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. १९२० मध्ये, लाहोरमधील किंग एडवर्ड मेडिकल कॉलेजने स्वतंत्र भारतात प्रथम विद्यार्थ्यांचा वॉक-आउट पाहिला, जो इंग्रजी आणि भारतीय विद्यार्थ्यांमधील शैक्षणिक असमानतेचा निषेध होता. संपूर्ण देशात, विद्यार्थी आणि त्यांच्या संघटनांनी स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला.

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, व्यावहारिकदृष्ट्या सर्व प्रमुख राजकीय पक्षांच्या विद्यार्थी शाखा होत्या आणि सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचितांना मदत करणाऱ्या अनेक स्वतंत्र विद्यार्थी संघटनाही तेव्हा उदयास आल्या. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर झालेल्या अनेक विद्यार्थी चळवळी कायमस्वरूपी देशाच्या स्मरणात कोरल्या गेल्या आहेत.

भारतीय इतिहासात अनेक विद्यार्थी नेत्यांचे योगदान आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी, नेमक्या मध्यरात्रीच्यावेळी जवाहरलाल नेहरू आणि जिना हे अकरा वर्षांपूर्वी एकाच विद्यार्थी मंचावर उभे राहिलेले दोन पुरुष सर्वोच्च नेतृत्वाच्या पदावर पोहोचले. लखनौ येथील ऑल इंडिया स्टुडंट्स फेडरेशनच्या पहिल्या अधिवेशनात राष्ट्रीय लढ्यात विद्यार्थ्यांनी राजकीयदृष्ट्या सहभागी व्हावे का? असा प्रश्न नेहरूंना विचारला असता, जवाहरलाल नेहरूंनी लगेच उत्तर दिले की राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेणे हे राजकारण नसून मोठ्या प्रमाणातील विद्यार्थी समाजाचे पवित्र कर्तव्य आहे. (चोप्रा, १९७८) स्वातंत्र्यपूर्वकाळात विद्यार्थ्यांचा सहभाग संपूर्ण राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी आणि कल्याणासाठी मानला जाऊ शकतो.

१.३ विद्यार्थ्यांच्या लोकप्रिय चळवळीं

भूप्रदेश, संस्कृती, भाषा, लोकसंख्या यामध्ये वैविध्यपूर्ण आणि वेगळेपण असलेले भारताचे लोकसांख्यिकीय स्वरूप, शिक्षणात प्रवेश असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येवर परिणाम करते. पर्यावरण, महानगरे, सामाजिक-सांस्कृतिक घटक यासारखे इतर घटक देखील आहेत जे शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येवर परिणाम करतात. वैयक्तिक स्तरावर पालकांची भूमिका, आदर्श, प्रभाव, समवयस्क मित्र इत्यादी घटक असतात ज्यामुळे मूळ शिक्षण पुढे चालू ठेवायचे की नाही हे ठरवते. त्यामुळे विद्यार्थी संस्थेत गेल्यावरच आंदोलनात सहभागी व्हायचे की नाही हा प्रश्न पडतो. विद्यार्थ्यांची चळवळ अनेक वेळा संकटातून बाहेर पडते, परिस्थितीतून बाहेर पडण्याची इच्छा असते किंवा इतर कारणांमुळे समाजावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होत असतो आणि त्यांना या घटनेबद्दल एकता व्यक्त करायची असते - स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेले विद्यार्थी नेमके हेच करत असतात.

विद्यार्थ्याला चळवळीत सामील होण्यासाठी विचारधाराही खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. ही विद्यार्थ्याला साहित्य, ग्रंथालयातील पुस्तके, सतत ऐकू येणाऱ्या चर्चा, मित्रांचे स्वरूप किंवा संस्था मोठ्या प्रमाणावर चालवलेल्या विचारसरणीतून प्राप्त होते. सध्याच्या काळात एखाद्या व्यक्तीच्या विचारसरणीवरही सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आणि मोबाइल, लॅपटॉपमध्ये पॉप आउट होणाऱ्या व्हिडिओंच्या अल्गोरिदमच्या माध्यमातून छेडछाड केली जाऊ शकते. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स बनवण्यामुळे विद्यार्थ्याचा ज्या प्रकारचा जागतिक दृष्टिकोन विकसित होतो त्यावरही प्रभाव पडतो.

- **तमिळनाडूची भाषिक चळवळ, १९६५ :**

तामिळनाडूमध्ये अनेक वर्षांपासून हिंदी विरुद्ध आंदोलने होत असली तरी, हिंदी आणि इंग्रजी अधिकृत भाषा घोषित करणाऱ्या १९६३ च्या अधिकृत भाषा कायद्याला मोठ्या संख्येने विद्यार्थ्यांनी विरोध केला तेव्हा परिस्थिती बदलली. तामिळनाडूमधील द्रविड मुनेत्र कळघम (DMK) या राजकीय पक्षाने विरोध करूनही हा उपाय लागू करण्यात आला. तथापि, तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी इंग्रजी ही राष्ट्रभाषा राहील असे वचन दिले होते. १९६४ मध्ये नेहरूंच्या मृत्यूनंतर, राज्याच्या काँग्रेस प्रशासनाने तीन भाषांचे सूत्र लागू केले, ज्याने विद्यार्थ्यांना रस्त्यावर आंदोलन करण्यास प्रवृत्त केले. अशांततेत झालेल्या दंग्यामुळे मृतांची संख्या ७० वर पोहोचली. नेहरूंचे वचन पाळले जाईल असे लाल बहादूर शास्त्रींनी आश्वासन दिल्यानंतर हे आंदोलन संपुष्टात आले. भाषेला विरोध करण्यासाठी विद्यार्थी आंदोलनात सामील झाल्याचे येथे पाहायला मिळते.

नवनिर्माण आंदोलन (पुनर्निर्माण चळवळ), १९७४ :

२० डिसेंबर १९७३ रोजी अहमदाबादमधील अभियांत्रिकी विद्यार्थ्यांनी वसतिगृहातील जेवणासाठी २०% शुल्क वाढीविरोधात आंदोलन सुरू केले. ३ जानेवारी १९७४ रोजी गुजरात विद्यापीठात अशाच संपादरम्यान पोलिस आणि विद्यार्थ्यांमध्ये तणावग्रस्त अशी अशांतता दिसून आली. तत्कालीन मुख्यमंत्री चिमणभाई पटेल यांना आंदोलकांनी राजीनामा देण्याचे आवाहन केले होते. २५ जानेवारी रोजी राज्यव्यापी संप पुकारण्यात आला आणि त्यानंतर पोलिस आणि निदर्शकांमध्ये आणखी एक बाचाबाची झाली. ४४ शहरे कर्फ्यूखाली ठेवण्यात आली होती आणि ही अशांतता संपवण्यासाठी लष्कर अहमदाबादला पाठवण्यात आले होते. इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखालील केंद्र सरकारने पटेल यांना राजीनामा देण्यास सांगितले होते. ह्या आंदोलनामुळे राज्य सरकार पदच्युत झाले होते.

- **बिहार विद्यार्थी आंदोलन, १९७४ (ज्याला जेपी चळवळ देखील म्हणतात)** :

जय प्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखालील छात्रसंघर्ष समितीने घराणेशाही, निवडणूक सुधारणा, अनुदानित अन्न आणि शैक्षणिक सुधारणा या मुद्द्यांवर दबाव आणला. हे शांततापूर्ण निदर्शन पटणा विद्यापीठात सुरू झाले आणि हिंदी भाषेचा वापर करणाऱ्या उत्तर भारतीय राज्यांतील इतर अनेक शैक्षणिक संस्थांपर्यंत विस्तारले. जे.पी. चळवळीत भाग घेतलेल्या काही सुप्रसिद्ध युवा नेत्यांमध्ये सध्या बिहारचे मुख्यमंत्री असलेले नितीश कुमार, बिहारचे माजी मुख्यमंत्री लालू प्रसाद आणि यूपीचे माजी मुख्यमंत्री मुलायमसिंह यादव यांचा

समावेश होता. समाजवादी तत्वज्ञान हा जे.पी. चळवळीचा मुख्य संदेश होता. येथे आपण मोठ्या प्रमाणावर समाजाच्या समस्यांचे निरीक्षण करू शकतो आणि विद्यार्थी चळवळीतून पुढे राजकारणी बनलेले विद्यार्थी नेते कसे घडले हे जाणून घेऊ शकतो.

- **आणीबाणी १९७५ दरम्यान विद्यार्थ्यांची निदर्शने :**

भारतातील विविध विद्यापीठे आणि शैक्षणिक संस्थांमधील विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांनी आणीबाणीच्या गुप्त निषेधाची योजना आखली. १९७५ मध्ये आणीबाणीच्या घोषणेच्या वेळी निषेधाच्या पद्धती म्हणजे पत्रके वाटून निषेध करणे. त्यावेळच्या दिल्ली विद्यापीठाच्या विद्यार्थी संघटनेचे अध्यक्ष अरुण जेटली आणि छात्रसंघर्ष समितीचे नेते जय प्रकाश नारायण हे ३०० हून अधिक विद्यार्थी संघटनांच्या नेत्यांसह तुरुंगात गेले होते. या आंदोलनात विद्यार्थी ज्या समस्यांना तोंड देत होते त्या वेळी त्यांचा मोठ्या संख्येने सहभाग होता.

- **आसाममधील आंदोलन (१९७९-१९८५)** :

'ऑल-आसाम स्टुडंट्स युनियनने' आसाममध्ये बेकायदेशीर स्थलांतराच्या विरोधात निदर्शने सुरू केली होती, ज्यांनी सुधारित नागरिकत्व कायद्याच्या विरोधात देखील भाग घेतला होता. १९९१ च्या मुक्तिसंग्रामानंतर बांगलादेशातून स्थलांतरित होण्याच्या लाटेनंतर, आसामी अस्मिता जपण्यासाठी ही चळवळ झाली. बहुसंख्य आसामी नागरिकांचा पाठिंबा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखालील विरोध संपवून १९८५ मध्ये आसाम करारावर स्वाक्षरी करण्यात आली. वयाच्या ३५ व्या वर्षी, विद्यार्थी नेते प्रफुल्ल महंता, जे त्यावेळी असम गण परिषदेचे नेते होते, १९८५ मध्ये मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त झाले.

- **ईशान्य विद्यार्थ्यांची चळवळ :**

ईशान्य भारतातील सर्वात मजबूत आणि दीर्घकाळ टिकणाऱ्या सामाजिक चळवळींपैकी एक म्हणजे विद्यार्थी चळवळ. विद्यार्थी गट या प्रदेशातील सर्व राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या तीव्रतेच्या आणि कालावधीच्या विद्यार्थ्यांच्या चळवळींमध्ये भाग घेतात. ते त्यांच्या समाजावर आणि वांशिक गटांना प्रभावित करणाऱ्या सामान्य समस्यांबद्दल तसेच विद्यार्थ्यांसाठी आणि शैक्षणिक परस्थितीसाठी अनन्य आव्हानांवर देखिल चर्चा करतात. विद्यार्थी संघटना ईशान्य भारतातील ठराविक वांशिक किंवा आदिवासी गटांशी संबंधित असतात. ते विशेषत: त्यांच्या चळवळींचा त्यांच्या शेजारच्या इतर सामाजिक गटांशी समन्वय साधतात. विद्यार्थ्यांच्या निदर्शनांमध्ये वारंवार एकत्रित होणारे मुद्दे म्हणजे शैक्षणिक संस्था, जातीय किंवा आदिवासी अस्मिता, स्थलांतर, सीमा-संघर्ष, आपापल्या क्षेत्रातील राजकीय स्वायत्तता, भ्रष्टाचार, सामाजिक चिंता, पर्यावरण, विकास, नागरिकत्व इ.

सामान्य समस्यांकडे लक्ष देण्याव्यतिरिक्त, विद्यार्थी संघटना ज्या जमाती किंवा वांशिक गटाशी संबंधित आहेत त्या विशिष्ट मुद्द्यांवर देखील विद्यार्थी चळवळी लक्ष केंद्रित करतात. विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनांमध्ये वारंवार संप, धरणे (निदर्शने) किंवा रास्ता रोको यांचा समावेश होतो. विद्यार्थी आणि पोलिस यांच्यातील संघर्ष किंवा वांशिक हिंसाचाराची कृत्ये

munotes.in

अधूनमधून विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनामुळे होऊ शकतात. 'ऑल-आसाम स्टुडंट्स युनियनच्या' (AASU) नेतृत्वाखालील सहा वर्षांचे आसाम आंदोलन (१९७९-१९८५) हे परकीयांच्या विरोधात ईशान्य भारतातील प्रदीर्घ काळ चाललेले विद्यार्थी आंदोलन होते. ईशान्य भारतात, त्याने इतर विद्यार्थ्यांच्या चळवळींसाठी एक मापदंड निश्चित केला. ईशान्येतील बहुसंख्य विद्यार्थी संघटना पक्षीय राजकारणात औपचारिकपणे सहभागी होत नाहीत. त्याबाबत ते अराजकीय असल्याचे ठामपणे सांगतात. राजकीय पक्ष आणि विद्यार्थी चळवळींनीही अनेक प्रसंगी एकत्र काम केले आहे. आसाम गण परिषद (एजीपी) आणि त्यांचे नेतृत्व हे आसाममधील विद्यार्थ्यांच्या निषेधाचे पर्यावसान होते. इतर राज्यांतील (खरबिठाई, मोझेस) विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनातून काही राजकीय नेतेही निर्माण झाले आहेत.

- **१९९० चे मंडल विरोधी आंदोलन :**

सरकारी नोकऱ्यांमध्ये इतर मागासवर्गीयांच्या सदस्यांसाठी २७% आरक्षण घेण्याच्या विरोधातील भारतव्यापी विद्यार्थ्यांची निदर्शने १९९० मध्ये सुरू झाली. मंडल आयोगाच्या १९८० च्या शिफारशी व्ही. पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली पार पडल्या. दिल्ली विद्यापीठात निदर्शने सुरू झाल्याने आणि ती त्वरीत इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये विस्तारित झाल्याने देशाने हिंसक दंगली अनुभवल्या. अनेक ठिकाणी विद्यार्थ्यांनी परीक्षा बहिष्कृत केल्या. ७ नोव्हेंबर १९९० रोजी भाजपने त्यांच्या जनता दल प्रशासनाचा पाठिंबा काढून घेतल्यानंतर सिंग यांनी राजीनामा देण्याची घोषणा केल्यावर विरोध थांबवण्यात आला.

२०१६ मध्ये रोहित वेमुला यांच्या मृत्यूनंतर सुरू झालेल्या इतर अलीकडील सामाजिक चळवळीही आहेत. कुलगुरूंच्या विरोधात जोधपूर विद्यापीठात आंदोलन झाले. विद्यार्थ्यांनी कुलगुरूंच्या राजीनाम्याची मागणी २०१४ मध्ये केली. (फिल्म आणि टेलिव्हिजनच्या विद्यार्थ्यांनी संस्थेच्या प्रमुखाला ते पात्र नसल्याचे सांगून काढून टाकण्याची मागणी २०१५ मध्ये केली.

येथे, आपण हे लक्षात घेऊ शकतो की या सर्व चळवळी मोठ्या प्रमाणावर समाजासारख्या कॅम्पसच्या पलीकडे असलेल्या एखाद्या गोष्टीपेक्षा त्यांच्या स्वतःच्या मुद्द्यांवरून प्रेरित आहेत. २०१६ मध्येही आरक्षणविरोधी आंदोलने झाली.

विद्यार्थ्यांच्या चळवळीचा सामाजिक आधार :

संपूर्ण युरोपियन इतिहासात विद्यार्थी आंदोलने वारंवार का होत आहेत हे स्पष्ट करण्यासाठी, सामाजिक शास्त्रज्ञांनी अनेक स्पष्टीकरणे दिली आहेत. काहींनी पिढ्यानपिढ्या संघर्षाच्या महत्त्वावर भर दिला आहे. उदाहरणार्थ, लुईस फ्युअरचा असा दावा आहे की आधुनिकता आणि प्रगतीच्या कल्पनांनी वाढलेल्या तरुण पिढीच्या सदस्यांना त्यांच्या तरुण वयात त्यांच्या तक्रारी मांडण्याची गरज भासू शकते. काही निरीक्षकांनी लोकांच्या मोठ्या लोकसंख्येवर परिणाम करणाऱ्या समाजीकरणाच्या समस्यांमुळे स्वत्व आणि व्यक्तिमत्व निर्मितीबाबत संकट पाहिले आहे. एरिक एरिक्सनच्या मते, बरेच तरुण लोक प्रौढ समाजाने त्यांच्यासाठी निर्धारित केलेल्या अटींवर प्रौढ भूमिका स्वीकारणे नाकारू शकतात, विशेषत: सामाजिक उलथापालथीच्या काळात हे घडू शकते.

केनेथ केनिस्टन सारख्या इतरांचा असा विश्वास आहे की विद्यार्थी लोकसंख्येची उठावाची प्रवृत्ती परक्या तरीही प्रतिभावान नेतृत्व प्रकारांच्या उपस्थितीमुळे प्रभावित होते. Gianni Statera सारख्या इतरांनी, वर्ग संघर्षाच्या मुद्द्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे आणि असे सूचित केले आहे की श्रीमंत पार्श्वभूमीतील विद्यार्थी देखील अधूनमधून कारखान्यातील कामगारांसोबत आश्रित असण्याच्या वेदना अनुभवू शकतात.

विद्यार्थ्यांनी कधीकधी वैयक्तिकरित्या अनुभवलेल्या अन्यायाविरुद्ध देखिल आवाज उठवला आहे. सिंग यांच्या मते, स्वतंत्र भारतातील राजकारणातील विद्यार्थ्यांच्या सहभागाचे तीन प्राथमिक मार्ग म्हणजे राजकीय पक्षांसोबत काम करणे, कामगार आणि शेतकरी यांचे संघटन करणे आणि पक्षविरहित राजकीय प्रक्रिया आणि नवीन सामाजिक चळवळींना पाठिंबा देणे. या सर्व देवाणघेवाणीमध्ये, विद्यार्थ्यांनी एक पद्धत म्हणून ज्ञानाची धारणा जपत चर्चा आणि युक्तिवादात भाग घेतला. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून, विद्यार्थी गटांनी लोकशाहीचे संरक्षण आणि व्यापकीकरण करण्यासाठी राजकीय पक्ष आणि इतर संघटनांसोबत काम केले आहे. या चळवळीचा हक्कांची पूर्तता, समानता हा एकच उद्देश असतो. चळवळीत अनौपचारिक नेते असले तरी कालांतराने चळवळीतूनच औपचारिक नेता निर्माण होतो.

आजही विद्यार्थ्यांची चळवळ वाढण्याची आणि दीर्घकाळ टिकून राहण्याची काही प्रमुख कारणे म्हणजे सुविधांचा अभाव, जास्त फीची रचना, गरिबी, योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव, विद्यार्थ्यांना मिळणारी संसाधने नाकारली जाणे इ. अनेकवेळा ही विद्यार्थ्यांची चळवळच पुढे येते आणि मोठ्या समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्या उदा. भ्रष्टाचार, संस्थात्मक स्तरावरील किंवा राज्य पातळीवरील गैरप्रकारांविरुद्ध सहभाग घेते.

Altbach च्या मते, आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील अनेक नवीन प्रजासत्ताक त्यांच्या आर्थिक आणि राजकीय विकासासाठी विद्यार्थ्यांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहेत. त्यांनी काही देशांतील सरकारे उलथून टाकली आहेत आणि राष्ट्रवादी संघर्षांवर आवाज उठवण्यात ते प्रमुख घटक आहेत. विद्यार्थी लोकसंख्या जवळजवळ सर्व उदयोन्मुख देशांमध्ये तांत्रिकदृष्ट्या कुशल कामगारांचा एक प्रमुख पुरवठा आणि आधुनिकीकरणाचा प्रमुख चालक म्हणून काम करते. अनेक देशांमध्ये विद्यार्थी लोकसंख्येचा एक भाग असा आहे ज्याने विद्यार्थी चळवळीला राजकीय आणि सामाजिक क्रियाकलापांचा परिचय करून दिला आहे. या विद्यार्थ्यांमध्ये एक विचारधारा आहे, काम करण्याच्या काही नवीन पद्धती आहेत आणि अनेकदा बदल घडवून आणण्याची एकजुटीची शक्ती देखिल आहे

याव्यतिरिक्त, बौद्धिक विद्यार्थ्यांनी सामाजिक बदलासाठी मोठ्या चळवळींमध्ये महत्त्वपूर्ण वैचारिक योगदान दिले आहे. तर काही विद्यार्थ्यांनी निषेधाची तंत्रे तयार केली आहेत ज्यांचा पुढील विद्यार्थी पिढ्यांच्या जीवनावर तसेच त्यांच्या संपूर्ण समुदायावर कायमस्वरूपी परिणाम झाला आहे. विद्यार्थी हे विशेष गरजा असलेले आणि सामर्थ्यशाली संस्थांशी जोडलेले सामाजिक अभिजात वर्ग आहेत. विद्यापीठांमधील अनेक सामाजिक चळवळी मार्क्सवादी आणि डाव्या विचारांचा प्रभाव असलेल्या निघाल्या, याचे एक कारण असे असू शकते की साहित्य हे अभ्यासक्रमाचा एक भाग म्हणून शिकवले गेले आहे ज्यामुळे ते अधिक वाचले गेले आहे. विद्यार्थ्यांमधील नेते ते असतात जे बोलके असतात, खंबीर

असतात, आपली मते व्यक्त करण्यास सक्षम असतात आणि भूमिका घेण्यास सक्षम असतात आणि प्रश्नांवर आवाज उठवण्यास तयार असतात.

सामाजिक चळवळीच्या दृष्टीने स्थाने देखील महत्त्वाची आहेत. अनेक विद्यार्थी कॅम्पसमध्ये राहत असल्याने केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये विद्यार्थ्यांची अनेक पटीने स्थिर चळवळ असते. त्यांच्याकडे संवाद साधण्यासाठी मोकळा वेळ आहे, वर्गखोल्यांच्या पलीकडे पुन्हा भेटण्याची जागा असते. डे स्कॉलर्सच्या विरुद्ध - हे असे विद्यार्थी आहेत जे विद्यापीठात जातात त्यांना इतर अतिरिक्त परिपत्रक क्रियाकलापांमध्ये सामील होण्यासाठी फारच कमी वेळ असतो, विशेषत: ते जर अभ्यासही करत असतील आणि कामही करत असतील. विशेषत: मुंबईसारख्या शहरात, जिथे व्यक्तींना सामाजिक चळवळींमध्ये सामील होण्यासाठी प्रवास करावा लागतो कारण त्यासाठी अभ्यासा व्यतिरिक्त वेळ आणि मेहनत घ्यावी लागते. दिल्ली ही देशाची राजधानी आहे. राजकारण आणि JNU सारख्या विद्यापीठांच्या बाबतीतही दिल्ली हे प्रमुख स्थान आहे जिथे विविध राज्यांतील विद्यार्थी एकत्र येतात आणि त्यामुळे संभाषणासाठी, भिन्न विचार प्रक्रियेची देवाणघेवाण करण्यासाठी ते एक सक्रिय स्थान बनले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. आणीबाणीच्या काळातील विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनावर चर्चा करा.

२. स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील विद्यार्थ्यांच्या चळवळीची यादी करा.

१.५ विद्यार्थ्यांची चळवळ आणि जागतिकीकरण

जागतिकीकरणासोबत देशाच्या अर्थव्यवस्थेत बदल झाल्यामुळे भारताच्या विद्यार्थी चळवळीसमोरील अडथळे बदलले आहेत. विद्यार्थी आता बऱ्याच वेळा विद्यार्थी समुदायावर थेट परिणाम करणाऱ्या समस्यांकडे लक्ष देतात, उदा. प्रशिक्षण आणि नोकरीसाठी उपलब्ध संसाधने, संस्था देत असलेल्या सुविधा, वाढती शिकवणी, अपुरे चाचणी गुण इ. तरुण विद्यार्थ्यांमधील आणखी एक आकर्षण म्हणजे सध्याचे राजकारण म्हणजे तरुणांना संघटित करण्यासाठी जाती आणि जातीय संलग्नता वापरणे होय. टेलिग्राम, व्हॉट्सॲप, युट्युब व्हिडीओज यांसारख्या तंत्रज्ञानाच्या वापराने ते जलदगतीने साधणे शक्य झाले आहे.

कल्पना आणि विचारसरणीच्या प्रबोधनातून, काही तरुणांना त्यांच्या समस्येच्या पलीकडे असलेल्या मुद्द्यांवर गटांमध्ये सामील होण्यात अधिक रस मिळत आहे. तरीही, विद्यार्थ्यांच्या चळवळी सक्रिय आणि कार्यरत आहेत. 'माध्यमांची उत्क्रांती' हीच आजच्या सामाजिक चळवळीला सुरुवातीच्या विद्यार्थी चळवळीपेक्षा वेगळे करते. आजकाल, व्हॉट्सॲप आणि ग्रुप्सचा वापर करून, कोणत्याही गतिविधीबद्दल माहिती पसरवणे सोपे झाले आहे. संदेशाच्या आवाक्यात, हजारो लोक एकत्र येऊ शकतात. मात्र सुरुवातीच्या काळात असे दळणवळण कमी होते.

दूरदर्शन, वृत्तपत्रे आणि संगणक नेटवर्क या सर्वांनी "माध्यमांच्या नेतृत्वाखालील जागतिकीकरण" मध्ये योगदान दिले आहे, ज्याने विद्यार्थी आणि तरुण लोकांसाठी माहितीच्या प्राप्तीचा वेग सुधारला आहे आणि त्यांना विविध माध्यमांच्या संपर्कात आणले गेले आहे. सामाजिक चळवळींचा झपाट्याने प्रसार होण्यासाठी सोशल मीडिया हा आता

munotes.in

एक महत्त्वाचा घटक आहे आणि या भाषणांचे व्हिडिओ मोठ्या प्रमाणावर शेअर केले जातात, ज्यामुळे विद्यार्थी वक्ते प्रसिद्ध होतात. साथीच्या आजारादरम्यान, नर्सरीचा विद्यार्थी देखील या समस्येबद्दल बोलतो - उदाहरणार्थ, साथीच्या आजाराच्या काळात शाळेतील विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन वर्ग वापरताना किती तास घालवावे लागतात याची तक्रार नर्सरीत उपस्थित असलेल्या विद्यार्थ्याने केली होती आणि त्यानंतर तेथे तासांची संख्या कमी केली गेली. आजच्या काळात मोबाईल फोनच्या आगमनाने - दुर्गम खेड्यातील विद्यार्थी त्यांच्या समस्या नोंदवत आहेत - पायाभूत सुविधांचा अभाव, वर्गात शिक्षकांची अनुपस्थिती, बेंच नाहीत, वाईट अवस्थेतील वर्गखोल्या इ. हे नवीन बदल दर्शविते ज्याचा विद्यार्थ्यांवर व त्यांच्या जीवनावर सकारात्मक परिणाम होतो. ज्याद्वारे त्यांना व्यक्त होण्यासाठी समाज माध्यमे हे एक व्यासपीठ आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. वसतिगृह फी वाढवल्यामुळे झालेल्या आंदोलनाचे नाव काय? व त्याची माहिती लिहा.

२. तुमच्या मते विद्यार्थ्यांच्या निषेधाची काही मुख्य कारणे कोणती?

१.६ सारांश

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील विद्यार्थी चळवळीचा इतिहास समजून घेण्यापासून या प्रकरणाची सुरुवात होते. भविष्यातील नेत्यांच्या उदयास व्यासपीठ देण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या चळवळींचा कसा हातभार आहे हे देखील आपण शिकलो. विद्यार्थ्यांच्या चळवळीने विद्यार्थ्यांच्या स्वतःच्या समस्यांविरुद्ध तसेच समाजाच्या मोठ्या समस्यांबद्दल आवाज उठवला आहे. तामिळनाडूमधील भाषिक चळवळ ते ईशान्येतील विद्यार्थी चळवळ अशा पूर्वीच्या काळात देशाच्या विविध भागांत झालेल्या विविध चळवळींबद्दलही आपण जाणून घेतले आणि चर्चा केली. जागतिकीकरणाबाबतही चर्चा झाली आणि विद्यार्थी चळवळीत होत असलेल्या बदलांची चर्चा झाली. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे ज्याने संप्रेषणाच्या गतीमध्ये आणि अगदी सोशल मीडियाच्या वापरातही मोठा बदल घडवून आणला आहे. पायाभूत सुविधांचा अभाव, फी वाढ, वसतिगृहाचे प्रश्न, वाहतुकीचे प्रश्न या बाबींवरही विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनात सामील होण्याच्या कारणांवर प्रस्तुत प्रकरणात चर्चा करण्यात आली आहे.

भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे आणि सक्रिय लोकशाहीसह देशातील विद्यार्थ्यांची चळवळ त्यांच्या समस्या मांडण्यासाठी त्यांच्याकडे कसे व्यासपीठ आहे हे प्रतिबिंबित करते. चळवळीसाठी मोक्याची ठिकाणे कोणती याबाबतही आपण चर्चा केली; विद्यार्थी चळवळीच्या उदयात विचारधाराही महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

१.७ प्रश्न

१. अलीकडच्या काळात जागतिकीकरण आणि विद्यार्थ्यांची चळवळ एकमेकांशी कशी जोडलेली आहे यावर चर्चा करा.

२. विद्यार्थ्यांच्या चळवळीच्या सामाजिक आधारावर एक टीप लिहा.

३. विद्यार्थ्यांच्या तीन लोकप्रिय चळवळीची माहिती द्या.

munotes.in

१.८ संदर्भ

१. Chopra, S. (1978). Political Consciousness of the Student Movement in India. *Social Scientist*, *6*(10), 53–68. https: //doi. org/ 10.2307/ 3516578

२. Satyajit Singh, (2021) Moral Center or Anti Nationalist? Student Protest Movements in India, Volume 14, Issue 13,

३. https://egyankosh.ac.in/handle/123456789/78983, Kharbithai, Moses, 2021.

४. https://duexpress.in/11-notable-student-protests-in-post-independent-india/

५. Braz, R. (1973). Student movement, political development and modernisation in India.

६. Urvashi, S. (2018). Student political movement in India. *Ideas, Peoples and Inclusive Education in India*.

७. Altbach, P. G. (2012). Student Politics: Historical Perspective and the Changing Scene. *A Half-Century of Indian Higher Education: Essays by Philip G Altbach*, 473.

८. Mazumdar, S. (2019). The post-independence history of student movements in India and the ongoing protests. *Postcolonial Studies*, *22*(1), 16-29.

९. Paul, N., Goswami, N., Nandigama, S., Parameswaran, G., & Afzal-Khan, F. (2022). South Asian Feminisms and Youth Activism: Focus on India and Pakistan. *Wagadu: A Journal of Transnational Women's & Gender Studies*, *24*(1), 1.

१०. https://www.hindustantimes.com/india-news/a-brief-history-of-student-protests-in-india/story-zYvk2GeblUVBtzjOzcLA1N.htmlDec 18, 2019 02:44 AM IST accessed on 19th Nov 2022.

❖❖❖❖

८

आदिवासी चळवळी: (वारली चळवळ)

घटक रचना :

८.० प्रस्तावना

८.१ संघर्षाचा इतिहास

८.२ डहाणूचे समुदाय

८.३ जंगले

८.४ फळबागा

८.५ लोक विरुद्ध पर्यावरणवादी

८.६ पर्यावरण मोहीम

८.७ जमीन वापर अधिनियम

८.८ डहाणू प्राधिकरणाची स्थापना

८.९ पर्यावरणीय आदेशांना अर्थपूर्ण बनवणे

८.१० डहाणू प्राधिकरणाची कार्यक्षमता

८.११ समस्या आणि विरोधाभास

८.१२ शेतीत बंदिस्थ

८.१३ डहाणूतील शेती

८.१४ फळबागांची अर्थव्यवस्था धोक्यात

८.१५ जागतिकीकरणाचा प्रभाव

८.१६ आदिवासींचा हक्क

८.१७ आदिवासी विधेयक आणि न्याय

८.१८ सारांश

८.१९ संदर्भ

munotes.in

८.० प्रस्तावना

एका पर्यावरणीय चळवळीने १९९१ मध्ये डहाणूला संरक्षित, पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेदनशील प्रदेशाचा दर्जा मिळवून दिला आणि एका झटक्यात डहाणूचे नवउदार अर्थव्यवस्थेत प्रवेश करण्याचे स्वप्न उद्ध्वस्त झाले.

पर्यावरणीय नि:पक्षपातपणाची लढाई आर्थिक विकासाच्या संधींशी अपरिहार्यपणे तडजोड करते की नाही हा प्रश्न डहाणूच्या समुदायांना एक दशकाहून अधिक काळापासून भेडसावत आहे. याचे कोणतेही साधे उत्तर नसले तरी डहाणूचे समुदाय विरोधाभासी वास्तवात जगतात. पर्यावरणीय चळवळीने त्यांना अनियंत्रित औद्योगिकीकरणाच्या धोक्यांपासून आश्रय दिला असला तरीही, आधुनिक अर्थव्यवस्थेच्या अनेक फायद्यांना प्रतिबंधित करून पर्यायी व्यवहार्य वास्तव प्रदान करण्यात ते असमर्थ ठरले आहे.

पश्चिम महाराष्ट्रातील नयनरम्य सह्याद्री पर्वत रांगेत वसलेले, मुंबईच्या उत्तरेस फक्त १२५ किमी अंतरावर, डहाणूचा निवांत प्रदेश आहे. उत्तरेला गुजरातमधील वापी येथील रासायनिक कॉरिडॉर आणि दक्षिणेला पालघर-बोईसर या औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये सँडविच असलेले डहाणू या प्रदेशातील शेवटच्या हयात असलेल्या ग्रीन झोनपैकी एक आहे. महाराष्ट्राच्या कोकण विभागातील ठाणे जिल्ह्यातील १५ तालुक्यांपैकी एक, डहाणू हा प्रदेशातील फळे आणि अन्नाची जागा म्हणून ओळखला जातो.

वारली लोकसंख्येच्या ६४.८४% लोकसंख्येच्या प्रामुख्याने मोठ्या आदिवासी समुदायाचे निवासस्थान आहे (जनगणना २००१), डहाणूमध्ये मासेमारी आणि शेती करणारा मोठा समुदाय आहे. एकूण १७४ गावे आणि केवळ एक नगरपालिका क्षेत्रासह, उपजीविकेचे मुख्य साधन म्हणजे शेती आणि त्याच्याशी संबंधित कामे. १९९१ मध्ये पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने विशेष पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील प्रभाग म्हणून घोषित केलेल्या अधिसूचनेने डहाणूला इतर नऊ प्रदेशांसह राष्ट्रीय नकाशावर आणले. अधिसूचना औद्योगिक विकासास प्रतिबंधित करते आणि पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेदनशील भागांसाठी जमिनीच्या वापरात बदल करण्यास परवानगी देत नाही.

अधिसूचनेची अंमलबजावणी व्हावी आणि डहाणू संरक्षित प्रदेश राहील याची खात्री करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाने १९९६ मध्ये डहाणू तालुका पर्यावरण संरक्षण प्राधिकरण (DTEPA) नियुक्त केले. या कायदेशीर व्यवस्थेमुळे डहाणूचे पर्याय बदलले. नवउदारवादी अर्थव्यवस्थेत घाईघाईने डोके वर काढण्याची त्याची अनेक स्वप्ने चकनाचूर झाली नाहीत तर डहाणूच्या समुदायांकडून शत्रुत्व आणि क्रोधापासून कृतज्ञता आणि स्वीकारापर्यंत परस्परविरोधी प्रतिक्रिया आल्या. तथापि, पारंपारिक विकासाचे अनेक पर्याय बंद केल्यामुळे, पर्यावरण चळवळीसमोर विकासासाठी शाश्वत मार्ग तयार करण्याचे आव्हान होते.

या प्रकरणामध्ये आपण वारली आदिवासी चळवळींवर तपशीलवार चर्चा करू.

munotes.in

८.१ संघर्षाचा इतिहास

ऐतिहासिकदृष्ट्या आदिवासींनी किमान वेतन, जमिनीचे हक्क आणि वनहक्कांसाठी केलेला संघर्ष या प्रदेशाच्या चर्चेवर वर्चस्व गाजवत होता. कॉम्रेड गोदावरी आणि श्याम परुळेकर यांच्या मार्गदर्शनाने भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी) च्या बॅनरखाली अखिल भारतीय किसान सभेने जमिनीच्या हक्काच्या मुद्द्यावर वारल्यांना एकत्र केले तो १९४५ ते १९४७ हा काळ उत्तम प्रकारे नोंदवला गेला आहे. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भूमी सेना आणि कष्टकरी संघटना यासारख्या सामाजिक चळवळींच्या उदयामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठीचा प्रदेशाचा संघर्षही समोर आला ज्यांनी आदिवासींच्या बाजूने लढा उभारला.

यापैकी बरेच संघर्ष जमीन आणि जंगलाच्या नैसर्गिक संसाधनांवर प्रवेश आणि अधिकारांवर केंद्रित असताना, ते पर्यावरणीय चर्चा विश्वाच्या भाषेत स्पष्टपणे व्यक्त केले गेले नाहीत. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पाच्या स्थापनेला विरोध झाल्यानंतर डहाणूमध्ये संरक्षण आणि संरक्षणावर लक्ष केंद्रित करणारी पर्यावरण मोहीम उदयास आली. डहाणू तालुका पर्यावरण कल्याण संघ (डीटीईडब्ल्यूए) ने याचे नेतृत्व केले होते, ज्यामध्ये मूठभर स्थानिक फळबाग मालकांचा समावेश होता ज्यांनी न्यायालयांद्वारे डहाणूच्या पर्यावरण संरक्षणाची मागणी केली होती. थर्मल पॉवर प्लांट (१९९६ मध्ये ५०० मेगावॅटचा प्लांट उभारण्यात आला) विरुद्धच्या संघर्षात ते हरले असतानाही त्यांनी डहाणू अधिसूचनेच्या अंमलबजावणीसाठी काम सुरू ठेवले.

"डहाणूच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे यावर आमचा विश्वास होता. डहाणू अधिसूचनेमुळे आम्ही आज विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेझ) सारख्या धोक्यांपासून सुरक्षित आहोत, ज्यामुळे डहाणूमध्ये कोणताही गलिच्छ उद्योग येणार नाही," असे डहाणू तालुका पर्यावरण कल्याणचे संस्थापक-सदस्य कितायुन रुस्तोम सांगतात. त्या पुढे म्हणाल्या, "सुरुवातीला जेव्हा आम्ही स्थानिक पॉवर प्लांटच्या विरोधात प्रचार केला तेव्हा आम्हाला विविध संस्था, व्यापारी, फळबागा मालक, राजकारणी आणि कश्तकरी संघटनेसारख्या सामाजिक चळवळींचा पाठिंबा होता. तथापि, अधिसूचना लागू झाल्यानंतर आणि प्रकरण सर्वोच्च न्यायालयात गेले, अनेक प्रस्ताव आणि योजना रखडल्या किंवा गोठवण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, सर्व दगडखाणी बंद करण्यात आल्या.

१९९१ नंतर डहाणूमध्ये यापुढे उत्खननाला परवानगी देण्यात आली नाही. अशा प्रकारच्या निर्बंधांमुळे आमच्याविरुद्ध विशेषतः व्यापारी, व्यावसायिक हितसंबंध आणि राजकीय पक्षांकडून वैर निर्माण झाले आहे.

पर्यावरणवादाचा एक प्रकार ज्याचे नेतृत्व जमिनीवरून केले जात नव्हते त्याला मर्यादा होत्या. वर्षानुवर्षे, पर्यावरणीय मोहिमेने डहाणूचे विभाजन केले, असंतुष्ट व्यापारी, व्यावसायिक हितसंबंध आणि राजकारणी कायदे रद्द करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करत होते ज्यामुळे त्यांचे स्पष्ट नुकसान झाले होते. तथापि, डहाणूमध्ये बहुसंख्य असलेल्या संसाधनांवर अवलंबून असलेल्या समुदायांवर पर्यावरणीय निर्बंधांचा प्रभाव सर्वांसाठी इतका स्पष्टपणे दिसून येत नाही आणि त्यांचा अभ्यास करणे रंजक असेल.

८.२ डहाणूचे समुदाय

भौगोलिकदृष्ट्या डहाणू तालुक्याचे अनेक भागामध्ये विभाजन करता येईल.

१२ किमी रुंद बंदरपट्टी, सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांच्या पायथ्याशी असलेल्या समुद्रकिनाऱ्यापासून रेल्वेमार्गापर्यंत पसरलेला सखल प्रदेश आणि सपाटांचा किनारी पट्टा. जंगलपट्टी (वन पट्टा) जो रेल्वे मार्गाच्या पूर्वेला आहे हा अंदाजे २०-२५ किमीचा पट्टा आहे जो किनाऱ्यापासून १५ किमी अंतरावर समुद्रकिनाऱ्याला समांतर जातो.

समृद्ध नैसर्गिक संसाधने, पाणथळ प्रदेश, खारफुटी आणि नदीचे डेल्टा असलेला संपूर्ण किनारपट्टीचा पट्टा एक फायदेशीर मासेमारी क्षेत्र बनतो. ३५ किमीच्या किनारपट्टीसह, मासेमारी हा या प्रदेशाचा एक महत्त्वाचा आर्थिक क्रियाकलाप आहे. ठाणे जिल्हा गॅझेटियर (१९८२), डहाणूला महाराष्ट्राच्या किनारपट्टीवरील २१ मासेमारी वस्त्या आणि सात मासेमारी केंद्रांसह पाच सर्वात महत्त्वाच्या मासेमारी केंद्रांपैकी एक म्हणून ओळखले जाते.

अधिसूचनेसोबतच, डहाणूच्या किनाऱ्यांचे वर्गीकरण कोस्टल रेग्युलेशन झोन (CRZ) अधिसूचना [CRZ I (i)], १९९१ च्या सर्वात कठोर कलमांतर्गत करण्यात आले होते ज्याने उच्च भरती रेषेपासून ५०० मीटर अंतरावर कोणत्याही विकासास परवानगी दिली नाही. यामुळे डहाणूच्या किनाऱ्यावर संरक्षणात्मक कवच टाकण्यात आले, ज्यामुळे ते व्यावसायिक पर्यटन आणि जमीन बळकावणाऱ्यांच्या मिळकतीपासून वाचले. खाडीत वसलेल्या थर्मल प्लांट व्यतिरिक्त, मासेमारीवर थेट परिणाम करू शकणारे इतर कोणतेही मोठे विकास कार्य किनारपट्टीवर नाही. गेल्या दशकभरात अधिसूचना आणि सीआरझेड या दोन्हींचे उल्लंघन करणारे नवीन प्रकल्प डहाणू प्राधिकरणासमोर आणून सोडवले गेले आहेत.

सर्वात लक्षणीय प्रकरणांपैकी एक म्हणजे १९९७ मध्ये जागतिक महाकाय पेनिनसुलर अँड ओरिएंटल (P&O) द्वारे वाढवण या किनारी गावात बहु-बर्थ औद्योगिक बंदराची स्थापना. मोठ्या भूसंपादनाचा समावेश आहे. प्रथमच, मच्छीमार, स्थानिक शेतकरी, डीटीईडब्ल्यूए सारख्या स्वयंसेवी संस्थांसह पर्यावरण मोहीम व्यापक बनली.

तसेच बंदराविरोधातील आंदोलनात काश्मीरी संघटनाही सहभागी झाली आहे. डहाणू प्राधिकरणाने कार्यकर्ते, समुदाय आणि कंपनी यांच्यासमवेत अनेक सुनावणी घेतली आणि १९९८ मध्ये एक ऐतिहासिक आदेश पारित केला, की पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील डहाणूमध्ये बंदराची परवानगी दिली जाऊ शकत नाही.

पर्यावरणीय शासन, नागरी समाजाच्या कृतीसह, मोठ्या उद्योगाची स्थापना रोखण्यात सक्षम होते ज्यामुळे किनारपट्टी आणि त्याच्या समुदायांचा नाश झाला असता. तथापि, एका दशकानंतर, अनेक मासेमारी, गावांतील रहिवासी नैसर्गिक संसाधनांपासून दूर राहण्यासाठी संघर्ष करत आहेत. वाढवणजवळील मासेमारी गाव धक्की डहाणू येथील मच्छीमार आणि रहिवासी गणेश तांडेल सांगतात, "बंदर रद्द झाल्यावर आम्हाला निश्चितच दिलासा मिळाला होता, कारण आमची रोजीरोटी नष्ट झाली असती आणि विस्थापित झाले असते. तथापि,

आज तुम्ही आमच्या समाजाकडे पाहिल्यास ते दिसून येईल. आम्हाला स्वतःला टिकवणे कठीण होत चालले आहे आणि बहुतेक तरुण पिढी डहाणूच्या बाहेर नोकऱ्या निवडत आहे."

आकडेवारीवरून असे दिसून येते की १९९६-९७ मध्ये मासे पकडण्याचे प्रमाण ११,५०३ टन होते, ते आता १९,८१९ टन झाले आहे (जिल्हा सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण, २००६-०७, ठाणे), हे दर्शवते की खरी समस्या तरुणांच्या बदलत्या आकांक्षा असू शकते. त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय त्यांना उपभोगवादी अर्थव्यवस्थेत प्रवेश देईल असा विचार करू नका. अधिसूचनेच्या निर्बंधांचा फायदा मासेमारी समुदायाला होत आहे. तथापि, वेगाने बदलणारी अर्थव्यवस्था आणि सतत विकसित होत असलेल्या समुदायामध्ये शाश्वत आणि आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य पर्याय निर्माण करणे हे मोठे आव्हान आहे.

८.३ जंगले

ठाणे जिल्ह्यातील १५ तालुक्यांमध्ये (प्रादेशिक योजना १९९६-२०१५) डहाणू हे तिसऱ्या क्रमांकाचे क्षेत्र (४७,६०६ हेक्टर) जंगलाखाली आहे. एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये वनक्षेत्राचे प्रमाण ४५.९१% आहे, ज्यामुळे तो प्रदेशाचा प्रमुख भू-वापर आहे (उपवनसंरक्षक, डहाणू विभाग यांनी दिलेला अंदाज). आदिवासी समाजाचा एक मोठा भाग या झोनमध्ये, दुर्गम, जवळजवळ दुर्गम, गावांमध्ये राहतो. प्रतिकाराचा समृद्ध इतिहास असूनही, आदिवासी आज एकतर अल्पभूधारक शेतकरी आहेत किंवा फळबागा, वीटभट्ट्यांवर रोजंदारीवर काम करतात किंवा बोटींवर रोज ५०-८० रुपये मजुरी मिळवतात आणि हळूहळू नष्ट होत असलेल्या जंगलात जगण्यासाठी संघर्ष करतात. अनेकजण कामासाठी वर्षातील अनेक महिने जवळपासच्या ठिकाणी स्थलांतरित होतात.

संपूर्ण आदिवासी लोकसंख्या डहाणूमध्ये दारिद्र्यरेषेखालील आहे हे गृहीत धरले जाऊ शकते. BPL कुटुंबांची संख्या ६९% इतकी आहे. गेल्या दोन दशकांपासून डहाणूच्या आदिवासींसोबत काम करणाऱ्या सामाजिक चळवळीतील कश्तकरी संघटनेचे शिराज बलसारा पर्यावरण मोहिमेतील त्यांच्या भूमिकेविषयी चर्चा करतात. त्या म्हणतात कि संघटना लोकाभिमुख नसलेल्या पर्यावरणवादाला विरोध करते, परंतु त्यांनी पर्यावरण मोहिमेला सुरुवातीच्या टप्प्यापासूनच पाठिंबा दिला आहे. तथापि, हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की गेल्या दशकात कोणत्याही महत्त्वपूर्ण स्वरुपात पर्यावरण मोहिमेत आदिवासींचे एकत्रीकरण किंवा समावेश करण्यात आलेला नाही.

याउलट, पर्यावरणवाद्यांशी सहमत नसलेल्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने डहाणूला दिलेला विशेष पर्यावरण दर्जा काढून टाकण्याची मागणी करत आदिवासींचे मोर्चे आणि निदर्शने केली आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या सदस्य **मरियम ढवळे** सांगतात, "अनेक उद्योगांवर बंदी घालणे हा विकासाचा समतोल दृष्टिकोन नाही आणि पर्यावरणाची चिंता महत्त्वाची असताना, उपेक्षित समाजासाठी नोकऱ्या आणि उपजीविकेची निर्मिती तितकीच गंभीर आहे." CPI (M) चे सचिवालय आणि ऑल इंडिया डेमोक्रॅटिक वुमेन्स असोसिएशन, CPI(M) या प्रदेशात सक्रिय असलेली संघटना आहे.

पर्यावरण मोहिमेमुळे आदिवासी समाज मोठ्या प्रमाणात अप्रभावित राहिला आहे. कितायुन रुस्तम कबूल करतात की अधिसूचनेबाबत आदिवासींमध्ये चेतना निर्माण करणे

त्यांच्यासाठी अशक्य होते, कारण त्यांचा बहुतांश वेळ डहाणू प्राधिकरणासमोर किंवा विविध न्यायालयांमध्ये विरोध करण्यात गेला. विविध गावांतील (सोगवे, रायतळी आणि जामशेत) आदिवासी समाजाशी झालेल्या चर्चेवरून असे दिसून येते की औष्णिक वीज केंद्रातून होणारे प्रदूषण ही समस्या असल्याचे त्यांच्यापैकी काहीजण मान्य करतात, परंतु डहाणू हा अधिसूचित क्षेत्र आहे याची फार कमी लोकांना माहिती आहे.

डहाणू अधिसूचनेचा जंगलांवर आणि परिणामी आदिवासींना होणाऱ्या संभाव्य फायद्यांचे नियोजनबद्ध मूल्यमापन वनविभागाला करता येत नाही. गेल्या दहा वर्षात मोठ्या प्रमाणात अधोगती झाल्याची आख्यायिका नोंदवतात, जे सूचित करतात की या अधिसूचनेमुळे डहाणूची कोणतीही अर्थपूर्ण पर्यावरणीय सुधारणा झाली नाही.

८.४ फळबागा

डहाणूच्या किनाऱ्यावरील वालुकामय माती आणि टेकड्यांवरील खडबडीत जमीन, त्यांच्या काळ्या मातीसह मैदानी प्रदेशांनी प्राथमिक व्यावसायिक पीक (डहाणूमधील ६% जमीन फलोत्पादनाखाली आहे) आणि सहाय्यक वृक्षारोपण म्हणून चिकूसह, नारळ आणि आंबा यासाठी फायदेशीर बागायती अर्थव्यवस्था निर्माण केली आहे. विनाशकारी प्रदूषणाचे परिणाम त्यांच्या पिकांवर होऊ शकते, बहुतेक फळबागा मालकांनी पर्यावरण चळवळीला आणि परिणामी विकासावरील निर्बंधांना पाठिंबा दिला आहे.

स्थानिक थर्मल पॉवर प्लांट द्वारे जमीन प्रदूषित होणार नाही याची खात्री करण्याच्या मोहिमेला प्रामुख्याने फळबाग मालकांनी पाठिंबा दिला आहे. अलीकडेच, डहाणू परिसर बचाव समिती निर्माण झाली आहे.

उत्सर्जनाचा त्यांच्या पिकांवर होणारा परिणाम तथापि, डहाणूमधील शेती आणि फळबागा-मालक समुदाय देखील स्वतःच्या वास्तविकतेशी झुंजतो. १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून बियाणे नष्ट करणाऱ्या कीटकांच्या हल्ल्यानंतर आणि फळबागांच्या अर्थव्यवस्थेची व्यवहार्यता कमी झाल्यामुळे उत्पादनात घट झाल्यामुळे, त्यांच्या उदरनिर्वाहाच्या स्त्रोतांची पुनर्परिभाषित करताना त्यांची शांत जीवनशैली टिकवून ठेवण्याचे आव्हान शेतकऱ्यांसमोर आहे.

प्रभाकर सावे, एक प्रगतीशील फळबागा मालक, तारपा, घोलवड येथील त्यांच्या शेतावर ग्रामीण पर्यटन केंद्र चालवतात. ते म्हणतात, "पर्यावरण मोहिमेचे सतत निरीक्षण आणि दक्षतेने हा प्रदेश औद्योगिकीकरणाच्या प्रभावापासून मोठ्या प्रमाणात संरक्षित आहे याची खात्री करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. आणि प्रदूषण तथापि, सतत बदलणाऱ्या अर्थव्यवस्थेतील शेतकरी या नात्याने, पर्यावरणाचे रक्षण करत असताना बागायती आणि संबंधित व्यवहार वाढीव उत्पन्न मिळवून देऊ शकतील याची खात्री करणे आणि नवनिर्मिती करणे ही आमची जबाबदारी आहे."

डहाणू शेजारी वापीसारखे विषारी हॉटस्पॉट (अतिसंवेदनशील जागा) होण्यापासून वाचले असावे. याव्यतिरिक्त, औद्योगिकीकरणावरील कायदेशीर निर्बंधांनी डहाणूच्या विविध समुदायांच्या सांस्कृतिक ओळख आणि उपजीविकेचे संरक्षण करण्यात काही भूमिका

बजावली असावी. तथापि, पर्यावरणीय न्याय आणि समतोल वाढीसाठी, आणखी बरेच काही करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण पर्यटनावर आधारित समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न हे असे पर्याय आहेत ज्यांचा तातडीने शोध घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या व्यवहार्य विकासाचे पर्यायी आणि शाश्वत स्वरूप प्रदर्शित करणे ही काळाची गरज आहे.

८.५ लोक विरुद्ध पर्यावरणवादी

डहाणूची पर्यावरणीय लॉबी, ज्याने या प्रदेशाच्या पर्यावरणीयदृष्ट्या नाजूक स्थितीला धक्का दिला आहे आणि उद्योगपती, शेतकरी आणि आदिवासींसह स्थानिक समुदाय यांच्यात तीव्र ध्रुवीकरण झाले आहे यात शंका नाही. सामुदायिक वादविवाद आणि प्रतिबद्धता सुनिश्चित करण्यात अयशस्वी झालेल्या पर्यावरण चळवळीचा हा परिणाम आहे का?

२२ ऑगस्ट २००३ हा दिवस डहाणू तालुक्याच्या इतिहासात कोरलेला राहील, वायव्य महाराष्ट्रातील एक छोटासा प्रदेश, ज्या दिवशी पर्यावरणवादी आणि लोक यांच्यातील ध्रुवीकरण अत्यंत नाट्यमय पद्धतीने समोर आले. पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने पर्यावरणीयदृष्ट्या नाजूक क्षेत्र म्हणून डहाणूच्या पर्यावरणीय स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी आयोजित केलेल्या जनसुनावणीत विकासासाठी सर्व पर्याय मोकळे करून, आदिवासी, मच्छीमार, शहरी मध्यमवर्ग, शेतकरी आणि राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींनी पर्यावरण संरक्षण बंद करून त्यांचे जीवन उद्ध्वस्त केल्याचा जोरदार दावा केला.

पर्यावरणवादी आणि त्यांच्या समर्थकांना त्यांची बाजू मांडण्यापासून रोखत, प्रतिनिधींनी तज्ञ समितीला १९९१ ची डहाणू अधिसूचना ताबडतोब काढून टाकण्याची विनंती केली ज्याने त्याला पर्यावरण-संवेदनशील प्रभाग म्हणून वर्गीकृत केले होते जेणेकरून रोजगार आणि उपजीविका निर्माण करता येईल. त्यांनी कोस्टल रेग्युलेशन झोन (सीआरझेड) अधिसूचना शिथिल करण्याची विनंती केली जी डहाणूच्या समुद्रकिनाऱ्यावर उच्च भरतीच्या रेषेपासून ५०० मीटर अंतरावर कोणत्याही विकासास परवानगी देत नाहीत. पर्यावरणवाद्यांनी असा दावा केला की संपूर्ण घटना प्रकार निहित स्वार्थांनी आयोजित केला गेला होता. तरीही सार्वजनिक सुनावणीने दोन दशकांहून अधिक काळ पसरलेल्या पर्यावरणीय कथेतील विरोधाभास आणि कोंडी स्पष्टपणे उघड केली, जिथे कायदेशीर संस्थांद्वारे एखाद्या प्रदेशात पर्यावरणीय संरक्षण आणले गेले.

८.६ पर्यावरणीय मोहीम

पर्यावरण मोहिमेची सुरुवात १९८९ मध्ये डहाणूमध्ये ५०० मेगावॅटचा कोळशावर आधारित ऊर्जा प्रकल्प उभारण्याच्या प्रस्तावाला विरोध करून मुंबईच्या वाढत्या शहरीकरणामुळे, शहराच्या जवळ असलेल्या (१२० किमी) मुळे सुरू झाली. प्रामुख्याने आदिवासी आणि कृषी पट्टा, काही फळबागा मालक या प्रदेशावरील संभाव्य प्रतिकूल परिणामांमुळे घाबरले आणि त्यांनी डहाणू तालुका पर्यावरण कल्याण संघ (DTEWA) अंतर्गत औष्णिक वीज प्रकल्पाच्या विरोधात मोहीम सुरू केली.

१९९१ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयात औष्णिक वीज प्रकल्पाविरोधातील खटला हरले असतानाही त्यांनी डहाणूच्या संरक्षणासाठी प्रयत्न सुरूच ठेवले. पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने, पर्यावरण संरक्षण कायद्यातील कलमाचा वापर करून, या प्रदेशातील आदिवासी संस्कृती, सागरी आणि बागायती संपत्ती ओळखली आणि डहाणूला पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील घोषित करणारी ऐतिहासिक अधिसूचना पारित केली.

त्यात म्हटले आहे की, "केंद्र सरकारने, पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेदनशील डहाणू तालुक्याच्या संरक्षणाची गरज लक्षात घेऊन आणि विकास उपक्रम पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनाच्या तत्त्वांशी सुसंगत असल्याची खात्री करून, महाराष्ट्र सरकारशी सल्लामसलत करून, डहाणू तालुका घोषित केला आहे. जिल्हा ठाणे (महाराष्ट्र) हे पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्र म्हणून आणि पर्यावरणावर हानिकारक परिणाम करणाऱ्या उद्योगांच्या उभारणीवर निर्बंध लादले.

त्यावेळी देशातील तीन क्षेत्रांपैकी डहाणू हे केवळ एक क्षेत्र होते जे पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील घोषित करण्यात आले होते, बाकीचे दोन डेहराडून आणि मुरुड जंजिरा होते. सध्या असे दहा नियुक्त झोन आहेत. अधिसूचनेमध्ये विशेषत: ५०० एकर मर्यादेपर्यंत उद्योगांची उभारणी मर्यादित करण्यात आली आहे. लाल श्रेणीला परवानगी न देता पर्यावरणीय विचारांवर उद्योगांचे लाल, नारंगी आणि हिरव्या श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले. राज्य सरकारला सर्व हिरवे क्षेत्र, फळबागा, आदिवासी क्षेत्रे आणि इतर पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेदनशील क्षेत्रांचे सीमांकन करणारा प्रादेशिक आराखडा तयार करण्याचे निर्देश देताना "जमीन वापरात कोणताही बदल करू नका" अशी अट घालण्यात आली आहे.

८.७ जमीन वापर अधिसूचना

"महाराष्ट्र सरकार सर्व विद्यमान हिरवे क्षेत्र, फळबागा, आदिवासी क्षेत्रे आणि इतर पर्यावरणाच्या दृष्टीने संवेदनशील क्षेत्रे स्पष्टपणे सीमांकित करण्यासाठी विद्यमान जमीन वापराच्या पद्धतींवर आधारित तालुक्यासाठी एक मास्टर प्लॅन किंवा प्रादेशिक आराखडा तयार करेल. विद्यमान जमीन वापरामध्ये कोणताही बदल केला जाणार नाही. अशा क्षेत्रांसाठी परवानगी आहे."

डहाणू इंडस्ट्रीज असोसिएशन ही या अधिसूचनेवर नकारात्मक प्रतिक्रिया दर्शविणारी पहिली संघटना होती तिने त्याविरोधात मुंबई उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली होती. "डहाणूच्या विकासाच्या मुद्द्यावर कोणतीही सार्वजनिक चर्चा किंवा सहभाग नव्हता. अनपेक्षितपणे आम्हाला उद्योगांवर बंदी घालून विशेष इको-सेन्सिटिव्ह झोन घोषित करण्यात आला, ज्यामुळे व्यापारी वर्गात निराशा निर्माण झाली," असे डहाणू इंडस्ट्रीजचे खजिनदार अमर धनुकर सांगतात.

काही राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींसह डहाणूमधील व्यापारी आणि व्यावसायिक समुदायासाठी ही अधिसूचना भरभराटीच्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेत प्रवेश करण्यात अडथळा ठरली. गेल्या दशकभरात, डहाणूच्या संथ गतीने विकासासाठी अधिसूचना आणि पर्यावरणीय कायद्यांवर आरोप करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

"स्थानिक व्यावसायिक आणि राजकीय हितसंबंधांची निराशा देखील या वस्तुस्थितीतून आली की पर्यावरणीय नियमांना यापुढे बायपास करता येणार नाही. डहाणूसाठी परवानग्या आणि प्रक्रिया कायदेशीर आणि लांबलचक बनल्या. स्थानिक राजकारण्यांना प्रकल्प आणि प्रस्ताव मंजूर करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते," असे केर्बन सांगतात. (अंकलेसारिया, पर्यावरण चळवळीशी संबंधित वकील आहेत)

असंतुष्ट व्यावसायिक हितसंबंधांसोबत, भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी) सारख्या राजकीय पक्षांनी अधिसूचनेच्या विरोधात सक्रियपणे निदर्शने केली आणि दावा केला की रोजगाराच्या संधींच्या अभावामुळे आदिवासी समाजाला त्रास होईल. मात्र, उद्योगांवर कोणतीही बंदी नसल्याचे वास्तव आहे. अधिसूचना उद्योगांच्या स्थापनेसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करते ज्यामध्ये असे नमूद केले आहे की "केवळ त्याच उद्योगांना परवानगी दिली जाईल जे गैर-अपायकारक, गैर-धोकादायक आहेत आणि प्रदूषणकारी स्वरूपाचे औद्योगिक सांडपाणी सोडत नाहीत".

शिवाय, लाल श्रेणीतील (संवेदनशील) उद्योगांच्या सूचक यादीमध्ये रिफायनरीज, सिमेंट प्लांट्स, पेट्रोकेमिकल उद्योग, साखर कारखाने इत्यादींचा समावेश आहे, हे प्रतिबिंबित करते की अधिसूचना या क्षेत्राचे संरक्षण करते.

औद्योगिक प्रदूषण आणि विकास प्रतिबंधित करत नाही. पर्यावरण मोहिमेचे नेतृत्व मूठभर बागांच्या मालकांनी केले होते, विशेषत: सुरुवातीच्या टप्प्यावर, समुदायाकडून व्यापक पाठिंबा मिळणे महत्त्वाचे होते. शिवाय, अधिसूचनेचा चुकीचा अर्थ काढून टाकण्यासाठी सार्वजनिक चर्चेचे वातावरण तयार केले गेले असते, तर माहिती तंत्रज्ञान, अन्न प्रक्रिया आणि इको-टुरिझम यासारख्या अनेक क्षेत्रांचा विकास खुला असल्याची खात्री समाजाला मिळाली असती.

८.८ डहाणू प्राधिकरणाची स्थापना

ही अधिसूचना नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर, संवर्धन आणि नियोजनबद्ध विकासाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित असताना, त्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या नोकरशाही आणि संस्थांसाठी विकासाचा अर्थ खूप वेगळा होता. अशा अधिसूचनेत कोणतेही मूल्य दिसले नाही, कारण जलद आर्थिक विकास आणि औद्योगिकीकरण हा मंत्र असल्याने, १९९१ ते १९९४ या कालावधीत अधिसूचनेचे उल्लंघन करून विकास चालू राहिला.

"राज्य सरकार आणि डहाणूच्या संरक्षणाची जबाबदारी असलेल्या महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळासारख्या संस्था डहाणू आणि सीआरझेड अधिसूचनेचे उल्लंघन करत आहेत हे विडंबनात्मक आहे. त्यांनी प्रतिबंधित उद्योगांना आणि समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या इमारतींना परवानगी दिली. शिवाय, त्यांनी डहाणूसाठी प्रादेशिक आराखडा तयार केला ज्याने शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाला चालना दिली, जे अधिसूचनेच्या विरुद्ध आहे," असे नोशीर इराणी, स्थानिक बागांचे मालक आणि DTEWA चे माजी सचिव सांगतात.

पर्यावरणवादी या उल्लंघनांमुळे नाखूष होते आणि त्यांनी १९९४ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केली. १९९६ मध्ये हा खटला संपला, ज्याचा परिणाम

डहाणू तालुका पर्यावरण संरक्षण प्राधिकरण या अर्ध-न्यायिक प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली. (DTEPA) मुंबई उच्च न्यायालयाचे निवृत्त मुख्य न्यायमूर्ती, न्यायमूर्ती धर्माधिकारी यांच्या नेतृत्वाखाली, शहरी नियोजन, स्थलीय पर्यावरणशास्त्र, समुद्रशास्त्र आणि पर्यावरण अभियांत्रिकी यासारख्या विविध क्षेत्रातील तज्ञांच्या टीमसह. पर्यावरणीयदृष्ट्या नाजूक प्रदेशाचा विकास डहाणू अधिसूचना आणि इतर संबंधित कायदे यांच्याशी सुसंगत आहे याची खात्री करणे ही डहाणू प्राधिकरणाची भूमिका होती.

१९९६ मध्ये स्थापन झाल्यापासून, प्राधिकरणाने मोठ्या प्रकल्पांची छाननी करून आणि त्यावर निर्णय घेऊन, वनीकरणासाठी नाविन्यपूर्ण योजना विकसित करून, औष्णिक ऊर्जा केंद्राने उत्सर्जन नियंत्रित केले जाईल याची खात्री करून आणि अनियोजित आणि बेकायदेशीर विकासाचे काम हाती घेऊन डहाणूच्या विकासाला चालना देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. . "प्राधिकरणाची स्थापना झाली तेव्हा पश्चिम किनारपट्टीवर हा व्यावहारिकदृष्ट्या एकमेव ग्रीन झोन राहिला होता.

पर्यावरण जतन केले नाही तर, भावी पिढ्यांना त्रास होईल," असे डहाणू प्राधिकरणाचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती धर्माधिकारी सांगतात, ज्यांनी गेल्या दशकात पर्यावरणीय प्रशासनाचा आदर्श ठेवला आहे. "प्राधिकरणासमोर अनेक आव्हाने होती आणि त्याचे श्रेय ज्या तज्ञ सदस्यांनी दिले आहे त्यांनाच द्यायला हवे. त्यांचे स्वतंत्र विचार जेणेकरुन आम्ही अनेक वादग्रस्त बाबींच्या साधक-बाधक गोष्टींचा विचार करू शकू."

विशेष म्हणजे, डहाणू प्राधिकरणाने अनेक सुनावणीच्या माध्यमातून जागतिक दिग्गज P&O लिमिटेड द्वारे डहाणू येथील वाढवण गावात प्रस्तावित केलेल्या बहु-बर्थ औद्योगिक बंदराची जागा नाकारली. शिवाय, थर्मल पॉवर प्लांट (रिलायन्स एनर्जीच्या मालकीचा) स्थापित करण्यास भाग पाडले गेले. डहाणू प्राधिकरणाने कंपनीकडे ३०० कोटी रुपयांची बँक गॅरंटी मागितल्यानंतर, फ्लू गॅस डिसल्फुरायझेशन प्लांट (FGD), सल्फर उत्सर्जन कमी करण्यासाठी प्रदूषण नियंत्रण साधन. एक दशकभर चाललेल्या मोहिमेचा कळस, ऑक्टोबर २००७ मध्ये अखेर युनिट कार्यान्वित झाले आणि प्राधिकरणाच्या तज्ञ सदस्यांनी नुकतीच तपासणीसाठी प्लांटला भेट दिली.

"आमच्यासाठी औष्णिक वीज केंद्राच्या प्रदूषणामुळे ज्यांचे पीक धोक्यात आहे अशा फळबागा मालकांसाठी, प्राधिकरण, कोणत्याही राजकीय सक्तीशिवाय स्वतंत्र संस्था असल्याने, स्वायत्तपणे कार्य करण्यास सक्षम आहे आणि रिलायन्ससारख्या कंपन्यांना जबाबदार धरण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. ," विजय म्हात्रे, डहाणू परिसर बचाव समितीचे अध्यक्ष सांगतात, २००४ मध्ये, जेव्हा त्यांना चिकूच्या उत्पादनात घट येऊ लागली तेव्हा बाग मालकांचा एक सैल फेडरेशन उदयास आला.

पर्यावरणीय गटासह, त्यांनी डहाणू प्राधिकरणाकडे FGD स्थापित करण्यासाठी याचिका करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली जी वनस्पतीमधून सल्फर उत्सर्जन कमी करते. प्राधिकरणाच्या स्थापनेमुळे पर्यावरण चळवळ मजबूत झाली, परंतु डहाणू समाजाचे आणखी ध्रुवीकरण झाले. अधिसूचनेला बायपास करणे सोपे झाले असले तरी प्राधिकरणाने आपली बाजू मांडली. डहाणू प्राधिकरणाच्या बैठकीत सरकारी अधिकाऱ्यांना पकडण्यात आले. निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना संस्था मान्य करण्याशिवाय पर्याय नव्हता.

त्यामुळे डहाणू प्राधिकरण बरखास्त करण्यासाठी ठोस प्रयत्न करण्यात आले. ऑगस्ट २००३ ची जनसुनावणी हे राजकारणी आणि व्यावसायिक हितसंबंधांच्या प्रयत्नांचे परिणाम होते ज्यामुळे डहाणूच्या विकासाचे चार्टिंग करण्यात स्थानिक लोकप्रतिनिधी सक्षम असल्याने डहाणूला डी-नोटिफाइड केले जावे आणि प्राधिकरण बरखास्त करावे असे प्रस्ताव शिष्टमंडळाने पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाकडे नेले. त्यांचा स्वतःचा प्रदेश याव्यतिरिक्त, २००२ मध्ये डहाणू प्राधिकरण विसर्जित करण्याची विनंती करणारी याचिका पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने सर्वोच्च न्यायालयात दाखल केली होती. तथापि, डीटीईडब्ल्यूएने कठोर संघर्ष केला आणि खटला जिंकला आणि प्राधिकरणाचे काम आणखी मजबूत केले.

तथापि, डहाणूच्या नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षणाची चौकट मुख्यत्वे कायद्याच्या कक्षेत मर्यादित राहते, ती पर्यावरण कार्यकर्ते आणि डहाणू प्राधिकरणाच्या सदस्यांच्या वचनबद्धतेवर आणि खात्रीवर अवलंबून असते. जरी प्रतिस्पर्धी लॉबी डहाणू प्राधिकरण काढून टाकण्यासाठी आणि अधिसूचना रद्द करण्यासाठी सतत जोर देत असताना, पर्यावरणवादी या प्रदेशातील नैसर्गिक संसाधनांच्या पायाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

८.९ पर्यावरणीय आदेश अर्थपूर्ण बनविणे

भारताची जंगले, पाणी आणि जमीन संरक्षित आहे याची खात्री करण्यासाठी संवैधानिक सिद्धान्त आणि कठोर पर्यावरणीय कायदे आणि धोरणांची मालिका असताना, बहुतेक पर्यावरणीय कायद्यांचे पालन न करण्याची उच्च पातळी आहे. विशेष म्हणजे, वेळोवेळी भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने, जनहित याचिकांना उत्तर देताना आणि काहीवेळा स्वतःहून कार्यवाही करून नोकरशहांना पर्यावरणविषयक कायदे आणि नियम लागू करण्यास भाग पाडले आहे जे सरकार अंमलात आणण्यास असमर्थ आहे.

यामुळे एकीकडे सर्वोच्च न्यायालयाने स्वीकारलेल्या मूल्यांमधील विरोधाभास आणि दुसरीकडे व्यावसायिक आणि राजकीय हितसंबंध यामुळे समाजात गुंतागुंतीची संरचना निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलेले डहाणू हे या विरोधाभासाचे एक सूक्ष्म जग आहे, जिथे सर्वोच्च न्यायालयाचा हस्तक्षेप आणि पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी अधिसूचना आणि प्राधिकरणांची अंमलबजावणी यामुळे संवर्धनावर वादविवाद आणि कृतीसाठी एक सर्जनशील नवीन जागा निर्माण झाली आहे. तथापि, ज्या वातावरणात प्रतिस्पर्धी लॉबी नैसर्गिक संसाधनांच्या विनियोगावर लढा देत आहेत अशा वातावरणात या दृष्टिकोनांची प्रतिकृती करता येईल का? हा प्रश्न उरतो.

८.१० डहाणू प्राधिकरणाची प्रभावीतता

डहाणूतील पाले गावातील मच्छीमार तुकाराम माची यांनी "विद्युत प्रकल्पातून सोडले जाणारे पाणी इतके गरम आहे की सागरी जीवनावर परिणाम होत आहे आणि आम्हाला जाळी घालणे कठीण होत आहे" अशी तक्रार तज्ज्ञ सदस्यांसमोर सादरीकरणात केली.

डहाणू प्राधिकरण या सभेला उपस्थित वीज प्रकल्पाचे तांत्रिक प्रतिनिधी आणि महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे अधिकारी (एमपीसीबी) या आरोपाला उत्तर देण्यास गडबडले आणि त्यांनी सांगितले की, प्रदूषण नियंत्रणाच्या सर्व उपाययोजना सुरू आहेत. या प्रतिसादावर असमाधानी, तज्ञ सदस्यांनी समुदाय आणि नागरी समाजाच्या प्रतिनिधींच्या उपस्थितीत प्लांट साइटवरील पाण्याच्या आउटलेटची साइट तपासणी आणि चाचणी करण्याचे आदेश दिले. एक तारीख निश्चित करण्यात आली आणि एमपीसीबीला नमुने घेण्यास सांगण्यात आले.

पर्यावरण प्रदूषणाच्या मुद्द्यांवर बेताल दृष्टिकोन म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कॉर्पोरेशन्स आणि सरकारी संस्थांवर एवढ्या लवकर टेबल वळणे दुर्मिळ असले तरी, डहाणू तालुक्याच्या संरक्षणासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या अर्ध-न्यायिक प्राधिकरणाच्या बैठकांमध्ये गेल्या दशकात या परिस्थितीची वारंवार पुनरावृत्ती झाली आहे. डहाणू तालुका पर्यावरण संरक्षण प्राधिकरण (DTEPA) हे १९९६ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशाच्या निर्देशानुसार स्थापन करण्यात आलेले पर्यावरण मोहिमेचा कळस होता ज्याने डहाणूच्या संरक्षणासाठी न्यायालयांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून राहावे लागले.

प्राधिकरण स्थापन केलेल्या अधिसूचनेत "डहाणू तालुक्यातील पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्राचे रक्षण करण्यासाठी आणि परिसरातील प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, खबरदारीचे तत्त्व आणि प्रदूषक वेतन तत्त्वाचा विचार करून अंमलबजावणी करणे, डहाणू अधिसूचना आणि किनारी नियमन क्षेत्र अधिसूचना लागू करण्याचे निर्देश दिले आहेत." विशेष म्हणजे, प्राधिकरणाला निर्देश जारी करण्यासाठी पर्यावरण संरक्षण कायद्याच्या कलम ५ अंतर्गत अधिकार वापरण्याची परवानगी दिली.

"कार्यकर्त्यांसाठी, डहाणू प्राधिकरणाने अधिकारी आणि कॉर्पोरेशन यांच्याशी गुंतण्यासाठी आणि संवादासाठी एक नवीन जागा उघडली. लोक न्यायालयाप्रमाणे काम करत, डहाणू प्राधिकरण संबंधित सरकारी विभागांचे सदस्य, निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी, समुदाय आणि नागरी समाज गटांना आपल्या बैठकांना आमंत्रित करते. डहाणूमध्ये काम किंवा प्रकल्प हाती घेण्यास इच्छुक असलेल्या कॉर्पोरेशन्स आणि एजन्सी पर्यावरणाच्या उल्लंघनामुळे पीडित कोणतीही व्यक्ती किंवा समुदाय प्राधिकरणाकडे याचिका पाठवू शकतात. सर्व संबंधितांना सुनावणीसाठी आमंत्रित करण्यात येते. असे " माया महाजन, डहाणू तालुका पर्यावरणाच्या माजी कार्यकर्त्या सांगतात.

महाराष्ट्र राज्य सचिवालयाच्या इमारतीत दर चार ते सहा महिन्यांनी सुनावणी घेतली जाते आणि या प्रस्तावांना अधिसूचित डहाणू तालुक्यात उत्तर पश्चिम महाराष्ट्रातील डहाणू, म्हणून अधिसूचित करण्यात आले होते. (१९९१ मध्ये पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्र, औद्योगिक विकास आणि जमीन वापरावर निर्बंध टाकले).

८.११ समस्या आणि विरोधाभास

प्राधिकरणाच्या कामकाजाच्या पहिल्या वर्षात, १९९७ मध्ये डहाणूमधील वाढवण गावात बहु-दर्थ औद्योगिक बंदराची स्थापना ही प्राधिकरणाने दखल घेतलेली एक समस्या आहे.

सुनावणीची एक मालिका आयोजित करण्यात आली होती, जिथे लोक संघटना, पर्यावरण गट आणि आंतरराष्ट्रीय शिपिंग कंपनी पेनिनसुलर अँड ओरिएंटल (P&O) कंपनीच्या प्रतिनिधींनी त्यांची बाजू प्राधिकरणासमोर मांडली. दोन्ही बाजूंनी वैज्ञानिक, आर्थिक आणि समाजशास्त्रीय अभ्यास मांडण्यात आला.

अखेरीस, निहित हितसंबंधांच्या दबावाला न जुमानता, डहाणू प्राधिकरणाने डहाणूतील बंदराची स्थापना नाकारली, कारण हा अधिसूचनेनुसार परवानगी नसलेला उद्योग मानला जाऊ शकतो. अध्यक्ष, न्यायमूर्ती धर्माधिकारी, जे गांधीवादी आहेत, ते म्हणतात की "त्यांच्यासाठी आणि त्यांच्या प्राधिकरणासाठी दबाव काम करत नाही". भक्कम नेतृत्व आणि विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या टीमच्या उपस्थितीमुळे, प्राधिकरण विविध विकास चर्चाविश्वामध्ये गुंतले आहे, जे पर्यावरणीय प्रशासनासाठी एक मॉडेल बनले आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील नियंत्रणाच्या राजकारणाची जाणीव असलेले डहाणू प्राधिकरण सामाजिक आणि पर्यावरणीय न्यायाच्या तत्त्वांवर अविचलपणे उभे राहिले आहे. तथापि, प्राधिकरणाने दिलेले आदेश आणि निर्देशांना अधिकारी आणि कंपन्यांकडून जोरदार विरोध होत आहे.

वाढवण गाव येथील बंदराच्या बाबतीत हा आदेश कायम ठेवण्यात आला. "अनेक प्रकरणांमध्ये, तथापि, केर्बन अंकलेसारिया म्हणतात, (पर्यावरण गटाच्या वतीने वकील जे प्राधिकरणाच्या बहुतेक सुनावणीसाठी हजर आहेत) "डहाणू प्राधिकरणाला पर्यावरण संरक्षण कायद्याच्या कलम ५ अंतर्गत निर्देश जारी करण्याचे अधिकार आहेत, या निर्देशांची अंमलबजावणी होत आहे याची खात्री करण्याचे कोणतेही अधिकार नाहीत." हा विरोधाभास रिलायन्स एनर्जीच्या मालकीच्या थर्मल पॉवर प्लांटमधून सल्फर उत्सर्जन कमी करण्यासाठी फ्लू गॅस डी सल्फुरायझेशन युनिट (FGD) प्रदूषण नियंत्रण यंत्राच्या स्थापनेत दिसून आला. पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने कंपनीला FGD स्थापन करण्याच्या अटीवर मंजुरी दिली असताना, कंपनीने पुढे जाऊन १९९४ मध्ये औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पाची स्थापना केली.

डहाणू प्राधिकरणाने स्थानिक पर्यावरण गटांच्या याचिकेवर, मे १९९९ मध्ये एक आदेश पारित केला की FGD प्लांट सहा महिन्यांच्या आत स्थापित करणे आवश्यक आहे. २००३ मध्ये, कंपनीने अद्याप पालन केले नाही आणि प्राधिकरणाने दुसरा आदेश पारित केला. अखेरीस मार्च २००५ मध्ये, डहाणू प्राधिकरणाकडे दीर्घकाळ सुनावणी आणि वैज्ञानिक अहवाल सादर केल्यानंतर, कंपनीला हा प्लांट स्थापित करण्यासाठी आपली वचनबद्धता प्रदर्शित करण्यासाठी ३०० कोटी रुपयांची बँक गॅरंटी देण्याचे निर्देश देण्यात आले.

तरीही FGD स्थापन करण्याबाबत निर्विवाद, कंपनीने प्राधिकरणाच्या आदेशाविरुद्ध मुंबई उच्च न्यायालयात अपील केले. तथापि ते केस हरले आणि त्यांना १०० कोटी रुपयांची बँक गॅरंटी द्यावी लागली आणि ऑक्टोबर २००७ पर्यंत प्लांट उभारावा लागला. "रिलायन्ससारख्या कॉर्पोरेशनला कामावर आणणे हा एक ऐतिहासिक विजय आहे. तथापि, लोकांसाठी ही एक अत्यंत कठीण मोहीम होती. डहाणू रिलायन्सने सादर केलेल्या

munotes.in

वैज्ञानिक डेटा आणि माहितीच्या ढिगाऱ्याचा उलगडा करणाऱ्या प्राधिकरणाच्या तज्ञ सदस्यांच्या पाठिंब्याशिवाय, केस गमावली असती," असे अंकलेसारिया पुढे सांगतात.

सर्वोच्च न्यायालयाने नियुक्त केलेल्या प्राधिकरणासह घोषित संरक्षित क्षेत्र असूनही, प्रामुख्याने कृषीप्रधान प्रदेशातील लोकांच्या जीवनमानावर थेट परिणाम करणाऱ्या पर्यावरणीय प्रदूषणाविरुद्धच्या संघर्षाला एक दशक लागले. इतर अनेक प्रकरणांमध्ये, डहाणू प्राधिकरणाने महत्त्वपूर्ण आदेश दिले असताना, स्थानिक अधिकाऱ्यांना त्यांची अंमलबजावणी करणे हे एक कठीण काम आहे. पर्यावरणीय जाणीवेचा अभाव आणि आव्हानात्मक ग्राउंड वास्तविकता यामुळे अनेकदा गैर-अनुपालन झाले आहे.

डहाणू शहरातील घनकचरा व्यवस्थापनाचा प्रश्न हे त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. डहाणू नगरपरिषद (डीएमसी) गेल्या दशकापासून डम्पिंग ग्राऊंडचा प्रश्न सोडवू शकली नाही. डहाणू शहरातील घनकचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी आणि त्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी कायमस्वरूपी जागा शोधण्यात अक्षम, स्वच्छता अधिकारी अपरिहार्यपणे डहाणू प्राधिकरणाच्या प्रत्येक बैठकीत साइटचे अधिक चांगले विलगीकरण आणि अंतिमीकरण करण्याचे आश्वासन देतात. २७ फेब्रुवारी २००९ रोजी झालेल्या प्राधिकरणाच्या शेवटच्या बैठकीत, तज्ञ सदस्य डॉ. असोलेकर यांनी, विशेषत: पर्यावरणीयदृष्ट्या नाजूक झोनमध्ये घनकचरा प्रक्रियेसाठी लागू असलेल्या कायद्यांचे पालन न केल्याबद्दल डीएमसीला फटकारले. डहाणू हे झिरो-वेस्ट झोन असले पाहिजे, ज्यामध्ये विलगीकरण आणि विल्हेवाट लावण्याची सोय आहे. न्यायमूर्ती धर्माधिकारी यांनी डीएमसीच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांवर खटला भरण्याची धमकीही दिली, कारण या मुद्द्यावर किती वर्षे चर्चा होत आहे.

नेहमीप्रमाणे कामकाजात, डहाणू नगरपरिषदेसह स्वच्छता अधिकारी बैठकीला उपस्थित होते, असे उत्तर दिले की विलगीकरणाचे प्रयत्न चालू आहेत आणि घनकचरा व्यवस्थापनासाठी काही इतर ठिकाणे कायमस्वरूपी ठिकाणे म्हणून निवडण्यात आली आहेत. तथापि, तेथे कचरा टाकण्यासाठी स्थानिक समुदायांकडून विरोध करण्यात आला आणि ते जागा निश्चित करू शकतील की नाही याबद्दल त्यांना खात्री नव्हती. अधिकाऱ्यांची उदासीनता आणि बांधिलकीचा अभाव यावरून स्पष्ट होते की डीएमसीमध्ये निर्माण होणारा एकूण कचरा हा अत्यल्प ११ टन आहे, ज्यापैकी ७ टन हा जैव विघटनशील कचरा आहे, ज्यामुळे डहाणूसारख्या लहान शहरी भागासाठी या कचऱ्यावर यशस्वीपणे उपचार करणे शक्य झाले आहे..

अशाप्रकारे, डहाणू प्राधिकरण विविध पर्यावरणीय समस्यांवर सुनावणी घेते आणि निर्णय घेते तरीही, स्थानिक संस्था आणि निवडून आलेले प्रतिनिधी त्यांच्या प्रदेशातील निर्णय घेण्यावरील नियंत्रण गमावून बसल्याचा तसेच प्राधिकरणास उत्तरदायी असल्याबद्दल नाराजी व्यक्त करतात.

डीएमसीच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी प्रियंका केसरकर सांगतात की, महानगरपालिका क्षेत्राचा बहुप्रतिक्षित विकास आराखडा मंजूर करण्यासाठी डहाणू प्राधिकरण वाट पाहत असल्याने शहरातील अनेक प्रकल्पांना मंजुरी देता येत नाही.

अनेक वर्षांपासून प्राधिकरणाच्या देखरेखीखाली नगररचना विभागाकडून आराखडा तयार केला जात आहे कारण अनेकदा सर्व पर्यावरणीय निर्बंधांचे पालन करण्यात अपयश आले आहे.

डहाणूचे पर्यावरणीय संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी डहाणू प्राधिकरणाचे नेतृत्व आणि दूरदृष्टी महत्त्वाची आहे. तथापि, जोपर्यंत संरक्षित क्षेत्रात राहणारे तसेच निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी आणि अधिकारी या दोघांचाही जनादेश पूर्णपणे मान्य होत नाही तोपर्यंत सामाजिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या अर्थपूर्ण विकास होऊ शकत नाही.

८.१२ शेतीत बंधीस्थ

आजचा शेतकरी आणि ५० वर्षांपूर्वीचा शेतकरी यातील मुख्य फरक हा आहे की, आजच्या शेतकऱ्याकडे मोबाईल फोन आहे, असे फलोत्पादन संशोधन संस्थेच्या प्रमुख शास्त्रज्ञाने कृषी क्षेत्रातील ज्ञानाचा प्रसार या विषयावरील चर्चासत्रात सांगितले. हे रूपक आजच्या परिस्थितीची अतिशयोक्ती असू शकते, परंतु वास्तव हे आहे की भारताच्या भरभराटीच्या कथेत कृषी क्षेत्र मागे राहिले आहे.

सुमारे ६०% लोकसंख्येला रोजगार असूनही २००७-८ मध्ये २.७% च्या मंद गतीने वाढ झाली, सेवा आणि उद्योग या दोन्ही क्षेत्रातील ११% वाढीच्या तुलनेत. इतर क्षेत्रांतील उत्पन्नापेक्षा कृषी उत्पन्न कमी आणि मंद गतीने वाढत आहे. याची कारणे जागतिकीकरणाच्या प्रतिकूल परिणामापासून ते कर्ज आणि थेट बाजारपेठेपर्यंत अपुरा प्रवेश, खराब पायाभूत सुविधा आणि कापणीनंतरच्या सुविधा आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव अशी आहेत. गंमत म्हणजे, अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत, आर्थिक मंदीच्या आधी, भरभराटीच्या रिअल इस्टेट मार्केटने अनेक प्रदेशांमध्ये जमिनीच्या किमती कमी केल्या होत्या, ज्यामुळे शेती करण्याऐवजी जमीन विकणे अधिक फायदेशीर होते. पर्यावरणीय वास्तव जसे की हवामान बदल आणि औद्योगिक प्रदूषणाचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या अडचणीत भर घालतो. महाराष्ट्र आणि गुजरातच्या सीमेवर असलेल्या मुंबईपासून १२० किमी अंतरावर असलेल्या डहाणू तालुक्यातील शेतकरी समाज दररोज या वास्तवांशी सामना करत आहे.

८.१३ डहाणूतील शेती

डहाणूमधील एकूण १००,००० हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी, अंदाजे अर्धा (४५%) शेती आणि फलोत्पादनाखाली आहे, ज्यामुळे या प्रदेशातील उपजीविकेचा प्रमुख स्त्रोत आहे. हा प्रामुख्याने आदिवासी पट्टा आहे हे लक्षात घेता, तांदूळ हे १९,००० हेक्टर जमिनीवर घेतले जाणारे प्राथमिक पीक आहे, तर कडधान्ये, बाजरी आणि भाज्यांचा वाटा कमी आहे. ही मुख्यत्वे पावसावर अवलंबून असलेली शेती आहे.

तथापि, डहाणूचा प्रदेश चिकू (सपोटा) फळांच्या व्यावसायिक लागवडीसाठी आणि मोठ्या प्रमाणात उत्पादनासाठी प्रसिद्ध झाला आहे. १८९८ मध्ये, १०० वर्षांपूर्वी, जेव्हा महाराष्ट्रात चिकूची पहिली व्यावसायिक लागवड डहाणू तालुक्यातील घोलवड भागात झाली. त्यांच्या उबदार आणि दमट हवामानासह आणि समृद्ध काळ्या कापूस मातीसह

किनारपट्टीच्या मैदानांनी एक फायदेशीर आणि दोलायमान बागायती अर्थव्यवस्था निर्माण केली आहे, ज्याचे उत्पादन वार्षिक अंदाजे ४००-५०० टन होते.

सध्या, चिकूखालील एकूण जमीन ४.१२६ हेक्टर असून, डहाणूमधील केवळ ६% जमीन आहे, त्यामुळे डहाणूमधील समुदायांसाठी शेतात प्रत्यक्ष शेतमजुरी तसेच व्यापार, पॅकेजिंग आणि वाहतूक या दोन्ही बाबतीत रोजगार निर्माण झाला आहे. सपोटा व्यतिरिक्त, परिसरातील इतर लागवडींमध्ये नारळ, आंबा आणि लिची यांचा समावेश होतो. मात्र, गेल्या काही वर्षांत अर्थव्यवस्थेला अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला आहे.

८.१४ फळबागांची अर्थव्यवस्था धोक्यात

"१९९०च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत, आमचे जीवन आरामदायी होते. चिकू हे एक तगडे पीक असल्याने त्याला कीटकनाशके आणि खतांच्या मोठ्या डोसची गरज भासत नव्हती. सुमारे वर्षभराच्या फळांमुळे ते अतिशय व्यवहार्य उच्च उत्पन्नाचे पीक बनले होते. परंतु हळूहळू घट झाली. २००५ पर्यंतच्या कालावधीतील उत्पादन, विशेषत: जुन्या फळबागांचे उत्पादन, कीटकांचे आक्रमण आणि किमतीत झालेली घसरण यामुळे आमच्यासाठी शेती करणे आव्हानात्मक बनले आहे," संजय अधिया, दुसऱ्या पिढीचे शेतकरी सांगतात.

स्थानिक कृषी विज्ञान केंद्राचे सेवानिवृत्त मुख्य शास्त्रज्ञ प्राध्यापक मोहन बारी यांनी त्यांच्या संशोधन अहवाल 'ठाणे आणि नवसारी जिल्ह्यांच्या किनारी भागांमध्ये चिकूच्या फळांच्या उत्पादनातील घट, २००३' मध्ये केलेल्या संशोधनात असे आढळून आले आहे की चिकूचे उत्पादन १९९९ पर्यंत वाढले आहे. त्यानंतर वातावरणातील तापमानातील बदल, कळ्या बोअरचा प्रादुर्भाव आणि पाण्याचा ताण अशा विविध कारणांमुळे या प्रदेशांमध्ये घट होऊ लागली.

याच अहवालातील आकडेवारीनुसार, चिकूचे उत्पादन १९९७-९८ मधील अंदाजे ४०० टनांच्या उच्चांकावरून २००१-०२ मध्ये ५० टनांवर घसरले. स्थानिक व्यापारी या आकडेवारीची पडताळणी करतात, असे सांगतात की ट्रक लोड १९९५ मध्ये सुमारे ७० वरून २० पर्यंत खाली आले आहेत.

२००३ मध्ये ट्रक भरले. तथापि, शेतकरी असा आरोप करतात की २००० च्या सुरुवातीच्या काळात त्यांना ज्या घसरणीचा सामना करावा लागला होता ते स्थानिक औष्णिक वीज केंद्रातून उत्सर्जनामुळे होते. डहाणूच्या फळबागांमधून सपोटाच्या उत्पन्नात घट, २००४ मध्ये झालेल्या एका संशोधनाचा अभ्यास.

तालुका: सलीम अली सेंटर फॉर ऑर्निथोलॉजी अँड नॅचरल हिस्ट्री द्वारे 'एक पर्यावरणीय तपासणी'ने असा निष्कर्ष काढला आहे की "घटतेचे स्वरूप पर्यावरणीय प्रदूषण, विशेषत: वातावरणातील प्रदूषण आणि परिणामी पर्यावरणीय परिणामांशी एक कारक संबंध दर्शवते. डहाणू औष्णिक ऊर्जा प्रकल्प हा या प्रदूषणाचा बहुधा एकमेव स्त्रोत आहे. आणि म्हणूनच औष्णिक ऊर्जा केंद्रामध्ये विशेषत: SO2 आणि राखेचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी प्रदूषण नियंत्रणाचे अधिक कडक उपाय पर्यावरणीय आरोग्यासाठी आणि डहाणूच्या फळबागा, शेतजमिनी आणि इतर पारंपारिक उपजीविकेच्या आधारांच्या दीर्घकालीन टिकावासाठी अत्यावश्यक आहेत."

८.१५ जागतिकीकरणाचा प्रभाव

कृषी-पर्यावरणीय आव्हानांसोबतच, शेतकऱ्यांना नवीन अर्थव्यवस्थेतील आव्हानांचा सामना करावा लागतो. त्याच काळात, जागतिकीकरणामुळे कृषी बाजारपेठा खुल्या झाल्या, विविध फळे आणि भाज्यांना भारतात प्रवेश करण्यास परवानगी मिळाली. स्थानिक बागांचे मालक हेमंत बाबू सांगतात, "ग्राहकांना वर्षभर विविध प्रकारचे आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय फळ उपलब्ध असल्याने, सामान्य माणसाचे फळ चिकू, आता ऑस्ट्रेलियातील सफरचंद आणि न्यूझीलंडच्या किवीशी स्पर्धा करते." "अनेकदा आम्ही आमचे उत्पादन २-३रुपये किलो या कमी किमतीत विकण्यात अडकतो. आमच्यासमोरील महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे थेट बाजारपेठेत प्रवेश करणे, नाविन्यपूर्ण फळ प्रक्रिया सुरू करणे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे कार्टेलवरील आमचे अवलंबित्व दूर करणे हे आहे."

डहाणू येथील कृषी विज्ञान केंद्राचे प्रमुख जी. कोल्हे सहमत आहेत की, या स्पर्धेच्या काळात मूल्यवर्धनाची नितांत गरज आहे. KVK ने त्यांच्याद्वारे लिहिलेल्या अहवालात निर्जलित चिकूचे तुकडे आणि चिकू पावडर, थेट किरकोळ विक्री आणि पुढील मार्ग म्हणून चांगले पॅकेजिंग यासारख्या उत्पादनांच्या विकासाची गरज स्पष्टपणे मांडली आहे.

८.१६ आदिवासींचा हक्क

डहाणूच्या विशेष पर्यावरणीय स्थितीमुळे गरिबीने ग्रासलेल्या वारली आदिवासींमध्ये फारसा फरक पडला नाही, ते पिढ्यानपिढ्या लागवड केलेल्या जंगले आणि जमिनीपासून दूर गेले. दुसरीकडे २००६ चे आदिवासी विधेयक, त्यांना जंगलातील त्यांचा हक्काचा वाटा देण्यासाठी खूप पुढे आहे. डहाणूच्या रायताली गावचे शंकर, शेतातील धान्य पळवून नेणाऱ्या उंदराची लोकप्रिय वारली लोककथा पुन्हा सांगतात त्यास'द रॅट्स राईट' असे म्हणतात. ते स्पष्ट करतात की उंदीर हा मानवांना शेती सुरू करण्यासाठी बियाणे प्रदान करणारा सर्वात प्राचीन प्राणी होता. अशा प्रकारे जेव्हा ते त्यांच्या भाताच्या पिकाचा शेंडा खाताना पाहतात तेव्हा आदिवासी उंदराला चोर म्हणत नाहीत, तर त्याचा योग्य वाटा उचलला आहे असे म्हणतात. वारल्यांच्या जीवनात उंदराला त्याची भूमिका आणि जागा अपरिहार्यपणे सापडते.

लांडगे आणि मुंग्या, ससे आणि वाघ यांच्या इतर अनेक कथा वारली, उत्तर-पश्चिम महाराष्ट्र आणि दक्षिण गुजरातमधील आदिवासी लोकांच्या समृद्ध सांस्कृतिक पर्यावरण आणि नैतिकता प्रकट करतात. अंदाजे अर्धा दशलक्ष (१९९१ ची जनगणना), बहुसंख्य वारली महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यात नयनरम्य सह्याद्रीच्या पर्वतराजींच्या सीमेवर पसरलेल्या छोट्या खेड्यांमध्ये राहतात. त्यांच्या जागतिक दृष्टिकोनातून एक सखोल पर्यावरणीय चेतना दिसून येते, ज्यामध्ये मानव आणि निसर्ग एका नातेसंबंधात जोडलेले आहेत जे मिथक आणि वास्तवात साजरे केले जातात.

लोककथांमध्ये दडपशाही, क्रूरता आणि इंग्रजांनी त्यांच्या जंगलातील मातृभूमी ताब्यात घेतल्याच्या विरोधात आणि पारशी आणि मारवाडी जमीनदार आणि सावकारांच्या जमिनी गमावल्याचा इतिहास देखील नोंदवला आहे. एका पारशी जमीनदाराने शेवटी वारल्यांकडून, अगदी त्याच्या बायकोकडून सर्व काही कसे हिसकावून घेतले याची एक जिभेवरची गोष्ट

munotes.in

सांगते! महाराष्ट्रातील डहाणू तालुक्यात (सामाजिक आर्थिक गोषवारा, २००६-०७, ठाणे जिल्हा) एकूण ३,३१,८२९ लोकसंख्येपैकी ६४.८४% आदिवासी आहेत, जे प्रामुख्याने वारली जमातीचे आहेत. डहाणूमधील १७४ गावांमध्ये विखुरलेले वारली आज उपेक्षित समुदाय आहेत.

ब्रिटीश राजवटीत जंगले आणि त्यांची मातृभूमी क्रूरपणे बाहेर काढली गेली, स्वातंत्र्याने या समुदायांसाठी कठोर वास्तव बदलले नाही. बहुतांश वनजमिनी सरकारने ताब्यात घेतल्याने, आदिवासींनी त्यांचा अधिवास आणि संस्कृती गमावली आणि अन्न, इंधन, औषध आणि अनेक बाबतीत शेतीसाठी जंगलांवर अवलंबून असताना त्यांनी स्थायिक आणि उदरनिर्वाहासाठी शेती केली. काही जण शेतात, वीटभट्टीवर आणि बोटींवर रोजंदारी करणारे मजूर बनले. वन व्यवस्थापन व्यवस्थेतील बदलांचा त्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर विपरीत परिणाम झाला. साक्षरतेची निम्न पातळी, कुपोषण, गरिबी आणि वंचितता ही एकेकाळी अभिमानास्पद आणि शूर वारली समाजाची वास्तविकता आहे.

आदिवासींचे आधुनिकीकरण आणि मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करण्याचा स्वातंत्र्योत्तर विकास अजेंडा अर्धवट आणि खंडित झाला आहे, ज्यामुळे वारली ओळख आणि चेतनेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. जंगलात प्रवेश, जमिनीवरील हक्क आणि किमान वेतन हे एक गंभीर संघर्ष बनले ज्याभोवती वारली गेली अनेक दशके झगडत आहेत. १९९१ पासून डहाणू हा पर्यावरणदृष्ट्या संरक्षित प्रदेश असल्याने आणि आदिवासी विधेयक [अनुसूचित जमाती (वन हक्कांची मान्यता) विधेयक, २००६] मंजूर झाल्यामुळे, हे कायदे आणि अधिसूचना प्रभावी आहेत का याचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे आहे.

८.१७ आदिवासी विधेयक आणि न्याय

डहाणूमधील समुदायांसाठी, नुकतेच आदिवासी विधेयक मंजूर झाले ज्याने त्यांचे हक्क मान्य केले आहेत, ते वसाहतवादी आणि आधुनिक राज्याच्या हातून त्यांच्यावर झालेल्या ऐतिहासिक अन्यायाला मागे टाकण्यासाठी एक पाऊल होते. आदिवासी विधेयकासाठी सक्रियपणे प्रचार करणाऱ्या आणि डहाणूमध्ये त्याच्या अंमलबजावणीत सहभागी असलेल्या तळागाळातील चळवळीतील कश्तकरी संघटनेचे ब्रायन लोबो यांचे मत आहे की, "हे विधेयक २०० वर्षांपासून सुरू असलेल्या संघर्षाचा कळस आहे". ते पुढे म्हणतात, "आमच्यासाठी हे जंगलांच्या लोकशाहीकरणाच्या आणि जंगलावर नियंत्रण ठेवणारी आणि आदिवासींवर अत्याचार करणारी वन नोकरशाही संपवण्याच्या दिशेने एक पाऊल पुढे आहे. आम्हाला खात्री आहे की हे विधेयक जंगलातील वास्तव्य बदलू शकेल. आणि लोकांना जंगलावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शक्ती प्रदान करेल."

डहाणूमधील वनविभागाने दिलेल्या अंदाजानुसार, सध्या वन भूखंड नियमित करण्यासाठी सुमारे ५,५०० वैयक्तिक दावे आहेत. दिघे, उप वनसंरक्षक, डहाणू, ज्यांनी या विधेयकावर संमिश्र प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या आहेत आणि त्याची अंमलबजावणी पाहण्यास ते नाखूष आहेत, ते कबूल करतात की बहुतेक दावे हे अगदी लहान आकाराच्या जमिनीचे आहेत, जे अनेक दशकांपूर्वी समुदायांना देण्यात आले होते आणि आजपर्यंत नियमित केले गेले

नाहीत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे बहुतेक दावे काही गुंठे जमिनीपेक्षा जास्त नसतात, हे बिल दलाल आणि भूमाफियांद्वारे जमीन बळकावण्याइतपत असेल अशा प्रचाराच्या विरुद्ध आहे.

या भूखंडांचे नियमितीकरण आणि अखेरीस आदिवासींना सुपूर्द करणे हा समाजाचा मोठा विजय ठरेल आणि कुटुंबांचे जीवनमान उंचावेल. तथापि, कायद्यातील सर्वात शक्तिशाली कलमे त्याच्या जंगलांचे व्यवस्थापन, संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या समुदायाच्या अधिकारांशी संबंधित आहेत. राज्य सरकार आणि वन नोकरशाही या विधेयकाच्या या पैलूंकडे दुर्लक्ष करत असताना, या संसाधनावर नियंत्रण ठेवण्याची समुदायाची तयारी देखील कमी दिसते. आदिवासी विधेयकामुळे सत्तेची समीकरणे लक्षणीयरीत्या बदलण्यासाठी आणि आदिवासींना जंगलांचे नियंत्रण देण्यासाठी, समुदायांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे आणि सामूहिक मालकीच्या संसाधनाचे संरक्षण आणि संरक्षण करण्यासाठी कार्य करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

डहाणूमधील पर्यावरणविषयक कायद्यांनी, वारल्यांना त्यांच्या आदिवासी आचारसंहिता आणि ओळख टिकवून ठेवण्याची काही भूमिका बजावली असली तरी, आदिवासी विधेयक त्यांना जंगलातील त्यांचा हक्काचा वाटा देण्यास अधिक पुढे जाईल. तथापि, वारल्यांना समाजात त्यांचे योग्य स्थान देण्यासाठी अजून बरेच काही करावे लागेल. दरम्यानच्या काळात वारल्यांचा संघर्ष सुरूच आहे.

८.१८ सारांश

डहाणू शेजारी वापीसारखे विषारी हॉटस्पॉट होण्यापासून वाचले आहेत. याव्यतिरिक्त, औद्योगिकीकरणावरील कायदेशीर निर्बंधांनी डहाणूच्या विविध समुदायांच्या सांस्कृतिक ओळख आणि उपजीविकेचे संरक्षण करण्यात काही भूमिका बजावली असावी. तथापि, पर्यावरणीय न्याय आणि समतोल वाढीसाठी, आणखी बरेच काही करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण पर्यटनावर आधारित समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न हे असे पर्याय आहेत ज्यांचा तातडीने शोध घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या व्यवहार्य विकासाचे पर्यायी आणि शाश्वत स्वरूप प्रदर्शित करणे ही काळाची गरज आहे.

डहाणूमध्ये असे अनेक लोक आहेत ज्यांना वाटते की अधिसूचना आणि डहाणू प्राधिकरणाने हा प्रदेश शेजारील वापी, एक विषारी हॉटस्पॉट (संवेदनशील) किंवा बोईसरसारखा होऊ नये याची खात्री करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. दुर्दैवाने, पारंपारिक व्यावसायिक हितसंबंधांविरुद्ध चिकित्सक जनसमूह किंवा जबरदस्त शक्ती निर्माण करण्यात ते असमर्थ ठरले आहेत. डहाणू परिसार बचाव समिती सारखे नेटवर्क, जे मोठ्या संख्येने शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करते, विकासाचा पर्यायी नमुना पुढे आणू शकते आणि डहाणू प्राधिकरणाच्या कामाला पाठिंबा देऊ शकते.

तथापि, डहाणूच्या नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षणाची चौकट मुख्यत्वे कायद्याच्या कक्षेत मर्यादित राहते, ती पर्यावरण कार्यकर्ते आणि डहाणू प्राधिकरणाच्या सदस्यांच्या वचनबद्धतेवर आणि खात्रीवर अवलंबून असते. जरी प्रतिस्पर्धी लॉबी (गट) डहाणू

प्राधिकरण काढून टाकण्यासाठी आणि अधिसूचना रद्द करण्यासाठी सतत जोर देत असताना, पर्यावरणवादी या प्रदेशातील नैसर्गिक संसाधनांच्या पायाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. डहाणूचे पर्यावरणीय संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी डहाणू प्राधिकरणाचे नेतृत्व आणि दूरदृष्टी महत्त्वाची आहे. तथापि, जोपर्यंत संरक्षित क्षेत्रात राहणारे तसेच निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी आणि अधिकारी या दोघांचाही जनादेश पूर्णपणे मान्य होत नाही तोपर्यंत सामाजिक आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या अर्थपूर्ण विकास होऊ शकत नाही.

शेती, पर्यावरण, पर्यावरण संरक्षण, औद्योगिक प्रदूषण आणि डहाणूमधील नवीन पर्यावरणीय कायद्यांसारख्या अनेक आव्हानांना शेतकरी तोंड देत आहेत, वारल्यांना त्यांच्या आदिवासी लोकांचे आचारसंहिता आणि ओळख टिकवून ठेवण्यासाठी काही भूमिका बजावली असावी, असे आदिवासी विधेयकात नमूद करण्यात आले आहे. त्यांना जंगलातील त्यांचा हक्काचा वाटा देण्याचा मोठा मार्ग मिळाला. तथापि, वारल्यांना समाजात त्यांचे योग्य स्थान देण्यासाठी अजून बरेच काही करावे लागेल. दरम्यानच्या काळात वारल्यांचा संघर्ष सुरूच आहे.

८.१९ संदर्भ

1. Barbara R. Joshi, 1986, Untouchable!: Voices of the Dalit Liberation Movement, Zed Books.
2. Mulk Raj Anand. 1992, An Anthology Of Dalit Literature, Gyan Books.
3. Gail Omvedt. 1994, Dalits and the Democratic Revolution - Dr. Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India,Sage Publications.
4. Oliver Mendelsohn, MarikaVicziany, 1998, The Untouchables: Subordination, Poverty and the State in Modern India,Cambridge University Press.
5. Ranabira Samaddara, Ghanshyam Shah, 2001, DalitIdentity and Politics, Sage Publications.
6. Fernando Franco, Jyotsna Macwan, Suguna Ramanathan. 2004, Journeys to Freedom: Dalit Narratives,Popular Prakashan.
7. Sharankumar Limbale. 2004, Towards an Aesthetic of Dalit Literature, Orient Longman.
8. Eleanor Zilliot, 2005, From Untouchable to Dalit - Essays on the Ambedkar Movement, Manohar.

❖❖❖❖

munotes.in

९

दलित आणि ओबीसी चळवळी

घटक रचना:

९.० उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना

९.२ दलित चळवळी - संदर्भ, कारणे आणि गतिशीलता

९.३ ओबीसी चळवळी - संदर्भ, कारणे आणि गतिशीलता

९.४ सारांश

९.५ प्रश्न

९.६ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

१. उपेक्षितांच्या सामाजिक चळवळी समजून घेणे.
२. दलित आणि ओबीसींच्या सामाजिक प्रश्नांची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.

९.१ प्रस्तावना

स्वातंत्र्यानंतर अनेक भेदभाव विरोधी कायदे अंमलात आले आहेत. पण आजही तथाकथित सुसंस्कृत समाजात दलितांना सामाजिक जीवनात कलंक आणि भेदभावांना सहन करावा लागत आहे. जात आणि लिंग, विशेषत: दलित आणि ओबीसींच्या या ओळखीशिवाय भारतीय समाज आणि राजकारणाची कल्पना करणे जवळजवळ अशक्य आहे. म्हणूनच, हे समजून घेणे आवश्यक आहे की यापैकी प्रत्येक श्रेणी केवळ भारतातील आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनावर प्रभाव पाडत नाही तर ते समाजातील उपेक्षित घटकांवर देखील प्रभाव पाडत आहेत.

गेल्या काही वर्षांत दलित आणि ओबीसींच्या राजकीय जाणिवा आणि राजकीय एकत्रीकरणाच्या पातळीत वाढ झाली आहे. त्यांच्या राजकीय एकत्रीकरणाला प्रतिसाद म्हणून, राज्याने काही धोरणात्मक रचनेसह प्रतिसाद दिला आहे. यामुळे त्यांचे सक्षमीकरण बऱ्याच प्रमाणात झाले आहे. तथापि, स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांच्या परिस्थितीत सापेक्ष सुधारणा होऊनही, दलित आणि ओबीसी अजूनही भारतात उपेक्षित गट आहेत. त्यांची राजकीय एकत्रीकरण चळवळी ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.

munotes.in

९.२ दलित /अनुसूचित जाती चळवळी - संदर्भ, कारणे आणि गतिशीलता (SCHEDULED CASTES)

दलित हा शब्द मूळचा मराठी आहे. ज्याचा शाब्दिक अर्थ 'तुटलेला' किंवा 'जीर्ण' असा होतो. १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात दलित साहित्यिक चळवळीच्या उदयानंतर आणि १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस "दलित पँथर्स" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लढवया दलित संघटनेच्या स्थापनेमुळे महाराष्ट्रात 'दलित पँथर्स' लोकप्रिय झाले. दलित पँथर्सच्या जाहीरनाम्यात दलित शब्दाला एक छत्री शब्द म्हणून परिभाषित करण्याचा प्रयत्न केला गेला. ज्यामध्ये अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), नव-बौद्ध, गरीब शेतकरी, कामगार वर्ग आणि महिला यासारख्या विविध उपेक्षित सामाजिक गटांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न केला गेला. १९९० च्या दशकात अखिल भारतीय स्तरावर या शब्दाला व्यापक मान्यता मिळाली होती. सर्व क्षेत्रातील दलित चळवळी डॉ. आंबेडकर यांच्या विचाराला केंद्र माणुन कार्य करतात.

अनुसूचित जातींना (SC) केवळ सामाजिक स्तराच्या सर्वात खालच्या पदानुक्रमात ठेवले जात नाही, तर त्यांनी अस्पृश्यतेचाही (Unthceble) अनुभव येत आहेत. अनुसूचित जातीं SC ची सामाजिक श्रेणी पासुन संरक्षणात्मक भेदभाव किंवा भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनिवार्य केलेल्या सकारात्मक कृतीबद्दलच्या राज्य धोरणांचा लाभ घेण्याचा अधिकार देते. भारत सरकार कायदा, १९३५ ने सर्व अधिकृत हेतूंसाठी 'अनुसूचित जाती' ही सामाजिक सुधारणा आणली. १९५० मध्ये भारतीय राज्यघटना स्वीकारल्यानंतर, कलम १७ नुसार, अस्पृश्यतेच्या प्रथेवर कायदेशीर बंदी घालण्यात आली आणि जर कोणी ती पाळली तर तो फौजदारी गुन्हा घोषित करण्यात आला. आज कांही प्रमाणात दलित सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक मुद्द्यांवर एकत्रीकरणाद्वारे लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत.

आज हे ओळखले गेले आहे की 'दलित' या शब्दाने अनुसूचित जातींच्या शोषणात्मक भूतकाळाचा संदर्भ देण्याची वंशीक (हर्मेन्युटिक) क्षमता प्राप्त केली आहे. आदिवासी, अल्पसंख्याक आणि महिलांसह समाजातील सर्व शोषित आणि शोषित घटकांना स्वतःमध्ये सामावून घेण्याची क्षमता 'दलित' या शब्दात आहे. दलित प्रवर्ग त्यांच्यापेक्षा उच्च सामाजिक गटांकडून जाणीवपूर्वक शोषित झालेल्यांचे प्रतिनिधित्व करत असल्याने, त्यात प्रतिष्ठेचा निषेध आणि अस्पृश्यतेच्या प्रथेचाही समावेश होतो. हे मूलत: शोषित घटकांना एक राजकीय वर्ग, परिवर्तन आणि क्रांतीचे प्रतीक म्हणून उदयास आले आहे. राजकीय क्षेत्रात दलितांनी आपली ओळख पटवून देण्यासाठी दोन मार्गांचा अवलंब केला आहे. एक म्हणजे आंदोलनात्मक राजकारण किंवा संघर्षातून थेट कृती. दुसरे म्हणजे निवडणुकीच्या राजकारणात भाग घेणे आणि विविध निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये पदे धारण करणे हा हेतु आहे.

स्वातंत्र्यानंतरही दलितांची स्थिती फारशी सुधारली नाही. दलितांना सन्मानाने आणि समानतेने जगू दिले गेले नाही. समतेच्या कल्पनेने भारतातील दलित चळवळीला सुरुवात झाली आहे. दलितांवर झालेल्या जुन्या अत्याचारांचा निषेध म्हणून दलित चळवळ हा उच्चवर्णीयांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक वर्चस्वावर हल्ला चढवतो. समाजातील या शोषित

वर्गाला सन्मान मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणारा संघर्ष आहे. भारतात सामाजिक समतेवर आधारित समाजाची स्थापना करणे हा दलित चळवळीचा मुख्य उद्देश आहे. या चळवळींनी दलितांवर होणारे अत्याचार थांबवून त्यांचे प्रश्न कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यांना राजकीय आणि सामाजिक दोन्ही क्षेत्रात एकत्र आणण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

तुमची प्रगती तपासा:

१. आंबेडकर आणि दलित चळवळीबद्दल विस्तृतपणे सांगा.

९.४ इतर मागासवर्गीय चळवळी - संदर्भ, कारणे आणि गतिशीलता

इतर मागासवर्गीय (Other Backward Classes)–सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या विविध स्तरांवर विविध जातींचा समावेश असलेली एक राजकीय श्रेणी आहे. उच्च श्रेणीतील ओबीसींकडे जमीन आणि राजकीय शक्ती आहे, तर मध्यवर्ती लोकांकडे सामाजिक मागासलेपणासह जमीन क्षेत्र ही कमी आहे. कनिष्ठ वर्गाकडे किंवा अत्यंत मागासवर्गीयांकडे (EBCs) दोन्हीही नाहीत. त्यांच्यामध्ये जे साम्य आहे ते म्हणजे जातीच्या श्रेणीत त्यांचे स्थान, 'बहिष्कृत' आणि उच्च जातीतील हिंदू यांच्यामध्ये वसलेले आहे. श्रेणीतीच्या खालच्या टोकाला असूनही ते हिंदूंच्या पटलात अडकलेले आहेत.

विशेष म्हणजे ओबीसी समाजात सामाजिक आणि आर्थिक गतिशीलता दिसून आली आहे. नुकत्याच झालेल्या आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अहवालात उच्च जातींच्या तुलनेत ओबीसींना सर्वात वेगवान आंतर-पिढी गतिशीलतेचा आनंद मिळत असल्याचे नमूद केले आहे. ते दलितांप्रमाणे भाडेकरू आणि जमीनदार झाले. १९९० मध्ये मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे त्यांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेतील बदल, उच्च शिक्षण आणि नोकरीच्या संधींचा सहभाग झाला आहे.

ओबीसींच्या एकत्रीकरणाला अनेकदा 'दुसरा लोकशाही उठाव' म्हणून संबोधले जात असे, ते 'धर्मनिरपेक्ष उठाव' म्हणून ओळखले जाते कारण OBC यादीत हिंदू आणि मुस्लिम दोघां जातींचा समावेश होता. ओबीसींनी अस्पृश्यता अनुभवली नाही, परंतु ते सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. सरकारी पदांवर कमी प्रतिनिधित्व आहे. अशा प्रकारे, ओबीसी हे सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले वर्ग आहेत. ओबीसी हे विषम गट आहेत ज्यात अनेक जातींचा समावेश आहे ज्यांना वर्गीकृत सामाजिक उतरंडीत स्थान दिले आहे. ओबीसी हे परंपरेने विविध जाती-आधारित व्यवसायांमध्ये गुंतलेले आहेत. अशा पदानुक्रमाच्या दृष्टीने, ओबीसींमध्ये सामाजिक उतरंडीच्या मध्यभागी असलेल्या जातींचा समावेश होतो. अशाप्रकारे OBC मधील वर्ग हा अनेक जातींच्या समूहाशिवाय कशाचेही प्रतिनिधित्व करत नाही.

अशाप्रकारे, व्यावसायिक आणि सामाजिक रचनेच्या दृष्टीने, ज्या जातींना सामान्य श्रेणी ओबीसी द्वारे संबोधित केले जाते, त्यामध्ये मध्यम जातींचा समावेश होतो ज्यांना जमीन मालकी आणि शेती असते आणि उच्च जातींच्या सामाजिक उतरंडीपेक्षा खालच्या स्थानावर ठेवले जाते. नंतरचे बहुतेक लोक जजमानी पद्धतीद्वारे परिभाषित केलेल्या पारंपारिक व्यवसायांशी संबंधित आहेत, म्हणजे न्हावी, सुतार, कुंभार, पाणी वाहक इत्यादी

सेवा जाती. त्यांच्या जातींची नावे आणि संख्या राज्यानुसार बदलतात. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की खालच्या सामाजिक उतरंडीत ठेवलेल्या जातींना विविध राज्यांमध्ये सामान्यतः OBC श्रेणीमध्ये स्थान दिले जाते, परंतु जमिनीची मालकी असलेल्या आणि शेतीमध्ये गुंतलेल्या सर्व मध्यम जातींना केंद्रीय स्तरावर OBC म्हणून मान्यता दिली जात आहे.

दिल्ली, उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान यांसारख्या उत्तर भारतीय राज्यांमधील यादव, गुजर, राजस्थान, कोरी, कुर्मी, जाट या मध्यम जातींची जमीन आहे किंवा जमीन शेती करणाऱ्या जाती आहेत; कर्नाटकातील वोकलिगा आणि लिंगायत ही जमीन मालकीच्या मध्यम जातींना ओबीसी म्हणून मान्यता मिळाल्याची उदाहरणे आहेत. आंध्र प्रदेशातील कप्पूस, गुजरातमधील पटेल किंवा महाराष्ट्रातील मराठा यांसारख्या जातीसमूहांनी त्यांना ओबीसी म्हणून मान्यता देण्याची मागणी केली आहे. १९७० च्या दशकापर्यंत, जमीनदार मध्यम जाती एक स्पष्ट आणि राजकीयदृष्ट्या प्रबळ वर्ग म्हणून उदयास आल्या. त्यांना शैक्षणिक आणि राजकीय प्रवचनात वेगवेगळ्या नावांनी संबोधले जाऊ लागले जसे - मध्यम शेतकरी, श्रीमंत शेतकरी, कुलक किंवा 'बैल भांडवलदार'. सामान्यत: ओबीसी हे मध्यम आणि खालच्या जाती आणि वर्गातील असल्याने, हे गट सामान्यतः राम मनोहर लोहिया यांच्या प्रेरणेने समाजवादी गटांनी एकत्रीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे. ओबीसींचे सशक्तीकरण हे समाजवादी चळवळीचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. ओबीसींसंबंधीचे मुख्य मुद्दे ओबीसी प्रवर्गात नवीन जातसमूह समाविष्ट करण्याच्या मागणीशी संबंधित आहेत; ओबीसी कोट्याचे दोन गटांमध्ये उपविभाजन करण्याची मागणी – MBC किंवा EBC; काही MBC किंवा OBC ची मागणी SC किंवा ST समुदाय म्हणून सरकारने मान्यता द्यावी; जातींच्या सांस्कृतिक चिन्हांना मान्यता देण्याची मागणी किंवा त्यांच्या स्वतःच्या जातीच्या नायकांसाठी 'भारतरत्न' सारखे पुरस्कार मागणे किंवा त्यांच्या जातीच्या चिन्ह, चिन्हे किंवा नायकांच्या स्मरणार्थ सार्वजनिक सुट्ट्या जाहीर करणे. अशा मागण्यांच्या काही उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे. महाराष्ट्रातील मराठ्यांची मागणी, गुजरातमधील पटेलांची, राजस्थानातील जाटांची मागणी (१९९९ ते ओबीसी झाल्यापर्यंत) आणि हरियाणातील, आंध्र प्रदेशातील कप्पूस, महाराष्ट्रातील मराठा यांना ओबीसीमध्ये ओळखले जावे. अशा मागण्यांना सरकारने वेगवेगळ्या प्रकारे प्रतिसाद दिला आहे.

हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की ओबीसींचे एकत्रीकरण उत्तर भारतात सुरू होण्यापूर्वी दक्षिण भारतात सुरू झाले. राज्यांमधील सार्वजनिक संस्थांमध्ये ओबीसींसाठी आरक्षण १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या वेळी लागू केले गेले असले तरी, अखिल भारतीय स्तरावर असे करण्याचा पहिला प्रयत्न मंडल आयोगाच्या अहवालानंतर व्ही.पी. सिंग सरकारने १९९० मध्ये केला. खऱ्या अर्थाने, मंडल (Mnadal) आयोगाचा अहवाल हा पहिला अहवाल होता ज्यामुळे अखिल भारतीय स्तरावर ओबीसींना आरक्षण लागू केले गेले.

तुमची प्रगती तपासा:

१. ओबीसी कोण आहेत?

९.४ सारांश

दलित आणि ओबीसी हे समाजातील उपेक्षित वर्गातील आहेत. ते राजकीयदृष्ट्या जागरूक वर्ग आहेत. दलित, आणि ओबीसींना उपेक्षित गट म्हणून काही समान समस्या आहेत आणि काही गट-विशिष्ट समस्या आहेत. समानता, स्वातंत्र्य, सामाजिक भेदभाव, स्वाभिमान, सामाजिक न्याय इत्यादींशी संबंधित सामान्य समस्या आहेत. विशिष्ट समस्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे: दलित आणि ओबीसींच्या बाबतीत, जातीय विषमतेमुळे होणारा अन्याय सामान्य समस्या आहे.

९.५ प्रश्न

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.

२. दलितांच्या प्रमुख समस्या काय आहेत?

३. भारतात ओबीसींना कोणत्या प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते?

४. मंडल (Mnadal) आयोगाचे महत्त्व विशद करा.

९.६ संदर्भ

- Gopal, G. (1993). Dalit Movement in Mainstream Sociology. Economic and Political Weekly, 28(14), 570-573.
- Guru, G. (2011). Humiliation: Claims and Context: Oxford University Press.
- Ilaiah, K. (1994). BSP and Caste as Ideology. Economic and Political Weekly, 29(12), 668-669.
- Ilaiah, K. (2006). Merit of Reservations. Economic and Political Weekly, 41(24), 2447-2449.
- Kumar, V. (2005). Situating Dalits in Indian Sociology. Sociological Bulletin, 54(3), 514-532.
- Muthaiah, P. (2004). POLITICS OF DALIT IDENTITY. The Indian Journal of Political Science, 65(3), 385-402.
- Sivaprakasam, M. N. (2002). Dalits and Social Mobilization. New Delhi: Rajat Publications.
- Omvedt, G. (2005). Capitalism and Globalisation, Dalits and Adivasis. Economic and Political Weekly, 40(47), 4881-4885.

❖❖❖❖

munotes.in

१०

महिलांच्या चळवळी
WOMEN'S MOVEMENTS

घटक रचना :

१०.० प्रस्तावना

१०.१ स्त्रीवादाचा इतिहास

१०.२ चळवळींचा मागोवा घेणे

१०.३ प्रारंभिक प्रयत्न

१०.४ वापरलेले डावपेच

१०.५ सामाजिक परिवर्तन

१०.६ महिला चळवळ

१०.७ भारतातील महिला चळवळ

१०.८ हुंडाबळी मृत्यू

१०.९ भाषा वापर

१०.१० सारांश

१०.११ संदर्भ

१०.० प्रस्तावना

महिला चळवळ ही मताधिकार चळवळ, महिला मुक्ती, किंवा सोप्या भाषेत, विमेन्स लिबरेशन ही प्रजनन हक्क (कधीकधी गर्भपातासह), घरगुती हिंसाचार, प्रसूती रजा, समान वेतन, लैंगिक छळ आणि लैंगिक हिंसा यासारख्या मुद्द्यांवरील मोहिमांची मालिका आहे. चळवळीची उद्दिष्टे प्रत्येक देशानुसार वेगवेगळे असतात.

या प्रकारणामध्ये आपण महिलांच्या चळवळीचा अभ्यास करू.

१०.१ स्त्रीवादी चळवळीचा इतिहास

स्त्रीवादी चळवळींचा इतिहास स्त्रीवादी अभ्यासकांनी तीन "प्रवाहां" मध्ये विभागला आहे. प्रत्येकाचे वर्णन समान स्त्रीवादी समस्यांच्या विविध पैलूंशी निगडित असे केले जाते.

पहिली लाट १८ व्या ते २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या स्त्रीवाद चळवळीचा संदर्भ देते, जी प्रामुख्याने मताधिकार चळवळीशी संबंधित होती. व्हर्जिनिया वुल्फ सारख्या लेखिका स्त्रीवादाच्या पहिल्या लाटेच्या कल्पनांशी संबंधित आहेत. त्यांच्या **'ए रूम ऑफ वनस ओन'** या त्यांच्या पुस्तकामध्ये, वुल्फ यांनी "पुरुष महिलांवर सामाजिक आणि मानसिकदृष्ट्या कसे वर्चस्व गाजवतात याचे वर्णन केले आहे". या पुस्तकाचा युक्तिवाद असा आहे की "स्त्रिया एकाच वेळी स्वत:च्या बळी आहेत तसेच पुरुषांच्या बळी आहेत आणि पुरुषांसाठी आरसा म्हणून काम करून समाजाच्या संरक्षक आहेत" ती समाजातील स्त्रियांना प्रतिबंधित करणारी सामाजिक रचना ओळखते आणि इतरांसाठी संदर्भित करण्यासाठी साहित्य वापरते.

दुसरी लाट (१९६०-१९८०) कायदे आणि संस्कृतीतील लिंगभाव असमानता हाताळते. हे पहिल्या लाटेच्या प्रस्थापित उद्दिष्टांवर आधारित होते आणि अमेरिकन संस्कृतीत कल्पनांना अनुकूल करण्यास सुरुवात केली. सिमॉ दी बुव्हा या लाटेशी खूप संबंधित आहे कारण स्त्रियांना "दुसरी" म्हणून तिच्या कल्पनेने त्यांना प्रसिद्ध केले. ही कल्पना व्हर्जिनिया वुल्फ यांच्या लिखाणात स्पष्ट करण्यात आली होती आणि ती केवळ घरातील किंवा कामाच्या ठिकाणी असलेल्या स्त्रियांच्या लैंगिक भूमिकांवरच लागू होत नाही तर त्यांच्या लैंगिकतेवरही लागू करण्यात आली होती. बुव्हाने नंतरच्या स्त्रीवादी सिद्धांतासाठी टोन सेट केला.

तिसरी लाट (१९९०-सध्याची), या लाटेकडे दुसऱ्या लाटेच्या कथित अपयशांना एक निरंतरता आणि प्रतिक्रिया म्हणून पाहिले जाते. दुसऱ्या लाटेला "प्रतिसाद" देण्याव्यतिरिक्त, तिसरी लाट ही सध्याच्या घडामोडींवर कमी प्रतिक्रिया होती आणि अमेरिकेतील स्त्रियांच्या विविध उपलब्धी विकसित करण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करते. स्त्रीवादाच्या तिसऱ्या लाटेदरम्यान स्त्रीवादी चळवळ वाढली ज्यामुळे चळवळीच्या प्रारंभी स्थापन झालेल्या गतिमान आणि उद्दिष्टांशी पूर्वी ओळखल्या नसलेल्या स्त्रियांना मोठ्या संख्येने सामावून घेतले. दुसऱ्या लाटेची निव्वळ जोड म्हणून टीका केली असली तरी, तिसरी लाट संपूर्णपणे स्त्रीवादी चळवळीत स्वतःची भर घालते.

स्त्रीवादी चळवळीचा इतिहास, घटना आणि संरचनेचा शोध घेण्यासाठी वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखा, विशिष्ट निषेध आणि प्रात्यक्षिके तसेच संपूर्ण अमेरिकन संस्कृतीतील परिवर्तनाचा शोध घेणे अत्यावश्यक आहे. स्त्रीवादी चळवळ ही मूलत: अमेरिकन समाजातील यथास्थिती विरुद्ध काम करणारी आणि चालू ठेवणारी आहे. बेल हुकच्या मते, "स्त्रीवाद हा लैंगिक अत्याचाराविरुद्धचा संघर्ष आहे. त्यामुळे, विविध पातळ्यांवर पाश्चात्य संस्कृतीला झिरपणाऱ्या वर्चस्वाच्या विचारसरणीचे उच्चाटन करण्यासाठी संघर्ष करणे आवश्यक आहे, तसेच समाजाची पुनर्रचना करण्याची वचनबद्धता असणे आवश्यक आहे जेणेकरुन समाजाचा स्वयं-विकास होईल. लोक साम्राज्यवाद, आर्थिक विस्तार आणि भौतिक इच्छांना प्राधान्य देऊ शकतात."

या मानकांचा प्रतिकार करणे हा स्त्रीवादी चळवळीच्या अजेंड्याचा एक भाग आहे आणि, लाटांच्या प्रगतीदरम्यान भिन्न असले तरी, राजकीय संरचनेला आव्हान देण्यासाठी ही चळवळ सुरू झाली होती. एखाद्या सामाजिक चळवळीचा विचार करताना एक सामूहिक,

संघटित, शाश्वत, संस्थागत नसलेले अधिकारी, सत्ताधारी किंवा संस्कृतीच्या समजुती किंवा पद्धतींना आव्हान देताना याला स्त्रीवादी चळवळ ही सर्व बाजूंनी एक मोठी आणि दीर्घकाळ टिकणारी सामाजिक चळवळ म्हणता येईल. हे असे गृहीत धरत आहे की एक सामाजिक चळवळ एकापेक्षा जास्त व्यक्तींसह अस्तित्त्वात असणे आवश्यक आहे आणि सर्व अर्थाने स्त्रीवादी चळवळ ही एक बहुआयामी आहे ज्यात अशा व्यक्तींच्या प्रयत्नांचा समावेश आहे ज्यांनी चळवळीशी स्वतःला जोडलेले नसले तरीही चळवळीची उद्दिष्टे साध्य होण्यास मदत केली आहे. अमेरिकन भांडवलशाही व्यवस्थेची संस्था नाकारणाऱ्या चळवळीचा भाग असलेल्या वेगवेगळ्या गटांची उदाहरणे आहेत, तथापि, पहिल्या आणि दुसऱ्या लाटांचा अजेंडा अधिक अधिकार मिळविण्यासाठी अमेरिकन राजकीय व्यवस्थेसह कार्य करतो.

१०.२ चळवळींचा मागोवा

स्त्रीवादी चळवळ १८ व्या शतकापूर्वी खूप मागे पोहोचते, त्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात झाली. मध्ययुगीन लेखक **क्रिस्टीन डी पिझ्झा**न ही कदाचित पाश्चात्य परंपरेतील सर्वात जुनी स्त्रीवादी होती. सुंदर लेखन करणारी ती पहिली महिला आहे असे मानले जाते. लेडी मेरी वॉर्टली मॉन्टॅगू आणि मार्क्विस डी कॉन्डोर्सेट यांसारख्या विचारवंतांच्या सहाय्याने प्रबोधनकाळात स्त्रीवादी विचार अधिक महत्त्वपूर्ण आकार घेऊ लागला. १७८५ मध्ये डच प्रजासत्ताकच्या दक्षिणेकडील मिडलबर्ग या शहरात महिलांसाठी पहिली शास्त्रीय संस्था स्थापन करण्यात आली. या काळात विज्ञानासारख्या विषयांवर लक्ष केंद्रित करणारी महिलांसाठीची जर्नल्सही (संशोधन पत्रिका) लोकप्रिय झाली.

युनायटेड किंगडम आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये एकोणिसाव्या शतकात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रीवादी उपक्रमांचा कालावधी स्त्रीवादाची पहिली लाट म्हणून ओळखला जातो. १९२० च्या दशकात अमेरिकेत स्त्रीवादाचा अंत झाला होता. त्यात प्रामुख्याने महिलांचा मताधिकार मिळवण्यावर भर होता. "प्रथम-लाट" हा शब्द पूर्वलक्ष्यीपणे तयार केला गेला जेव्हा द्वितीय-लाट स्त्रीवाद हा शब्द एका नवीन स्त्रीवादी चळवळीचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जाऊ लागला ज्याने पुढील राजकीय असमानतांइतकेच सामाजिक आणि सांस्कृतिक असमानतेशी लढण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

ब्रिटनमध्ये, सफ्रागेट्सनी महिलांच्या मतांसाठी मोहीम चालवली, जी अखेरीस मंजूर करण्यात आली - १९१८ मध्ये काही महिलांना आणि १९२८ मध्ये सर्वांसाठी - पहिल्या महायुद्धात ब्रिटीश महिलांनी बजावलेल्या भूमिकांमुळे, मताधीशांच्या प्रयत्नांमुळे हे शक्य झाले. युनायटेड स्टेट्समध्ये या चळवळीच्या नेत्यांमध्ये एलिझाबेथ कॅडी स्टॅंटन आणि सुसान बी. अँथनी यांचा समावेश आहे, ज्यांनी प्रत्येकाने महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराला कायम करण्याआधी गुलामगिरीच्या निर्मूलनासाठी मोहीम चालवली होती. इतर महत्त्वाच्या नेत्यांमध्ये लुसी स्टोन, ऑलिंपिया ब्राउन आणि हेलन पिट्स यांचा समावेश आहे. अमेरिकेतील स्त्रीवादाम्ध्ये स्त्रियांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश होता, काही पुराणमतवादी ख्रिश्चन गटांशी संबंधित आहेत (उदा. फ्रान्सिस विलार्ड आणि वुमन्स ख्रिश्चन टेम्परन्स युनियन), इतर बहुतेक दुसऱ्या लाटेतील स्त्रीवाद (उदा. स्टॅन्टन, अँथनी) च्या विविधता आणि कट्टरपंथाशी साम्य आहेत. माटिल्डा जोस्लिन गेज आणि नॅशनल वुमन सफ्रेज असोसिएशन, ज्याचे स्टॅंटन अध्यक्ष होते). युनायटेड स्टेट्समध्ये पहिल्या लाटेचा

स्त्रीवाद युनायटेड स्टेट्सच्या राज्यघटनेत (१९१९) एकोणिसाव्या दुरुस्तीने महिलांना मतदानाचा अधिकार देऊन संपुष्टात आल्याचे मानले जाते.

१०.३ प्रारंभिक प्रयत्न

ज्या महिलांनी महिलांच्या मताधिकारासाठी पहिले प्रयत्न केले त्या-त्या अधिक स्थिर आणि विशेषाधिकारप्राप्त पार्श्वभूमीतून आलेल्या होत्या. बदल घडवायचा असेल तर बदल घडवून आणण्यासाठी वेळ आणि शक्ती समर्पित करण्याच्या स्थितीत असणे आवश्यक आहे. आधी उल्लेख केलेल्या महिलांनी वैयक्तिक आणि सामूहिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी खूप मेहनत घेतली. त्यांच्या हेतूंचा अमेरिकेतील स्त्रियांना फायदा झाला, परंतु सर्व स्त्रियांना नाही. स्त्रियांसाठी केलेल्या घडामोडी त्या मध्यम आणि उच्च वर्गातील आणि श्वेतवर्णीयांचा भाग होत्या. अमेरिकेतील स्त्रीवादी चळवळीच्या सुरुवातीची ही गतिमानता होती. महिलांच्या एका विशिष्ट गटासाठी हा एक विशिष्ट अजेंडा होता.

स्त्रीवादी क्रियाकलापांची दुसरी लाट १९६० च्या सुरुवातीस सुरू झाली आणि १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात टिकली. ही दुसरी लाट सुरू करण्यास मदत केली ती म्हणजे बेट्टी फ्रीडन यांनी लिहिलेले पुस्तक. "युद्धोत्तर कालखंडात या चळवळीचा पुनरुत्थान घडवून आणणारी महत्त्वाची घटना म्हणजे **बेटी फ्रीडनच्या** १९६३ च्या ***'द फेमिनाईन मिस्टिक'*** या पुस्तकाची आश्चर्यकारक लोकप्रियता. एक गृहिणी आणि आई म्हणून लेखन (जरी तिची राजकीय सक्रियतेची दीर्घ कथा होती), फ्रीडनने नाव न घेता या समस्येचे वर्णन केले आहे की सुशिक्षित, मध्यमवर्गीय स्त्रिया आणि स्वत:सारख्या मातांचा असंतोष ज्यांना त्यांची छान घरे आणि कुटुंबे पाहून अपराधीपणाने आश्चर्य वाटले की जीवनात इतकेच आहे का ते नवीन नव्हते; असंतोषाची अस्पष्ट भावना गृहिणींना त्रासदायक होती. १९५० च्या दशकात महिलांच्या मासिकांसाठी मुख्य विषय परंतु फ्रीडनने, स्त्रियांच्या योग्य भूमिकेशी जुळवून घेण्यात अयशस्वी झाल्याबद्दल वैयक्तिक स्त्रियांना दोष देण्याऐवजी, स्वतःच्या भूमिकेला आणि ती निर्माण करणाऱ्या समाजाला दोष दिला" या काळात स्त्रीवाद्यांनी सांस्कृतिक आणि राजकीय असमानतेविरुद्ध मोहीम चालवली. चळवळीने स्त्रियांना त्यांच्या स्वत: च्या वैयक्तिक जीवनातील पैलू समजून घेण्यास प्रोत्साहित केले जे खोलवर राजकारण केले गेले आणि शक्तीच्या लैंगिक संरचनेचे प्रतिबिंबित केले. जर पहिल्या-लाटेतील स्त्रीवादाने मताधिकारासारख्या निरपेक्ष अधिकारांवर लक्ष केंद्रित केले, तर द्वितीय-लाटेतील स्त्रीवाद मुख्यत्वे समानतेच्या इतर समस्यांशी संबंधित होता, जसे की भेदभावाचा अंत. स्त्रीवादी कार्यकर्त्या आणि लेखिका, कॅरोल हॅनिश यांनी ***"द पर्सनल इज पॉलिटिकल"*** हे घोषवाक्य तयार केले जे दुसऱ्या लाटेचा समानार्थी बनले. दुस-या लाटेतील स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय समानतेला अतूटपणे जोडलेले पाहिले आणि स्त्रियांना त्यांच्या वैयक्तिक जीवनातील पैलू सखोलपणे राजकारणी आणि लैंगिकतावादी शक्ती संरचनांचे प्रतिबिंब म्हणून समजून घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, दुसऱ्या लाटेतील स्त्रीवादाच्या अपयशाच्या प्रतिसादात एक चळवळ उभी राहिली, तिला "तिसरी लाट" असे संबोधले गेले. दुसऱ्या लाटेतील स्त्रीवादाने निर्माण केलेल्या पुढाकार आणि चळवळींच्या विरोधात प्रतिक्रिया म्हणून देखील त्याचे वर्णन केले जाते. ग्लोरिया अँझालडुआ, बेल हुक्स, चेला सँडोव्हल, चेरी मोरागा, ऑड्रे

लॉर्डे, मॅक्सिन हाँग किंग्स्टन आणि इतर अनेक रंगीबेरंगी स्त्रीवादी यांसारख्या दुसऱ्या लहरीमध्ये रुजलेल्या स्त्रीवादी नेत्यांनी स्त्रीवादी आवाजात नवीन व्यक्तिमत्वाची मागणी केली. त्यांनी वंशाशी संबंधित व्यक्तिमत्त्वांचा विचार करण्यासाठी स्त्रीवादी विचारांमधील प्रमुख जागा वाटाघाटी करण्याचा प्रयत्न केला. वंश आणि लिंग यांच्यातील छेदनबिंदूवर हे लक्ष हिल-थॉमस सुनावणींद्वारे ठळक राहिले, परंतु फ्रीडम राइड १९९२ सह बदलण्यास सुरुवात झाली. गरीब अल्पसंख्याक समुदायांमधील मतदारांची नोंदणी करण्याच्या या मोहिमेला वक्तृत्वाने वेढले गेले होते जे तरुण स्त्रीवाद्यांना एकत्र आणण्यावर केंद्रित होते. बऱ्याच लोकांसाठी, तरुणांची रॅली ही तिसरी लाट स्त्रीवादात झालेली भर आहे.

१०.४ वापरलेले डावपेच

स्त्रीवादाच्या विविध लाटा केवळ १९२० च्या दशकापासून अमेरिकेतील सांस्कृतिक उत्क्रांतीचेच प्रतिबिंबित करत नाहीत तर अमेरिकेतील स्त्रियांना सक्रिय होण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी आणि बदल घडवून आणण्यासाठी व्यक्तींना प्रेरित करण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळीने विविध सामाजिक चळवळींचा वापर केला. संपूर्ण अमेरिकेतील महिला. स्त्रीवादी चळवळीने जवळजवळ एक शतक व्यापले असले तरी, कालरेखा खंडित करण्याचे मार्ग आहेत आणि स्त्रियांनी इतिहासात विविध उद्दिष्टे साध्य करण्याचे मार्ग कसे तयार केले आहेत हे ओळखण्याचे मार्ग आहेत. हे "घटना किंवा घटनांना अर्थपूर्ण प्रस्तुत करून, वैयक्तिक किंवा सामूहिक असो, अनुभव आयोजित करण्यासाठी आणि कृतींचे मार्गदर्शन करण्यासाठी चौकटी कार्य करतात" स्त्रीवादी चळवळ अमेरिकन संस्कृतीत सतत अस्तित्वात आहे आणि जरी काही स्त्रियांनी त्यांच्या जीवनात चळवळीशी स्वत: ला जोडलेले नसले तरी. समाजातील महिलांच्या भूमिकेवर चळवळीचा प्रभाव पडला आहे. स्वतःला स्त्रीवादी म्हणवून घेत नसले तरी या चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग अपरिहार्यपणे आहे.

स्त्रीवाद वेगवेगळ्या प्रवाहांसह स्वतःच्या स्थित्यंतरांमधून गेला आहे हे ओळखणे फार महत्वाचे आहे. प्रामुख्याने महिला मताधिकाराने पांढऱ्या मध्यमवर्गीय स्त्रियांना संबोधित केले की त्यांनी महिलांच्या (सर्वसाधारणपणे) मुक्तीसाठी काम केले. चळवळीच्या सुरुवातीला लक्ष्य करण्यात आलेला विशिष्ट गट बदलला आहे कारण चळवळीने आपली मांडणी बदलली आहे.

स्त्रीवादी चळवळीची ओळख केवळ एका विधानाने निश्चित केली जाऊ शकत नाही, तथापि, ती अशी गतिशील सामाजिक चळवळ बनते. स्त्रीवादी चळवळीची सुरुवात केवळ त्यातच होती, "अशा सामाजीकरणामुळे, [पीडित] स्त्रियांना अनेकदा असे वाटले आहे की स्त्रीवादी चळवळीतील गोरे, बुर्जुआ, वर्चस्ववादी वर्चस्वाला विविध गट आपला एकमेव प्रतिसाद देतात तो म्हणजे स्त्रीवादाला नाकारणे किंवा फेटाळून लावणे" असे. स्त्रियांना स्त्रीवादी चळवळीचा भाग वाटला नाही कारण त्यांना असे वाटत होते की त्यांना वर्चस्व असलेल्या गोऱ्या स्त्रियांकडून बहिष्कृत केले जात आहे आणि त्यांच्यावर अत्याचार केले जात आहेत. डेव्हिड ए. स्नो आणि इतर समाजशास्त्रज्ञांच्या मते "मूल्य प्रवर्धन म्हणजे संभाव्य घटकासाठी मूलभूत गृहीत धरलेल्या एक किंवा अधिक मूल्यांची ओळख, आदर्शीकरण आणि उन्नती होय परंतु ज्याने अनेक कारणांमुळे सामूहिक कृतीला प्रेरणा दिली नाही".

अस्तित्वात असलेल्या स्त्रीवादाच्या तीन लाटा ही मूल्ये कशी ओळखली गेली, सामायिक केली गेली आणि बदलली गेली याची अनेक उदाहरणे आहेत. स्त्रीवादी चळवळीने लोकांच्या विस्तृत गटाचा समावेश करण्यासाठी त्याच्या अजेंडाची काही मानके पुन्हा परिभाषित करण्याचे काम केले आहे. उदाहरणार्थ, चळवळीत नंतर वेगवेगळ्या वंशांच्या आणि लैंगिक प्रवृत्तीच्या महिलांचा समावेश होता. १९७१ च्या शरद ऋतूतच NOW (नॅशनल ऑर्गनायझेशन ऑफ वुमन) ने "स्त्रीवादाची कायदेशीर चिंता म्हणून लेस्बियन्सचा अत्याचार हे मान्य केले" स्त्रीवादी चळवळ ही अशी आहे जी महिलांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरू राहील. अमेरिकन समाजात समान संधीच्या पात्र व्यक्ती म्हणून त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी. "भविष्यातील स्त्रीवादी संघर्षाचा पाया हा मूलभूत सांस्कृतिक आधार आणि लैंगिकता आणि इतर प्रकारच्या सामूहिक दडपशाहीची कारणे नष्ट करण्याच्या गरजेवर आधारित असणे आवश्यक आहे" अमेरिकन समाजातील दडपशाहीची जाणीव ही बदल घडवून आणण्याची पहिली पायरी आहे. स्त्रीवादी चळवळीचा भाग, पिढी, वय, लिंग, वंश किंवा लैंगिक प्रवृत्ती काहीही असो.

१०.५ सामाजिक परिवर्तन

स्त्रीवादी चळवळीमुळे पाश्चात्य समाजातील परिवर्तनावर परिणाम झाला, ज्यात स्त्रियांच्या मताधिकाराचा समावेश आहे; घटस्फोटाची कार्यवाही सुरू करण्याचा अधिकार आणि "कोणताही दोष नसताना" घटस्फोट; आणि गर्भधारणेसंबंधी वैयक्तिक निर्णय घेण्याचा महिलांचा अधिकार (गर्भनिरोधक आणि गर्भपाताच्या प्रवेशासह); आणि मालमत्तेचा हक्क. स्त्रीवादाचा पाश्चात्य समाजातील अनेक बदलांवर परिणाम झाला आहे, ज्यात स्त्रियांचा मताधिकार, स्त्रियांना अधिक न्याय्य वेतनावर व्यापक रोजगार आणि विद्यापीठीय शिक्षणाचा प्रवेश यांचा समावेश आहे. ***युनायटेड नेशन्स ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट २००४*** ने असा अंदाज लावला आहे की जेव्हा सशुल्क रोजगार आणि बिनपगारी घरगुती कामे या दोन्ही गोष्टींचा विचार केला जातो तेव्हा सरासरी स्त्रिया पुरुषांपेक्षा जास्त काम करतात. निवडक विकसनशील देशांच्या ग्रामीण भागात महिलांनी पुरुषांपेक्षा सरासरी २०% जास्त किंवा दररोज अतिरिक्त १०२ मिनिटे काम केले. सर्वेक्षण केलेल्या OECD देशांमध्ये, सरासरी महिलांनी पुरुषांपेक्ष ५% जास्त किंवा दररोज २० मिनिटे काम केले. २००१ मध्ये यूएनच्या पॅन पॅसिफिक दक्षिणपूर्व आशिया महिला असोसिएशनच्या २१ व्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत असे म्हटले होते की "संपूर्ण जगात, स्त्रिया लोकसंख्येच्या ५१ टक्के आहेत, ६६ टक्के काम करतात, १० टक्के उत्पन्न मिळवतात आणि त्यांच्या मालकी कमी आहे. संपत्तीच्या एक टक्क्यांपेक्षा जास्त"

संपूर्ण इतिहासात अमेरिकेतील सामाजिक वातावरण निश्चितपणे विकसित झाले आहे. फेमिनिझम, फेमिनिस्ट आणि फेमिनिस्ट थिअरीच्या व्याख्या आता अखंड शब्द नाहीत. अमेरिकन संस्कृतीच्या सर्व भिन्न पैलूंचा समावेश असलेल्या चळवळीचे अनेक आयाम आहेत. अमेरिकेत "बहुतेक लोक सुसंगततेऐवजी विरोधाच्या दृष्टीने विचार करण्यासाठी सामाजिक आहेत". सामाजिक बदलांमध्ये केवळ मतदानाचा अधिकार, कामगारांमध्ये अधिक समानता, तसेच पुनरुत्पादक अधिकारांचा समावेश नाही तर अन्यायाची ओळख आणि ते बदलण्यासाठी पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही काम करू शकतात अशा पद्धतींचा समावेश केला आहे. **बेल हुकच्या** मते, बदल घडवण्यासाठी हे ओळखणे आवश्यक आहे की

"स्त्रियांच्या शोषित आणि अत्याचारित गटांना सहसा सत्तेत असलेल्या लोकांकडून असे वाटण्यास प्रोत्साहित केले जाते की त्यांची परिस्थिती निराशाजनक आहे, ते वर्चस्व मोडण्यासाठी काहीही करू शकत नाहीत" .

चळवळी अनेकदा महिलांचे प्रश्न घेतात पण आधार आणि दिशा विशेषतः लिंग आधारित नसते. मोठ्या संख्येने महिला एकत्रित केल्या जातात आणि त्या चळवळीत सक्रियपणे सहभागी होतात ज्यात नंतर काही महिलांच्या समस्या आणि गरजांचा समावेश होतो. बऱ्याचदा शेवटी स्त्रिया घरातील 'त्यांच्या जागी' परत जातात. त्यामुळे अशा चळवळीची व्याख्या 'स्त्री मुक्ती चळवळ' अशी न केलेलीच बरी. तथापि, ते महिला चळवळीच्या विकासास कारणीभूत ठरतात. या चळवळींमध्ये महिलांचा सहभाग त्यांना आत्मविश्वास देतो, त्यांना सामूहिक कृतीची ताकद अनुभवायला मिळते आणि त्या नेतृत्व आणि निर्णय घेण्याची भूमिका घ्यायला शिकतात. ७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या ८० च्या दशकाच्या सुरुवातीस नवीन महिला चळवळीच्या विकासाच्या प्रक्रियेत पूर्वीच्या चळवळींनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. या पूर्वीच्या चळवळी आणि समकालीन महिला चळवळींमधील मुख्य फरक म्हणजे नंतरच्या चळवळी अत्याचारी सामाजिक संरचनांना आव्हान देतात, म्हणजेच ते समाज आणि कुटुंबातील श्रम आणि पितृसत्ता यांच्या लैंगिक विभाजनाला आव्हान देतात. या आधीच्या चळवळींचा संदर्भ देत **गेराल्डिन फोर्ब्स** लिहितात, 'आधुनिक जीवन, शिक्षण आरोग्य सेवा, संरक्षणात्मक कायदे आणि नागरी आणि राजकीय हक्क' ची मागणी 'स्त्रियांना सामाजिक आणि मानसिकदृष्ट्या पुरुषांपेक्षा वेगळी म्हणून निर्माण करणाऱ्या विचारसरणीमध्ये' करण्यात आली.

आपण सहसा म्हणतो की समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीत आणि भूमिकेत जे बदल झाले ते ब्रिटिश राजवटीत सुरू झाले. ब्रिटिश शिक्षण प्रणाली आणि उदारमतवादी तत्त्वज्ञानाच्या तत्त्वांनी शिक्षित पुरुषांना त्यांच्या स्वतःच्या समाजाकडे, सामाजिक रीतिरिवाजांकडे आणि स्त्रियांच्या बौद्धिक आणि इतर क्षमतांबद्दलचे त्यांचे मत तसेच समाजात स्त्रियांची भूमिका बजावू शकणाऱ्या व्यापक भूमिकेकडे पुन्हा पाहण्यास प्रभावित केले. अशा प्रकारे एक चळवळ सुरू झाली, एक प्रक्रिया ज्याचे वर्णन आपण आधुनिकीकरण आणि पश्चिमीकरण सारख्या शब्दांनी करतो. या काळातील (सुधारणा आणि पुनरुज्जीवनवादी) चळवळींनी समाजावर टीका केली किंवा पूर्वीच्या "सुवर्णयुग" कडे पाहिले. या सुरुवातीच्या हालचालींवरून असे दिसून येते की पितृसत्ताक समाजात, बदलाची क्षेत्रे पुरुषांद्वारे ओळखली जातात.

१०.६ महिलांची चळवळ

स्त्रीमुक्ती चळवळी स्त्रीवादी विचारसरणीवर आधारित आहेत - की स्त्रियांवर विशेषतः स्त्रिया म्हणून अत्याचार केले जातात आणि म्हणूनच, अशा चळवळी दडपशाहीचे विशिष्ट मुद्दे घेतात. स्त्री मुक्ती चळवळी समाजात महिलांच्या समानतेला प्राधान्य देतात आणि त्यावर भर देतात. त्याच वेळी ते इतर शोषित वर्ग - दलित, आदिवासी, अल्पसंख्याक कामगारांच्या चळवळींची जाणीव आणि समर्थन करतात. पर्यावरणाचा ऱ्हास, आर्थिक मागासलेपण आणि उत्खनन, सांप्रदायिकता इत्यादी मुद्द्यांवरही ते चिंतित आहेत. त्यांनी राष्ट्रवादी चळवळी आणि शेतकरी चळवळीत पुरुषांसोबत भाग घेतला होता. वसाहतीच्या काळात आपल्याकडे

१९१० मध्ये भारत महामंडळाच्या संस्थापक सरलादेवी चौधरी, महिला संस्था चळवळीच्या संस्थापक सरोज नलिनी दत्त, १९२६ मध्ये अखिल भारतीय महिला परिषद सुरू करणाऱ्या सरोजिनी नायडू या होत्या.

७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात येथे सुरू झालेली महिला चळवळ मोठ्या प्रमाणात असंरचित आहे हे आपण पाहणार आहोत. यात महिलांचे विविध प्रश्न हाती घेतले आहेत, नवीन स्वायत्त संस्था विकसित केल्या आहेत आणि त्यात अनेक वैचारिक आणि धोरणात्मक पदांचा समावेश आहे. एक विचारधारा एखाद्या गटाच्या कृतीचे स्पष्टीकरण देते आणि त्याचे समर्थन करते, चळवळीची दिशा उदा. समाजवाद ही वर्गसंघर्षाची विचारधारा आहे. स्त्रीवाद ही स्त्री चळवळीची विचारधारा महिलांकडे समाजातील अत्याचारित घटक म्हणून पाहते आणि या असमानता आणि अत्याचाराशी लढण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. ज्याप्रमाणे वेगवेगळ्या गटांची समाजवादाची स्वतःची समज आणि व्याख्या आहे, त्याचप्रमाणे स्त्रीवादाचेही अनेक प्रकार आहेत. अगदी थोडक्यात, उदारमतवादी स्त्रीवाद समाजाच्या विद्यमान संरचनेत लैंगिक समानता आणण्याचा प्रयत्न करतो. समाजवादी स्त्रीवाद, जी भारतातील बहुसंख्य महिला गटांची विचारधारा आहे, समाजवादी उद्दिष्टांच्या संदर्भात महिलांच्या दडपशाहीचे मुद्दे उचलते, अशा प्रकारे इतर प्रकारच्या दडपशाहीविरुद्धच्या संघर्षाशी जोडले जाते. मूलगामी स्त्रीवाद सर्व सामाजिक संस्थांमध्ये क्रांतिकारक बदल शोधतो परंतु लैंगिक अत्याचार प्राथमिक आहे यावर जोर देतो.

१०.७ भारतातील महिला चळवळ

'भारतातील महिला चळवळीच्या दशकात' - डॉ. नीरा देसाई लिहितात 'नक्षलबारी चळवळीतील सहभाग, महागाईविरोधी निदर्शने, गुजरात आणि बिहारमधील नवनिर्माण युवा चळवळ, महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण विद्रोह आणि चिपको आंदोलनाला पार्श्वभूमी मिळाली.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील पहिल्या महिला चळवळींची सुरुवात ७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला गांधीवादी आणि समाजवादी यांनी केली होती, परंतु नंतरच त्यांच्याकडे स्त्रीवादी म्हणून पाहिले जाऊ लागले. सत्तरच्या दशकाच्या मध्यात डाव्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नात स्वारस्य दाखवायला सुरुवात केली आणि १९७५ मध्ये हैदराबादमध्ये 'द प्रोग्रेसिव्ह ऑर्गनायझेशन ऑफ वुमन' या दोन भेदक महिला गटांची स्थापना झाली, ज्यांनी महिलांच्या अधीनतेचे एंजेलीयन विश्लेषण आणि 'लीग'ची स्थापना केली. महिला सैनिकांसाठी समानतेसाठी औरंगाबाद' या संस्थेने स्त्रीवाद आणि जातीवादाचा संबंध जोडला, असे म्हटले आहे की धार्मिक ग्रंथांचा वापर महिला आणि खालच्या जाती दोघांनाही गौण ठेवण्यासाठी केला जातो.

१९७५ मध्ये भारतात आणीबाणी लागू झाल्यामुळे बहुतांश आंदोलनात्मक उपक्रम खंडित झाले. सैद्धांतिक चर्चेला अनुरूप तीव्रता आली असली तरी. १९७७ मध्ये जेव्हा आणीबाणी उठवली गेली तेव्हा या चर्चेतून अनेक महिला गट तयार झाले आणि त्याच वेळी अनेक नवीन गट तयार झाले. यातील बहुतेक गट मुंबई, दिल्ली, मद्रास, पुणे, पाटणा आणि अहमदाबाद या प्रमुख शहरांमध्ये आधारित होते, त्यांच्यात विशेष एकसमानता नसली तरी

त्यांचे सदस्य शहरी सुशिक्षित मध्यमवर्गीय होते आणि हे एक महत्त्वाचे कारण होते. त्यांच्या स्वतःच्या गरजा किरकोळ आहेत आणि बहुसंख्य गरीब भारतीय महिलांच्या गरजांपेक्षा वेगळ्या आहेत अशी त्यांची भावना आहे.

१९७१ मध्ये महिलांच्या सामाजिक स्थितीवर, त्यांच्या शिक्षणावर आणि रोजगारावर परिणाम करणाऱ्या घटनात्मक, कायदेशीर आणि प्रशासकीय तरतुदींच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी शिक्षण आणि समाज कल्याण मंत्रालयाने एक समिती नेमली होती." या समितीचा अहवाल आला. १९७४ मध्ये घोषित केले की स्वातंत्र्यानंतर महिलांचा दर्जा घसरला आहे. तेथे आकडेवारी होती (उदाहरणार्थ स्त्रियांचे घटते लिंग गुणोत्तर) आणि हे सिद्ध करण्यासाठी सरकारी कार्यक्रम आणि धोरणे यांच्या अपयशावर लक्ष केंद्रित करून अभ्यास केला. समानता आणि उदयोन्मुख दिशेने संशोधन डेटाने नवीन महिला चळवळीला बौद्धिक पाया प्रदान केला.

१९७९-८० पर्यंत समकालीन महिला चळवळ भारतभर उदयास आली होती. स्वायत्त महिला गट तयार करण्यात आले होते आणि त्यांनी हुंडाबळी आणि पोलीस बलात्कार अशा अनेक समस्या मांडल्या. याविरुद्धच्या मोहिमांनी लोकांचे लक्ष वेधून घेतले आणि पत्रकारांनीही ते उचलून धरले. स्त्रियांच्या चळवळीला सुरुवात करणाऱ्या मोहिमा म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. उदा. धरण बांधण्याच्या विरोधात ***मेधा पाटकर*** यांच्या नेतृत्वाखाली नर्मदा बचाव आंदोलन, झोपडपट्ट्यांमधील महिलांना एकत्र आणणे इत्यादी.

१०.८ हुंडाबळी मृत्यू

महिला गटांनी मोठ्या संख्येने तथाकथित अपघाती मृत्यू किंवा नवविवाहित महिलांच्या 'आत्महत्या' चा मुद्दा उचलून धरला. महिला दक्षता समितीने (१९७७) यापैकी काही प्रकरणांची चौकशी केली आणि १९७८ मध्ये हा अपघात किंवा आत्महत्या नसून खून असल्याचे दर्शविण्यासाठी एक अहवाल प्रकाशित केला. 'दिल्लीतील एका नवविवाहित वधूची अशी पहिलीच घटना लोकांच्या ध्यानात आली होती. तिने तिच्या आई-वडिलांकडून जबरदस्तीने पैसे घेण्यास विरोध केला आणि मे १९७९ मध्ये तिला जाळून मारण्यात आले. तिच्या मृत्यूच्या घोषणेमध्ये तिने सासू आणि वहिनीने तिला पेटवून दिल्याचे म्हटले असले तरी पोलिसांनी आत्महत्या म्हणून गुन्हा नोंदवला.

दिल्लीतील महिला कार्यकर्त्यांनी एकत्र येऊन गुन्ह्याच्या ठिकाणी महिलेच्या सासरच्या घराबाहेर निदर्शने केली. त्यांच्यासोबत स्थानिक नागरिक सामील झाले होते. हे प्रदर्शन हुंडाविरोधी मोहिमेची सुरुवात मानली जाते. सुरुवातीला या मोहिमेमध्ये पती आणि त्याच्या कुटुंबावर निदर्शने आणि धरणे यांचा समावेश होता. नंतर लोकांना या समस्येची जाणीव करून देण्यासाठी सभा, चर्चा, पथनाट्य, पोस्टर स्पर्धा आयोजित करण्यात आल्या. कार्यकर्त्यांनी सखोल चौकशी करण्यासाठी पोलिसांवर दबाव आणला आणि त्यांनी विद्यमान कायदे आणि न्यायालयीन प्रक्रियेतील पक्षपातीपणा उघड केला. प्रमुख शहरांमधील महिला संघटनांनी महिलांसाठी समर्थन केंद्रे स्थापन केली. राज्याने हुंडा बंदी कायदा १९६८मध्ये सुधारणा केली, परंतु हुंडा बंदी केली नाही.

महिला चळवळ शेकडो विविध संघटनांनी बनलेली आहे. ते वेगवेगळ्या समस्यांवर योगदान देतात आणि जेव्हा संयुक्त कारवाईची आवश्यकता असते तेव्हा एकत्र येतात. या गटांमध्ये अशा गटांचा समावेश आहे जे संकटात असलेल्या वैयक्तिक महिलांना आधार देतात - बलात्कार, हुंडा समस्या, कामावर लैंगिक छळ, कायदेशीर सल्ला आवश्यक आहे. इतर गट महिलांच्या समस्यांबद्दल जागरुकता निर्माण करण्याच्या त्यांच्या भूमिका पार पाडतात आणि हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी ते माध्यम आणि निषेध कृती वापरतात. कृतीच्या बरोबरीने, महिला चळवळीने संशोधन आणि दस्तऐवजीकरण अभ्यासावरही भर दिला आहे. यासारखे गट, उदाहरणार्थ S.N.D.T. च्या महिला अभ्यासासाठी संशोधन केंद्र. विद्यापीठ पुढील कार्यवाहीसाठी आणि सरकारला शिफारस करण्यासाठी, आवश्यक धोरणात्मक बदलांसाठी ज्ञानाचा आधार प्रदान करते. अशा गटांनी तयार केलेल्या अभ्यास आणि अहवालांनी या महत्त्वाच्या मुद्द्यांकडे राज्य आणि जनतेचे लक्ष वेधले आहे.

१०.९ भाषा वापर

महिला चळवळ आणि स्त्रीवादी अनेकदा गैर-लैंगिक भाषा वापरण्याचे समर्थक आहेत. विवाहित आणि अविवाहित दोन्ही स्त्रियांचा संदर्भ 'मिस' हा शब्द वापरला जातो. उदाहरणार्थ 'इतिहास' ऐवजी 'तिची कथा' या शब्दाचा उपरोधिक वापर. स्त्रीवादी देखील अनेकदा लिंग-समावेशक भाषा वापरण्याचे समर्थक असतात, जसे की 'मानवता' ऐवजी 'मनुष्य कथा', किंवा 'तो' च्या जागी 'ते किंवा ती' जेथे लिंग अज्ञात आहे. लिंग-तटस्थ भाषा ही भाषेच्या वापराचे वर्णन आहे ज्याचा उद्देश मानवी संदर्भांच्या जैविक लिंगाशी संबंधित गृहितके कमी करणे आहे. लिंग-तटस्थ भाषेची वकिली, किमान, दोन भिन्न अजेंडा प्रतिबिंबित करते: एकाचा उद्देश दोन्ही लिंग किंवा लिंग (लिंग-समावेशक भाषा) यांचा समावेश स्पष्ट करणे आहे; दुसरा प्रस्तावित करतो की लिंग, एक श्रेणी म्हणून, भाषेमध्ये क्वचितच चिन्हांकित करणे योग्य आहे (लिंग-तटस्थ भाषा). लिंग-तटस्थ भाषा कधीकधी वकिलांकडून गैर-लैंगिक भाषा म्हणून वर्णन केली जाते आणि विरोधकांद्वारे राजकीयदृष्ट्या-योग्य भाषा म्हणून वापरली जाते.

१०.१० सारांश

थोडक्यात या प्रकरणामध्ये आपण स्त्री चळवळीच्या इतिहासाचा मागोवा घेताना प्रमुख तीन लाटांवर प्रकाश टाकला आहे. स्त्रीवादाच्या या लाटा निर्माण करण्यासाठी संशोधक अभ्यासकांनी केलेली मांडणी त्याचे आशयसूत्र आणि मुद्दे यांचा आढावा घेतला आहे. त्याचबरोबर या तीन लाटांची भरतीय स्त्री चळवळीच्या संदर्भात मागोवा घेतला आहे.

१०.११ संदर्भ

- Humm,Maggie1978TheDictionaryofFeministTheory.Columbus: Ohio State University Press, p. 251
- Walker,Rebecca, 'BecomingtheThird Wave'in Ms.(January/February, 1992) pp. 39-41

munotes.in

- Krolokke, Charlotte and AnneScott Sorensen, "From Suffragettes to Girls" in Gender Communication Theories and Analyses. From Silence to Performance(Sage, 2005)
- Hooks, bell. 2000. Feminist Theory: From Marginto Center. Cambridge: South End Press. p. 26)
- Freedman, EstelleB., No Turning Back: The Historyof Feminismand the Future of Women (London: Ballantine Books,2003)
- Echols, Alice(1989). Daringtobe bad: radical feminismin America,1967-1975. Minneapolis: University of Minnesota Press. pp. 416.
- Henry,Astrid(2004).Notmymother'ssister:generationalconflictandthird -wavefeminism.Bloomington:Indiana University Press.
- Gatlin, Rochelle. 1987. American Women Since1945. Jackson: University Press of Mississippi. p. 119
- Sarachild, Kathie. Consciousness-Raising: A Radical Weapon, in Sarachild, K, Hanisch, C, Levine, F, Leon, B, Price, C (eds.) Feminist Revolution. Random House N.Y. 1978 pp. 144-150.
- Mitchell, Juliet, 'Women: The longest revolution' in New LeftReview, 1966, Nov-Dec, pp. 11-37
- Hinckle, Warren and Marianne Hinckle. Women Power. Ramparts 1968 February 22-31
- Freeman, Jo. The politics of women's liberation. David McKayN.Y. 1975
- Hooks, Bell (2000). Feminist theory: from margin tocenter. Cambridge, MA: South End Press.
- Maclean, Nancy 2006 Gender is Powerful: The Long Reach of Feminism Magazine of History 20: 19-23
- Messer-Davidow, Ellen, Disciplining feminism:fromsocial activism to academicdiscourse(Duke University Press, 2002).
- Butler,Judith, 'Feminismin Any Other Name', differencesvol. 6, numbers 2-3, pp. 44-45

- Hochschild, Arlie Russell,The Time Bind: When Work BecomesHome and Home BecomesWork (Owl Books U.S, 2003),
- SarahFenstermakerBerk and Anthony Shih, "Contributionsto Household Labour: Comparing Wives' and Husbands' Reports,", in Berk, ed., Women and Household Labour
- Luker, Kristin, Dubious Conceptions:The Politics of the Teenage Pregnancy Crisis. Harvard University Press (1996)
- Laurie A. Rudman &JulieE. Phelan, "The Interpersonal Power of Feminism: Is Feminism Good for Romantic Relationships?" Sex Roles, Vol. 57, No. 11-12, December 2007.
- Bundesen, Linda, The Feminine Spirit: Recapturing the Heart ofScripture (Jossey Bass Wiley, 2007).
- Haddad, Mimi, "Egalitarian Pioneers: Betty Friedan or Catherine Booth?" Priscilla Papers, Vol. 20, No. 4 (Autumn 2006)
- Anderson,PamelaSueand BeverleyClack,eds., Feminist philosophy of religion: critical readings (London: Routledge,2004)
- Pellauer, Mary D. (1991)."TowardaTradition of Feminist Theology". Brooklyn, New York, NY: Carlson Publishing Inc
- OCHS, CAROL (1977). Behind the Sex of God - "Toward a New Consciousness - Transcending Matriarchy and Patriarchy". Boston, MA: Beacon Press
- OCHS,Ruether,RosemaryRadford(1998).Womenand Redemption - ATheologicalHistory.Minneapolis,MN: AugsburgFortress Publishers.

❖❖❖❖

munotes.in

११

पर्यावरणीय चळवळ

घटक रचना :

११.० प्रस्तावना

११.१ चळवळीची व्याप्ती

११.२ पर्यावरण कायदा आणि सिद्धांत

११.३ आधुनिक पर्यावरणवाद

११.४ एक सामाजिक चळवळ म्हणून पर्यावरणवाद

११.५ पर्यावरणीय चळवळीची उत्पत्ती

११.६ चळवळीची वैशिष्ट्ये

११.७ पर्यावरण संस्था

११.८ पर्यावरण नैतिकता

११.९ परीसंस्थेचे स्वरूप

११.१० पर्यावरण- भारतीयांचा दृष्टिकोन

११.११ भारतातील पर्यावरणीय चळवळ

११.१२ मालमत्ता अधिकार

११.१३ पर्यावरणीय समस्या आणि महिला

११.१४ सारांश

११.१५ संदर्भ

११.० प्रस्तावना

पर्यावरणीय चळवळ ही एक अशी संज्ञा आहे ज्यामध्ये पर्यावरण संवर्धन आणि हरित चळवळींचा समावेश आहे, पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी ही एक वैविध्यपूर्ण वैज्ञानिक, सामाजिक आणि राजकीय चळवळ आहे. पर्यावरणवादी सार्वजनिक धोरण आणि वैयक्तिक वर्तनातील बदलांद्वारे संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि पर्यावरणाच्या कारभाराचा पुरस्कार करतात. परिसंस्था मधील सहभागी म्हणून मानवतेची ओळख करून पर्यावरणशास्त्र, आरोग्य आणि मानवी हक्कांवर केंद्रित अशी ही चळवळ

आहे. पर्यावरण चळवळीचे प्रतिनिधित्व मोठ्या तसेच तळागाळातील अनेक संस्थांद्वारे केले जाते, पर्यावरण चळवळ एकल स्वरुपाची नसून या चळवळीच्या व्यापकतेमध्ये नागरिक, खाजगी व्यावसायिक, धार्मिक भक्त, राजकारणी यांचा समावेश होतो.

पर्यावरणावरील या घटकाचा अध्ययन करताना चर्चेत पुढील विषय आहेत :

आधुनिक पर्यावरणीय चळवळीची मुळे एकोणिसाव्या शतकातील युरोप आणि उत्तर अमेरिकेतील पर्यावरणीय निष्काळजीपणा, विशेषत: रोग, तसेच व्यापक वायू आणि जलप्रदूषण यांचा पर्दाफाश करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शोधल्या जाऊ शकतात, दुसऱ्या महायुद्धानंतरच पर्यावरणीय अध्ययनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली व जागरूकता येऊ लागली. १९५०, १९६० आणि १९७० च्या दशकात, अनेक घटनांनी मानवाकडून होणारी पर्यावरणाची हानी किती मोठी आहे हे स्पष्ट केले. त्याच वेळी, उदयोन्मुख वैज्ञानिक संशोधनाने पर्यावरण आणि मानवतेसाठी विद्यमान आणि काल्पनिक धोक्यांकडे नव्याने लक्ष वेधले. त्यापैकी पॉल आर. एहरलिच यांनी त्यांच्या 'द पॉप्युलेशन बॉम्ब' (१९६८) या पुस्तकात घातांकीय लोकसंख्येच्या वाढीच्या परिणामाबद्दल चिंता पुनरुज्जीवित केली. जीवशास्त्रज्ञ बॅरी कॉमनर यांनी वाढ, संपन्नता आणि 'त्रुटी तंत्रज्ञान' बद्दल वादविवाद निर्माण केला. याव्यतिरिक्त, क्लब ऑफ रोम म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वैज्ञानिक आणि राजकीय नेत्यांच्या संघटनेने १९७२ मध्ये त्यांचा 'द लिमिट्स टू ग्रोथ' हा अहवाल प्रकाशित केला आणि मानवी हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर वाढत्या दबावाकडे लक्ष वेधले.

दरम्यान अणु प्रसार आणि बाह्य अवकाशातील पृथ्वीचे फोटो यासारख्या तांत्रिक सिद्धींनी नवीन अंतर्दृष्टी आणि विश्वातील पृथ्वीच्या लहान आणि अद्वितीय स्थानाबद्दल चिंतेची नवीन कारणे दिली आहेत. १९७२ मध्ये, स्टॉकहोम येथे मानवी पर्यावरणावरील संयुक्त राष्ट्रांची परिषद आयोजित करण्यात आली होती आणि जागतिक पर्यावरणाच्या स्थितीशी संबंधित चर्चेत प्रथमच अनेक सरकारांच्या प्रतिनिधींना एकत्र केले. या परिषदेमुळे थेट सरकारी पर्यावरण संस्था आणि यूएन पर्यावरण कार्यक्रमाची निर्मिती झाली. युनायटेड स्टेट्सने स्वच्छ पाणी कायदा, स्वच्छ हवा कायदा, लुप्तप्राय प्रजाती यासारखे नवीन कायदे देखील पारित केले.

कायदा आणि राष्ट्रीय पर्यावरण धोरण कायदा- सध्याच्या पर्यावरणीय मानकांचा पाया आहे. १९७० च्या दशकापासून, ओझोन कमी होणे, जागतिक हवामान बदल, आम्ल पाऊस आणि संभाव्य हानिकारक जनुकीय सुधारित जीव (GMOs) यासारख्या आधुनिक पर्यावरणीय समस्यांकडे लक्ष्य केंद्रित करण्यासाठी जनजागृती, पर्यावरण विज्ञान, पर्यावरणशास्त्र आणि तंत्रज्ञानाने प्रयत्न केला आहे.

११.१ चळवळीची व्याप्ती

फ्ल्यू गॅस डिसल्फ्युरायझेशन स्थापित करण्यापूर्वी न्यू मेक्सिको मधील या पॉवर प्लांटमधून हवेचे प्रदूषण करणाऱ्या उत्सर्जनामध्ये सल्फर डाय ऑक्साइडचे प्रमाण जास्त होते. जैविक अभ्यास पर्यावरण विज्ञान हे पर्यावरणाच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक घटकांमधील परस्पर संवादाचा अभ्यास आहे.

परिसंस्था आणि परिसंस्था विज्ञान (इकोलॉजी, किंवा इकोलॉजिकल सायन्स) सजीवांचे वर्गीकरण, विपुलता आणि या गुणधर्मांवर जीव आणि त्यांचे वातावरण यांच्यातील परस्परसंवादामुळे कसा परिणाम होतो याचा वैज्ञानिक अभ्यास आहे.

प्राथमिक लक्ष्य केंद्रित बिंदू (अभ्यास विषय) :

पर्यावरण चळवळीची व्याप्ती व्यापक आहे आणि त्यात पर्यावरण, संवर्धन आणि जीवशास्त्र, तसेच लँडस्केप, वनस्पती आणि जीवजंतू यांचे विविध उद्देश आणि उपयोगांसाठी संरक्षण या विषयांचा समावेश असू शकतो. पर्यावरणीय समस्यांची यादी पहाता संवर्धन चळवळ शाश्वत उपभोगासाठी, तसेच पारंपारिक (शिकार, मासेमारी, सापळा) आणि आध्यात्मिक वापरासाठी नैसर्गिक क्षेत्रांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करते.

इतर लक्षांकित घटक / बिंदू :

पर्यावरण संवर्धन ही प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये पर्यावरणाच्या नैसर्गिक पैलूंचे संरक्षण करण्यात गुंतलेले असते. पुनर्वसन, पुनर्वापर किंवा प्रदूषण नियंत्रण याद्वारे असो, पर्यावरण संवर्धन जीवनाची नैसर्गिक गुणवत्ता टिकवून ठेवते. पर्यावरणीय आरोग्य चळवळ किमान प्रगतीशील युगापर्यंत आहे आणि स्वच्छ पाणी, सांडपाणी या विषयाची कार्यक्षम हाताळणी आणि स्थिर लोकसंख्या वाढ यासारख्या शहरी मानकांवर लक्ष केंद्रित करते. पर्यावरणीय आरोग्य देखील पोषण, प्रतिबंधात्मक औषध, वृद्धत्व आणि मानवी आरोग्याशी संबंधित इतर समस्यांना सामोरे जाऊ शकते. पर्यावरणीय आरोग्य हे पर्यावरणाच्या स्थितीचे सूचक किंवा मानवांना काय होऊ शकते याची पूर्व चेतावणी प्रणाली म्हणून देखील पाहिले जाते.

पर्यावरणीय न्याय ही एक चळवळ आहे जी १९८० च्या दशकात अमेरिकेत सुरू झाली आणि पर्यावरणीय वर्णद्वेष संपुष्टात आणण्यासाठी आणि कमी उत्पन्न असलेल्या आणि अल्पसंख्याक समुदायांना प्रतिबंधित करते. महामार्ग, कचऱ्याचे ढिगारे आणि कारखाने यांच्या असंतुलित प्रदर्शनातून पर्यावरण न्याय व चळवळ यात दुवा शोधत आहे.

"सामाजिक" आणि "पर्यावरणशास्त्रीय" पर्यावरणीय चिंता, त्याच वेळी वास्तविक वर्णद्वेष आणि वर्गवाद रोखत आहेत. हे कामगार-पर्यावरण युती बांधण्यासाठी विशेषतः कार्य करते.

इकोलॉजी चळवळीमध्ये गैया सिद्धांत, तसेच पृथ्वीचे मूल्य आणि मानव, विज्ञान आणि जबाबदारी यांच्यातील इतर संवादांचा समावेश असू शकतो.

सखोल पर्यावरणशास्त्र (डीप इकोलॉजी) हे परिसंस्था चळवळीचे एक वैचारिक वळण आहे जे ग्रहांच्या परिसंस्थेची विविधता आणि अखंडता, स्वतःसाठी आणि त्याचे प्राथमिक मूल्य म्हणून काम पाहते. 'ब्राइट ग्रीन पर्यावरणवाद' ही सध्या लोकप्रिय उप-चळवळ आहे, जी तंत्रज्ञान, चांगली रचना आणि ऊर्जा आणि संसाधनांचा अधिक विचारपूर्वक वापर करून लोक समृद्धीचा आनंद घेत जबाबदार, शाश्वत जीवन जगू शकतात या कल्पनेवर जोर देते.

११.२ पर्यावरण कायदा आणि सिद्धांत

१. **मालमत्तेचे हक्क:** अनेक पर्यावरणविषयक खटले मालमत्तेच्या मालकांच्या कायदेशीर अधिकारांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. सामान्य जनतेला दुसऱ्याच्या जमिनीवर होणाऱ्या हानिकारक प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार आहे का? पर्यावरण कायदा संस्था जगभरात अस्तित्वात आहेत, जसे की मध्य-पश्चिम युनायटेड स्टेट्समधील पर्यावरण कायदा आणि धोरण केंद्र.

२. **नागरिकांचे हक्क:** नागरिक पर्यावरणीय आणि सौंदर्याच्या हानीसाठी दावा करू शकतात हे प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वात आधीच्या खटल्यांपैकी एक म्हणजे सीनिक हडसन प्रिझर्वेशन कॉन्फरन्स वि फेडरल पॉवर कमिशन, १९६५ मध्ये दुसऱ्या सर्किट कोर्ट ऑफ अपीलने निर्णय दिला. या प्रकरणामुळे न्यूयॉर्क राज्यातील स्टॉर्म किंग माउंटनवरील पॉवर प्लांटचे बांधकाम थांबविण्यात मदत झाली.

३. **निसर्गाचे हक्क:** ख्रिस्तोफर डी. स्टोन यांचा १९७२ चा निबंध, झाडे उभी असावीत का? नैसर्गिक वस्तूंना स्वतःचे कायदेशीर अधिकार असावेत का? या प्रश्नाचे उत्तर निबंधात दिले. आपल्या निबंधात, स्टोन सूचित करतात की त्याचा युक्तिवाद वैध आहे कारण पर्यावरणाचे अनेक वर्तमान हक्क धारक (स्त्रिया, मुले) एकेकाळी वस्तू म्हणून पाहिले जात होते.

४. **पर्यावरणीय प्रतिक्रियावाद:** असंख्य टीका आणि नैतिक संदिग्धता यामुळे संभाव्य-हानीकारक कीटकनाशके, फ्लोराईड सारखे पदार्थ आणि अत्यंत धोकादायक इथेनॉल-प्रक्रिया करणाऱ्या वनस्पतींचा वापर यासह तंत्रज्ञानाबद्दल चिंता वाढली आहे. NIMBY सिंड्रोम म्हणजे अगदी आवश्यक घडामोडींच्या संपर्कात येण्याची इच्छा नसलेल्या प्रतिक्रियेमुळे झालेल्या सार्वजनिक आक्रोशाचा संदर्भ. काही चिकित्सक जीवशास्त्रज्ञ आणि पर्यावरण शास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक पर्यावरणीय चळवळ तयार केली.

११.३ आधुनिक पर्यावरणवाद

पर्यावरणवाद हे पर्यावरण संवर्धन आणि पर्यावरणाच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या चिंतेशी संबंधित एक व्यापक तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक चळवळ आहे. पर्यावरणवाद आणि पर्यावरणविषयक चिंता अनेकदा हिरव्या रंगाने दर्शविल्या जातात. पर्यावरणवाद्यांसाठी अनौपचारिक किंवा अपमानास्पद लेबल म्हणजे ग्रीनी किंवा ट्री-हगर (झाडांसाठी भुकेलेले) हा शब्द आज कोणत्याही सौंदर्यात्मक उद्दिष्टांऐवजी पर्यावरणशास्त्र आणि पर्यावरण विज्ञान हे विज्ञान सर्वात चिकित्सक पर्यावरणवाद्यांना एकतेचा आधार प्रदान करतात. वैज्ञानिक क्षेत्रात अधिक माहिती गोळा केल्यामुळे, जैवविविधतेसारख्या अधिक वैज्ञानिक समस्या, केवळ सौंदर्यशास्त्राच्या विरोधात चिंतेचा विषय आहे. संवर्धन जीवशास्त्र हे झपाट्याने विकसित होणारे क्षेत्र आहे. पर्यावरणवादी आता व्यवसाय समर्थक आहेत. नवीन उपक्रम जसे की तांत्रिक उपकरणे पुन्हा वापरणे आणि रीसायकल करणे अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहे. संगणक लिक्विडेटर हे फक्त एक उदाहरण आहे.

अलीकडच्या वर्षात पर्यावरणीय चळवळीने जागतिक तापमानवाढीवर सर्वाधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. ग्लोबल वॉर्मिंग आणि हरिकेन कॅटरिना यांच्यातील संबंधांपासून ते अल गोरच्या चित्रपट ॲन इनकन्व्हेनिएंट ट्रुथपर्यंत हवामान बदलाविषयीच्या चिंता मुख्य प्रवाहात आल्यावर, अनेक पर्यावरणीय गटांनी त्यांचे प्रयत्न पुन्हा केंद्रित केले. युनायटेड स्टेट्समध्ये, २००७ मध्ये, 'स्टेप इट अप २००७', १,४०० हून अधिक समुदायांमध्ये आणि वास्तविक ग्लोबल वार्मिंग सोल्यूशन्ससाठी सर्व ५० राज्यांमध्ये रॅलीसह, वर्षातील सर्वात मोठ्या तळागाळातील पर्यावरणीय प्रदर्शनाचे साक्षीदार झाले. बऱ्याच धार्मिक संस्था आणि वैयक्तिक चर्चमध्ये आता पर्यावरणविषयक समस्यांना समर्पित कार्यक्रम आणि उपक्रम आहेत. धार्मिक चळवळीला अनेकदा धर्मग्रंथांच्या व्याख्याने पाठिंबा दिला जातो. ज्यू, इस्लामिक, अँग्लिकन, ऑर्थोडॉक्स, इव्हँजेलिकल, ख्रिश्चन आणि कॅथोलिक यासह बहुतेक प्रमुख धार्मिक गटांचे प्रतिनिधित्व केले जाते.

मूलगामी पर्यावरणवाद :

मूलगामी पर्यावरणवाद हा मुख्य प्रवाहातील पर्यावरणवादाच्या सह-पर्यायातून इकोसेंट्रिझम-आधारित निराशेतून उदयास आला. विद्वान ख्रिस्तोफर मॅनेस ज्याला "नवीन प्रकारचे पर्यावरणीय सक्रियता: आयकॉनोक्लास्टिक, बिनधास्त, पारंपारिक संवर्धन धोरणाशी असंतुष्ट, काही वेळा बेकायदेशीर ..." असे म्हणतात त्याला कट्टरपंथी पर्यावरण चळवळीची आकांक्षा आहे. (भांडवलशाही, पितृसत्ता आणि जागतिकीकरण यासह) काहीवेळा "पुनर्विकरण" आणि निसर्गाशी पुन्हा कनेक्ट करून द गार्डियनमध्ये नोंदवलेल्या एका अभ्यासात असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे की, "जे लोक मानतात की त्यांच्याकडे सर्वात हिरवीगार जीवनशैली आहे त्यांना ग्लोबल वॉर्मिंगमागील काही मुख्य दोषी म्हणून पाहिले जाऊ शकते." संशोधकांना असे आढळून आले की ज्या व्यक्ती पर्यावरणाबाबत अधिक जागरूक असतात त्यांना लांब पल्ल्याच्या परदेशात उड्डाण करण्याची अधिक शक्यता असते आणि परिणामी कार्बन उत्सर्जन घरातील जीवनशैलीतून होणाऱ्या बचतीपेक्षा जास्त होते.

११.४ एक सामाजिक चळवळ म्हणून पर्यावरणवाद

पर्यावरणवादाची व्याख्या एक सामाजिक चळवळ म्हणून देखील केली जाऊ शकते जी नैसर्गिक संसाधने आणि परिसंस्थांचे संरक्षण करण्यासाठी लॉबिंग, सक्रियता आणि शिक्षणाद्वारे राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न मानवतेची ओळख म्हणून करते.

परीसंस्थेतील सहभागी म्हणून, पर्यावरणीय चळवळ पर्यावरणशास्त्र, आरोग्य आणि मानवी हक्कांवर केंद्रित आहे. पर्यावरणवादी अशी व्यक्ती आहे जी शाश्वततेचा पुरस्कार करू शकते.

सार्वजनिक धोरण किंवा वैयक्तिक वर्तनातील बदलांद्वारे संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि नैसर्गिक वातावरणाचे विविध मार्गांनी (उदाहरणार्थ, तळागाळातील सक्रियता आणि निषेध), पर्यावरणवादी आणि पर्यावरण संस्था नैसर्गिक जगाला मानवी व्यवहारात मजबूत आवाज देण्याचा प्रयत्न करतात. मते वेगवेगळी असली, तरी पर्यावरणवादाला सुधारणावादी ते कट्टरपंथी म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

संपूर्ण इतिहासात, जगाच्या विविध भागांमध्ये, पर्यावरण संरक्षणाची चिंता विविध स्वरूपात पुनरावृत्ती झाली आहे. उदाहरणार्थ, मध्यपूर्वेमध्ये, पर्यावरणीय प्रदूषणाशी संबंधित सर्वात जुने लिखाण हे "अरब कृषी क्रांती" दरम्यान लिहिलेले अरबी वैद्यकीय ग्रंथ होते, जे अल्किंडस, कोस्टा बेन लुका, राझेस, इब्न अल-जझार, अल-तमीमी, यांसारख्या लेखकांनी लिहिले होते. अल-मसीही, अविसेना, अली इब्न रिदवान, इसाक इस्रायली बेन सोलोमन, अब्द-एल-लतीफ आणि इब्न अल-नफीस हे हवा दूषित, पाणी दूषित, माती दूषित, घनकचरा चुकीचे हाताळणी आणि विशिष्ट परिसरांच्या पर्यावरणीय मूल्यांकनाशी संबंधित होते.

युरोपमध्ये, इंग्लंडचा राजा एडवर्ड पहिला याने १२७२ मध्ये लंडनमध्ये घोषणेद्वारे कोळसा जाळण्यावर बंदी घातली, कारण त्याचा धूर एक समस्या बनला होता पण हे इंधन इंग्लंडमध्ये इतके सामान्य होते की ते चारचाकी वाहनाने काही किनाऱ्यापासून दूर नेले जाऊ शकते. विशेषत: नंतर औद्योगिक क्रांतीच्या काळात, आणि १९५२ च्या ग्रेट स्मॉगसह अलीकडील भूतकाळात वायू प्रदूषण ही समस्या कायम राहील.

११.५ पर्यावरणीय चळवळीची उत्पत्ती

पर्यावरण चळवळ (एक शब्द ज्यामध्ये कधी-कधी संवर्धन आणि हरित चळवळींचा समावेश होतो) ही एक वैविध्यपूर्ण वैज्ञानिक, सामाजिक आणि राजकीय चळवळ आहे. सर्वसाधारण शब्दात, पर्यावरणवादी सार्वजनिक धोरण आणि वैयक्तिक वर्तनातील बदलांद्वारे संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण (आणि आवश्यक तेव्हा पुनर्संचयित) यांचा पुरस्कार करतात. इकोसिस्टममधील सहभागी म्हणून मानवतेची ओळख करून, चळवळ पर्यावरणशास्त्र, आरोग्य आणि मानवी हक्कांभोवती केंद्रित आहे. याव्यतिरिक्त, संपूर्ण इतिहासात, चळवळ आहे. चळवळ मोठ्या ते तळागाळातील अनेक संघटनांद्वारे दर्शविली जाते, परंतु इतर सामाजिक चळवळींमध्ये सामान्य लोकसंख्येपेक्षा तरुण लोकसंख्या आहे. त्याच्या मोठ्या सदस्य संख्येमुळे भिन्न आणि दृढ विश्वासांमुळे, चळवळ पूर्णपणे एकजूट नाही. खरंच, काही लोकांचा असा युक्तिवाद आहे की किमान काही प्रकारच्या पर्यावरणीय नैतिकतेची सर्व तिमाहीत इतकी तातडीने गरज आहे की जितके व्यापक तितके चांगले. याउलट, असंवेदनशील राजकीय आणि औद्योगिक शक्तींच्या तीव्र विरोधाला सामोरे जाणे ही एक कमकुवतता असू शकते.

युरोपमध्ये, औद्योगिक क्रांतीने आधुनिक पर्यावरणीय प्रदूषणाला जन्म दिला, जसे आज सामान्यतः समजले जाते. कारखान्यांचा उदय आणि कोळसा आणि इतर जीवाश्म इंधनांचा प्रचंड प्रमाणात वापर यामुळे अभूतपूर्व वायू प्रदूषण आणि औद्योगिक रासायनिक विसर्जनाच्या मोठ्या प्रमाणावर प्रक्रिया न केलेल्या मानवी कचऱ्याच्या वाढत्या भारात भर पडली. सोडा राख तयार करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या लेब्लँक प्रक्रियेद्वारे दिलेले हानिकारक वायू प्रदूषण (वायू हायड्रोक्लोरिक ॲसिड) नियंत्रित करण्यासाठी १९६३ मध्ये पारित झालेल्या ब्रिटीश अल्कली कायद्याच्या स्वरूपात पहिले मोठ्या प्रमाणात, आधुनिक पर्यावरणीय कायदे आले. पर्यावरणवाद हा सुविधांच्या चळवळीतून वाढला, जो औद्योगिकीकरण, शहरांची वाढ आणि हवा आणि जलप्रदूषण बिघडण्याची प्रतिक्रिया होती.

२० व्या शतकात पर्यावरणीय कल्पनांची लोकप्रियता आणि मान्यता वाढत गेली. काही वन्यजीव, विशेषतः अमेरिकन बायसन वाचवण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. शेवटच्या प्रवासी कबूतराचा मृत्यू तसेच अमेरिकन बायसनच्या धोक्यामुळे संरक्षणवाद्यांचे मन केंद्रित करण्यात आणि त्यांच्या चिंता लोकप्रिय करण्यात मदत झाली. उल्लेखनीय म्हणजे १९१६ मध्ये राष्ट्रपती वुड्रो विल्सन यांनी राष्ट्रीय उद्यान सेवा स्थापन केली. १९४९ मध्ये अल्डो लिओपोल्डचे अ सँड काऊंटी पंचांग प्रकाशित झाले. मानवजातीचा पर्यावरणाचा नैतिक आदर असायला हवा आणि त्याला हानी पोहोचवणे अनैतिक आहे हे लिओपोल्डचे मत स्पष्ट केले. या पुस्तकाला कधीकधी संवर्धनावरील सर्वात प्रभावशाली पुस्तक म्हटले जाते.

१९६२ मध्ये अमेरिकन जीवशास्त्रज्ञ रॅचेल कार्सन यांचे सायलेंट स्प्रिंग प्रकाशित झाले. पुस्तकाने यूएस मध्ये डीडीटीच्या अंदाधुंद फवारणीचे पर्यावरणीय परिणामांचे कॅटलॉग केले आहे आणि पर्यावरणशास्त्र किंवा मानवी आरोग्यावर त्यांचे परिणाम पूर्णपणे समजून घेतल्याशिवाय मोठ्या प्रमाणात रसायने पर्यावरणात सोडण्याच्या तर्कावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. पुस्तकाने सुचवले की डीडीटी आणि इतर कीटकनाशके कर्करोगास कारणीभूत ठरू शकतात आणि त्यांचा कृषी वापर वन्यजीवांना, विशेषतः पक्ष्यांना धोका आहे. परिणामी सार्वजनिक चिंतेमुळे १९७० मध्ये युनायटेड स्टेट्स एन्व्हायर्नमेंटल प्रोटेक्शन एजन्सीची निर्मिती झाली ज्याने नंतर १९७२ मध्ये यूएस मध्ये डीडीटीच्या कृषी वापरावर बंदी घातली. रोग वेक्टर नियंत्रणासाठी डीडीटीचा मर्यादित वापर आजही जगाच्या काही भागांमध्ये सुरू आहे आणि वादग्रस्त आहे. या पुस्तकाचा वारसा पर्यावरणविषयक समस्यांबद्दल अधिक जागरूकता निर्माण करणे आणि लोक कसे प्रभावित करतात याबद्दल स्वारस्य निर्माण करणे हा होता.

पर्यावरणातील या नवीन रूचीमुळे वायू प्रदूषण आणि तेल गळती यांसारख्या समस्यांमध्ये रस निर्माण झाला आणि पर्यावरणाची आवड वाढली. नवीन दबाव गट तयार झाले, विशेषत: ग्रीनपीस आणि फ्रेंड्स ऑफ अर्थ.

१९७० मध्ये भारतात चिपको चळवळ उभी राहिली ती महात्मा गांधींच्या प्रभावाखाली, आदिवासींनी झाडांना अक्षरशः मिठी मारून जंगलतोडीला शांततापूर्ण प्रतिकार केला (ज्याला 'मिठी मारणारे' हा शब्द आला). त्यांच्या शांततापूर्ण निषेधाच्या पद्धती आणि घोषणा खूप प्रभावशाली होत्या. १९७० च्या मध्यापर्यंत, अनेकांना असे वाटले की लोक पर्यावरणीय आपत्तीच्या काठावर आहेत. पुनर्जागी जाण्याची चळवळ सुरू झाली आणि पर्यावरणीय नैतिकतेच्या कल्पना व्हिएतनाम युद्धविरोधी भावना आणि इतर राजकीय समस्यांसह सामील झाल्या. या व्यक्ती सामान्य समाजाच्या बाहेर राहत होत्या आणि त्यांनी सखोल पर्यावरणशास्त्रासारख्या काही मूलगामी पर्यावरणीय सिद्धांतांना स्वीकारण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास १९७३ मध्ये लुप्तप्राय प्रजाती कायद्यावर स्वाक्षरी करून आणि १९७५ मध्ये CITES ची निर्मिती करून मुख्य प्रवाहातील पर्यावरणवादाने ताकद दाखवण्यास सुरुवात केली.

१९७९ मध्ये, नासाचे माजी शास्त्रज्ञ जेम्स लव्हलॉक यांनी Gaia: पृथ्वीवरील जीवनावर एक नवीन स्वरूप प्रकाशित केले, ज्याने Gaia Hypothesis मांडली; हे असे सुचवते की पृथ्वीवरील जीवन एकच जीव म्हणून समजले जाऊ शकते. डीप ग्रीन विचारसरणीचा हा

एक महत्त्वाचा भाग बनला. पर्यावरणवादाच्या उर्वरित इतिहासात या डीप ग्रीन विचारसरणीचे अधिक मूलगामी अनुयायी आणि मुख्य प्रवाहातील पर्यावरणवादी यांच्यात वादविवाद आणि वाद झाले आहेत.

मुक्त बाजार पर्यावरणवाद हा एक सिद्धांत आहे जो असा युक्तिवाद करतो की मुक्त बाजार, मालमत्ता अधिकार आणि कोर्ट कायदा पर्यावरणाचे आरोग्य टिकवण्यासाठी सर्वोत्तम साधने प्रदान करतात. हे पर्यावरणीय कारभारीपणाला नैसर्गिक मानते, तसेच वैयक्तिक आणि वर्गीय कृतीद्वारे प्रदूषक आणि इतर आक्रमकांना हद्दपार करते. युनायटेड स्टेट्समधील पर्यावरण संवर्धनाला मानवांशी संपर्क साधून किंवा वृक्षतोड, खाणकाम, शिकार आणि मासेमारी यांसारख्या विशिष्ट मानवी क्रियाकलापांमुळे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी नैसर्गिक संसाधने बाजूला ठेवले पाहिजे. नैसर्गिक संसाधनांच्या जतनासाठी नियम आणि कायदे बनवले जाऊ शकतात.

११.६ चळवळींची वैशिष्ट्ये

१. अंतर्निहित गृहितक शहरी आणि आर्थिक क्षेत्राला धोक्यात आणत आहे ज्याने पर्यावरणीय क्षेत्र आणि ग्रामीण जीवनमान बळकावले आहे. ते सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यांसह पर्यावरण आणि निर्वाह समस्या एकत्र करतात.

२. चळवळीतील भौतिक वातावरण हे एकत्रीकरण अधोगतीच्या विरोधात आहे.

३. एकत्रीकरणाचे स्वरूप म्हणजे प्रत्यक्ष कृती. धरणे, रास्ता रोको, कायदा न्यायालय, उपोषण, जेल भरो, कलम १४४ [IPC चे] अवमान, स्वातंत्र्यलढ्यात महात्मा गांधींनी सिद्ध केलेल्या या पद्धती आहेत.

४. अधोरेखित विचारधारा देशी गांधीवादी विचारसरणीचे वर्चस्व आहे. नैतिक चिंता जीवनाच्या प्रतिष्ठेसाठी आणि सर्वांसाठी जगण्याच्या अधिकारासाठी आहेत, ज्यामध्ये सीमांत गटांच्या विशेषतः महिलांच्या जगण्यावर विशेष भर दिला जातो. स्त्रिया कलाकार म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात

५. या चळवळीचे नेतृत्व समाजाबाहेरचे असून त्यात शहरी मध्यमवर्गीय सामाजिक कार्यकर्ते आणि काही वेळा धार्मिक नेते यांचा समावेश होतो. हे धार्मिक नेते धर्मशास्त्राने प्रभावित आहेत आणि ते चळवळीला वैचारिक स्वरुप आणतात.

११.७ पर्यावरणीय संस्था

पर्यावरण संस्था जागतिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय किंवा स्थानिक असू शकतात; त्या सरकारी किंवा खाजगी (NGO) असू शकतात. पर्यावरणवादाकडे अमेरिकन किंवा पाश्चात्य-केंद्रित प्रयत्न म्हणून पाहण्याची प्रवृत्ती असूनही, जवळजवळ प्रत्येक देशाचा पर्यावरणीय सक्रियतेचा वाटा आहे. शिवाय, सामुदायिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी समर्पित गट पर्यावरणासाठी देखील उपस्थित राहू शकतात

चिंता :

काही स्वयंसेवी संस्था आहेत. उदाहरणार्थ इको-वर्ल्ड, जे पर्यावरणाविषयी आहे आणि टीम वर्क आणि स्वयंसेवक कामावर आधारित आहे. काही यूएस पर्यावरण संस्था, त्यापैकी नॅचरल रिसोर्सेस डिफेन्स कौन्सिल आणि एन्व्हायर्नमेंटल डिफेन्स फंड, खटले दाखल करण्यात माहिर आहेत (त्या देशात विशेषतः उपयुक्त म्हणून पाहिलेली युक्ती). इतर गट, जसे की यूएस-आधारित नॅशनल वाइल्डलाइफ फेडरेशन, नेचर कॉन्झर्व्हन्सी आणि द वाइल्डरनेस सोसायटी आणि जागतिक गट जसे की वर्ल्ड वाइड फंड फॉर नेचर अँड फ्रेंड्स ऑफ अर्थ, माहिती प्रसारित करतात, सार्वजनिक सुनावणी, लॉबी, स्टेज प्रात्यक्षिकांमध्ये भाग घेतात, आणि संरक्षणासाठी जमीन खरेदी करू शकते. वाइल्डलाइफ कॉन्झर्व्हेशन इंटर नॅशनलसह छोटे गट धोक्यात असलेल्या प्रजाती आणि परिसंस्थांवर संशोधन करतात. ग्रीनपीस, अर्थ फर्स्ट आणि अर्थ लिबरेशन फ्रंट सारख्या अधिक कट्टरपंथी संघटनांनी पर्यावरणास हानीकारक मानलेल्या कृतींचा थेट विरोध केला आहे. ग्रीनपीस पर्यावरणीय चुकांची साक्ष देण्यासाठी आणि वादविवादासाठी मुद्दे सार्वजनिक क्षेत्रात आणण्याचे साधन म्हणून अहिंसक संघर्षाला समर्पित असताना, भूमिगत अर्थ लिबरेशन फ्रंट मालमत्तेचा गुप्त नाश, पिंजऱ्यात किंवा बंदिस्त प्राण्यांची सुटका आणि इतर गुन्हेगारी कृत्यांमध्ये गुंतलेली आहे. तथापि, चळवळीमध्ये असे डावपेच असामान्य मानले जातात.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, पर्यावरणाची चिंता हा १९७२ मध्ये स्टॉकहोम येथे झालेल्या UN परिषदेचा विषय होता, ज्यामध्ये ११४ राष्ट्रांनी भाग घेतला होता. या बैठकीमधून UNEP (युनायटेड नेशन्स एन्व्हायर्नमेंट प्रोग्राम) आणि १९९२ मध्ये पर्यावरण आणि विकासावरील संयुक्त राष्ट्र परिषदेचा पाठपुरावा विकसित केला गेला. पर्यावरण धोरणांच्या विकासाला समर्थन देणाऱ्या इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये पर्यावरण सहकार्य आयोग (NAFTA), युरोपियन पर्यावरण एजन्सी यांचा समावेश आहे. (EEA), आणि इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC).

११.८ पर्यावरणीय नैतिकता

पर्यावरणीय नैतिकतेवर आधारित विचारसरणीभोवती पर्यावरणीय सामाजिक चळवळ आयोजित केली जाते. व्यापकपणे परिभाषित संवर्धन, सादरीकरण आणि इतरांबद्दल आदर हे पर्यावरणीय नैतिकतेच्या आवश्यक गोष्टी आहेत. अशा चळवळी विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये अस्तित्वात आहेत. उत्तरेकडे विकसनशील देशांमध्ये पर्यावरणीय निषेध समुदायाच्या आरोग्याशी संबंधित मुद्द्यांवर आयोजित केले जातात आणि या संदर्भांमध्ये पर्यावरणीय कल्याण नाही. इतर प्राण्यांच्या व्यतिरिक्त इतर मानवांच्या हक्कांचे संरक्षण ही दक्षिणेतील पर्यावरणीय संघर्षांची विचारधारा आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वत:च्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास. जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाच्या अहवालात आमचे समान भविष्य बहुतेक विकसनशील देशांमधील औद्योगिकीकरण हे पश्चिमेकडून आयात केलेल्या तंत्रज्ञानावर आधारित आहे. ते भांडवल आणि श्रम केंद्रित आहे आणि त्यामुळे सामान्यत: शहरांच्या आसपास आढळते. अशा

प्रकारे तेथे शहरी - औद्योगिक एकाग्रतेचे क्षेत्र विकसित होते ज्यात प्रदूषणाची उच्च पातळी असते.

पर्यावरणाचा ऱ्हास हा विकासाचा एक आवश्यक आणि अपरिहार्य टप्पा आहे, असे प्रतिपादन दोन मुद्द्यांवर वर्गीकृत केले जाऊ शकते.

प्रथमत: विकसित देशांनी वापरलेल्या मार्गाचा विकास अपरिहार्यपणे केला पाहिजे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोजनाचा समावेश केला पाहिजे ही शंकास्पद धारणा सूचित करते; आणि दुसरे म्हणजे, विकसनशील देशांतील गरिबीने ग्रासलेल्या रहिवाशांवर प्रदूषणाचा अधिक विपरीत परिणाम होतो हे लक्षात घेतले जात नाही कारण त्यांच्या पोषण आणि आरोग्याची पातळी खूपच कमी असल्याने विकसनशील देशांमधील कमकुवत पर्यावरणीय लॉबी संसाधनांचा अतार्किकपणे अपव्यय वापरण्यास परवानगी देतात उदा. रेयॉनचे कारखाने बांबूच्या जंगलाचा संपूर्ण प्रदेश कमी करतात. आणखी एक परिणाम म्हणजे कोळशासाठी ग्रामीण उत्पादक शहरी बाजारपेठेसाठी शहरी बाजारपेठेची निर्मिती यामुळे जलद जंगलतोड, मातीची धूप आणि वाळवंटीकरण झाले आहे. आणि नगदी पिकांच्या महानगरीय मागणीमुळे अन्न पिकांपासून जमीन काढून घेतली गेली आहे.

११.९ पर्यावरणाचे स्वरूप

आपण ट्रेड युनियन चळवळीशी परिचित आहात. मार्क्सने वर्णन केलेल्या वर्गसंघर्षाचा तो भाग आहे. या प्रकरणात संघर्ष हा उत्पादक संसाधनांवर नियंत्रण आहे आणि संघर्षाचे दृश्य उद्योग आणि कारखाना आहे. पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय हालचालींबद्दल आपण असे म्हणू शकतो की संघर्ष जमीन आणि पाणी व जंगलांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांच्या संरक्षण, नियंत्रण आणि वापरावर बंधने या संबंधित आहे.

पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय चाळवळींमध्ये फरक करणे सरावापेक्षा सिद्धांतातः सोपे आहे. अगदी व्यापकपणे आपण असे म्हणू शकतो की पर्यावरणीय चळवळी आर्थिक समस्या, प्रदूषण आणि शाश्वत विकासाच्या समस्यांशी जवळून संबंधित आहेत. पर्यावरणीय चळवळ पर्यावरणाचे सादरीकरण, जैवविविधता राखणे, प्रजाती नष्ट होणे इत्यादींशी अधिक संबंधित आहे. या हालचाली मानव-निसर्ग संबंधांच्या काही पैलूंवर टीका म्हणून सुरू झाल्या. जॉन मुइर सारख्या पुरुषांद्वारे सुरुवातीच्या पुढाकाराने प्राचीन भागांचे जतन करण्याच्या गरजेवर लक्ष केंद्रित केले. मुइरच्या मते नैसर्गिक क्षेत्रे "मानवी आत्म्याची मंदिरे" होती. या शतकाच्या ७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात अशा हालचाली भारतात सामान्य होत्या उदा. नंदा देवी आणि निलगिनी बायोस्फीअर रिझर्व्ह आणि पूर्वीचे प्रोजेक्ट टायगर चळवळ.

११.१० पर्यावरणाकडे भारतीयांचा दृष्टिकोन

माधव गाडगीळ आणि रामचंद्र गुहा यांनी त्यांच्या "दिस फिशर्ड लँड ऑन इकोलॉजिकल हिस्ट्री ऑफ इंडिया" या पुस्तकात एक रूपरेषा तयार केली आहे जी आपल्याला आपल्या समाजाकडे निसर्गाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आणि त्यातील जीवनशैलीच्या दृष्टिकोनातून मदत करते. या दृष्टिकोनातून आपण पर्यावरणाशी नातेसंबंधाच्या दृष्टीने लोकांचे तीन वेगळे

गट पाहू शकतो. बहुतेक गरीब लोक त्यांच्या भौतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या परिसरातील नैसर्गिक वातावरणावर अवलंबून असतात आणि ते कठीण अस्तित्व शोधतात. कदाचित भारताच्या ग्रामीण लोकसंख्येपैकी चार-पंचमांश लोकसंख्या (भारताच्या अर्ध्याहून अधिक), दुसरा गट नैसर्गिक अधिवासांच्या नाशाचा बळी आहे. धरणे आणि खाणींसारख्या विकास प्रकल्पांमुळे लाखो शेतकरी आणि आदिवासी विस्थापित झाले आहेत. जंगलांच्या विध्वंसामुळे ते पोटापाण्यापासून वंचित राहिल्याने त्यांच्या जमिनी आणि जीवन बिघडले आणि त्यांना शहरी परिघात जगण्यासाठी ढकलले गेले तेव्हा आदिवासींचा एक मोठा गट विस्थापित झाला, याला गुहा आणि गाडगीळ म्हणतात कि लोक 'पर्यावरणीय निर्वासित' आहेत कारण ते समृद्धीच्या बेटांच्या मार्जिनवर राहतात.

विकास प्रक्रियेचा खरा लाभार्थी गटामध्ये मोठे जमीन मालक, संघटित क्षेत्रातील कामगार, उद्योजक यांचा समावेश होतो. शहरी व्यावसायिक आणि इतर ज्यांच्याकडे प्रणालीच्या जमिनीच्या सर्व भागांमधून वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्याची क्रयशक्ती आहे त्यांचा देखील तुलनेने स्वस्त दरात संसाधनांमध्ये प्रवेश सुरक्षित करण्यासाठी पुरेसा प्रभाव आहे. यावेळी अनिल अग्रवाल यांनी आठवण करून दिली की, या जगात पर्यावरणाचा नाश होण्याचे मुख्य स्त्रोत म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांची मागणी ही श्रीमंत राष्ट्रे असोत की श्रीमंत व्यक्ती आणि राष्ट्रातील गट असोत आणि त्यांचा अपव्यय हाच त्याचा वापर करतात. जागतिक प्रदूषणाचा भार आणि पर्यावरणाच्या नाशाचा सर्वाधिक फटका गरीबांना बसतो. या पर्यावरणीय चळवळींना पारंपारिक मार्क्सवादापासून नवीन वेगळे म्हटले जाते ते सामाजिक बदलाचे उद्दिष्ट आहेत. या गटांचे समकालीन भांडवलशाहीच्या नवीन प्रक्रियेशी संबंधित मार्गाने शोषण केले जाते. परंतु समकालीन भांडवलशाहीच्या या नवीन प्रक्रिया मार्क्सवाद्यांनी अकल्पनीय सोडल्या आहेत, कारण मार्क्सवादी केवळ 'खाजगी मालमत्ता' आणि मजुरी या विषयांवर व्यापलेले आहेत.

११.११ भारतातील पर्यावरणीय चळवळी

आकार, कालावधी, प्रभाव आणि त्यांना मिळालेल्या माध्यमप्रियतेमुळे राष्ट्रीय स्तरावरील चळवळी अधिक प्रसिद्ध आहेत. त्याच चळवळींची उदाहरणे खाली दिली आहेत. बालियापाल: संरक्षण मंत्रालयाने स्थापन केलेली क्षेपणास्त्र फायरिंग रेंज "पर्यावरण निषेधाचे लक्ष्य" बनली.

चिपको: हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या टेकड्यांमध्ये लाकूडतोड करणारे वन कंत्राटदार पर्यावरणाच्या निषेधाचे केंद्रबिंदू ठरले. मानवाने जंगलातील झाडांना चिकटून राहण्याच्या अभिनव पद्धतीमुळे ते प्रसिद्ध झाले.

नर्मदा: सरदार सरोवर धरणाचे बांधकाम हे पर्यावरणीय लढ्याचे केंद्रबिंदू बनले असून धरणामुळे स्थानिक आदिवासी विस्थापित होणार होते. मच्छीमारांचे आंदोलन: ट्रॉलरद्वारे खोल समुद्रातील यांत्रिक मासेमारीच्या विरोधात मच्छिमार लोकांचा संघर्ष चर्चच्या एका माणसाच्या नेतृत्वाखाली आहे. या संघर्षांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते राज्याला शत्रू म्हणून स्वीकारतात. राज्याविरुद्ध लढा देऊनही ते मुख्य प्रवाहातील चळवळी म्हणून टिकून

राहिले आहेत. त्यांना दहशतवादी किंवा पश्चिम बंगाल आणि आंध्र प्रदेशातील नक्षलबारी चळवळीसारख्या क्रांतिकारी राज्यविरोधी चळवळी म्हणून लेबल लावलेले नाही.

आदिवासी हे साधे तंत्रज्ञान असलेले लोक आहेत, ते लोक आहेत ज्यांचा आपण 'आदिम आणि मागासलेला' म्हणून उल्लेख करतो, तरीही त्यांच्या जीवनपद्धतीतून आपण बरेच काही शिकू शकतो. पारंपारिकपणे आदिवासी समुदाय आणि इतर साधे ग्रामीण समुदाय देखील निसर्गाची काळजी घेतात.

आज आपल्यासमोर असलेल्या अनेक समस्यांचे निराकरण करण्यात आपल्याला मदत करणारे वातावरण पूर्वी आदिवासी आणि इतर समुदायांना वनोपजावर मोफत प्रवेश होता. इंग्रजांना वनसंपत्तीचे (उदाहरणार्थ जहाज बांधण्यासाठी लाकूड आणि रेल्वे स्लीपर) शोषण करायचे होते आणि त्यांनी वनजमिनीचा वापर नियंत्रित करण्यासाठी वन कायदे केले. अशाप्रकारे पूर्वी जंगलात प्रवेश करण्यास मुक्त असलेल्या लोकांवर बंधने आली आणि त्यामुळे भारतातील पहिली पर्यावरण चळवळ सुरू झाली. छोटा नागपूर प्रदेशातील संथालांचा निषेध 'संती बंड' आणि अगदी अलीकडच्या झारखंड चळवळी वाढल्या.

७० च्या दशकात संथालांनी बिहार वन विकास महामंडळाने सागवान वृक्षारोपणाच्या विरोधात आंदोलन सुरू केले. सागवानाची लागवड "साल" च्या जागी करण्यात आली ज्याने त्यांच्या जीवनात खूप महत्वाची भूमिका बजावली. त्यामुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासी व इतर लोकांचे जीवनमान धोक्यात आल्याने त्यांनी नेहमीच धरणे बांधण्यास विरोध केला आहे. उदा: सायलेंट व्हॅली.

११.१२ मालमत्ता अधिकार

मालमत्तेच्या हक्काच्या मुद्द्यांशिवाय सामाजिक चळवळींची कोणतीही चर्चा पूर्ण होत नाही. सामान्य मालमत्ता संसाधने अशी कोणतीही गोष्ट नाही. अस्तित्वात असलेली नैसर्गिक संसाधने आहेत, जी सामान्य मालमत्ता किंवा खाजगी मालमत्ता म्हणून व्यवस्थापित केली जातात किंवा त्यामधील काहीतरी (ब्रॉमली १९९१). भारतातील विविध संसाधनांशी संबंधित या विविध मालमत्ता शासन विविध स्वरूपात अस्तित्वात आहेत. मालमत्तेचे हक्क म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्तीपासून निर्माण होणाऱ्या प्रवाहांना लाभ देण्याचा अधिकार. लाभ प्रवाहाचे दोन प्रकार स्थूलपणे सांगितले जाऊ शकतात. फायद्याचा प्रवाह जो निर्वाह अर्थव्यवस्थेतून निर्माण होतो आणि जो इंधन, लाकूड, चारा, किंवा लहान लाकूड किंवा पाणी यासारख्या कुटुंबाच्या जगण्यासाठी आवश्यक आहे. येथे व्यक्तीची किंमत त्याच्या वैयक्तिक श्रमाच्या संदर्भात आहे आणि उत्पादन हे घरगुती वापरासाठी आहे, या विरुद्ध भांडवली गुंतवणुकीतून निर्माण होणारा लाभ प्रवाह आर्थिक नफ्याच्या रूपात मोजला जातो. येथे इनपुट वस्तूंच्या उत्पादनाच्या संदर्भात आहे सेवा आणि परिणाम म्हणजे मजुरी कामगार. निर्वाह अर्थव्यवस्थेतून निर्माण होणाऱ्या लाभ प्रवाहाचे हक्क हे वस्तुस्थितीपेक्षा न्याय्य आहेत, ते विशिष्ट कृषी-हवामानाच्या आधारे ओव्हरटाइम विकसित झाले आहेत; आणि म्हणून निसर्गात अनौपचारिक आहेत. मौद्रिक अर्थव्यवस्थेतून निर्माण होणारे अधिकार वास्तविक आणि औपचारिक स्वरूपाचे असतात. मालमत्तेची व्याख्या एखादी वस्तू नव्हे तर सामाजिक संबंध म्हणून केली जाते, जेव्हा मालमत्ता बदलते, तेव्हा

सामाजिक संबंध देखील बदलतात. खाजगी मालकी किंवा राज्याच्या एका विभागाकडून दुसऱ्या विभागाकडे मालकी, यावर अवलंबून असलेल्या समुदायांच्या अनौपचारिक/परंपरागत अधिकारांचे उल्लंघन करणे खूप सोपे आहे. निर्वाह राज्याद्वारे प्रथागत हक्कांचे हे उल्लंघन भारतात होत असलेल्या नवीन पर्यावरणीय सामाजिक चळवळींचे मूळ आहे.

११.१३ पर्यावरणीय समस्या आणि महिला

ग्रामीण स्त्रिया विशेषतः गरीब भूमिहीन आणि लहान-शेतकरी कुटुंबातील पर्यावरणाच्या नाशामुळे सर्वात जास्त प्रभावित होतात आणि ते पुनरुत्पादित करण्याच्या चळवळीला सर्वात जास्त समर्थन देतात. कुटुंबातील महिलांच्या स्वीकृत भूमिकेमध्ये सरपण, चारा आणि पाणी आणणे यांचा समावेश होतो. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाचा परिणाम म्हणून ही कामे पूर्ण करण्यासाठी लागणारा वेळ वाढत जातो. हे त्यांच्या इतर कामांव्यतिरिक्त आहे. भारतातील अनेक भागांमध्ये महिला दिवसाचे १४ ते १६ तास काम करतात. डोंगराळ खेड्यांमध्ये झाडे आणि जंगले सातत्याने नष्ट होत असलेल्या प्रदेशांमध्ये परिस्थिती अधिक वाईट आहे.

रोख अर्थव्यवस्थेच्या स्वीकारामुळे पुरुषांचे निसर्गाशी असलेले नाते हळूहळू बदलले अनिल अग्रवाल लिहितात, "जरी एकाच घरातील, दैनंदिन इंधन आणि चारा गोळा करण्यात महिलांना जास्त त्रास होऊ शकतो, तरीही रोख कमाई करण्यासाठी निसर्गाचा नाश करण्यात पुरुष आनंदी असल्याच्या घटना आपल्याला आढळू शकतात." आणि चिपको चळवळीच्या अनुभवावरून असे दिसून येते की या भागांतील स्त्रिया, त्यांचे १४-१६ तास कामाचे वेळापत्रक मोडूनही, अशा कामात, विशेषत: वृक्ष लागवडीत सहभागी होण्यास अत्यंत उत्सुक आहेत. एकदा स्त्रिया संघटित झाल्या आणि एकत्र आल्या की, त्या मोठ्या तत्परतेने काम करतात आणि पुरुषांनी निर्माण केलेल्या कोणत्याही अडथळ्यांशी त्या लढतात याचा पुरावा आहे.

इको फेमिनिझम:

इको फेमिनिझम (पर्यावरणीय स्त्रीवाद) ही पर्यावरणाशी महिलांचे जवळचे नाते आणि निसर्गाच्या संसाधनांच्या सादरीकरणात त्यांची भूमिका मांडण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय चळवळ आहे. इको फेमिनिझम स्त्रियांवर लक्ष केंद्रित करून असमानतेचा धोका पत्करतो कारण त्याचा ठाम विश्वास आहे की सर्व असमान नातेसंबंधांचा पाया स्त्रियांवरील पुरुषाच्या वर्चस्वात आहे. अलिकडेच झाडांच्या अंदाधुंद छाटणीला महिलांच्या तीव्र प्रतिकारांपैकी एक चिपको चळवळ ही उप-हिमालयीन प्रदेशात जंगलांच्या चिकाटी आणि पर्यावरणीय समतोल राखण्याशी संबंधित पर्यावरणीय चळवळ आहे. स्त्रिया केवळ शेती आणि पशुधन आणि मुलांची जबाबदारी घेतात आणि हिमालयातील गढवाल प्रदेशात वारंवार येणाऱ्या पूर आणि भूस्खलनामुळे त्यांचे सर्वस्व गमावले. स्थानिक गावातील महिलांनी झाडे तोडली जाऊ नयेत म्हणून त्यांच्या शरीराला झाडे आणि लाकूडतोड यांच्यामध्ये अडकवून झाडांना अक्षरशः मिठी मारली.

चिपको आंदोलन:

गावकऱ्यांनी झाडांना मिठी मारली आणि ठेकेदारांना ती तोडण्यापासून रोखले म्हणून आंदोलनाचे नाव 'आलिंगन' या शब्दावरून आले आहे. मूळ चिपको आंदोलन १८ व्या शतकाच्या सुरुवातीला राजस्थानमध्ये सुरू झाले. जोधपूरच्या महाराजांच्या आदेशानुसार झाडे तोडण्यापासून वाचवण्याच्या प्रयत्नात अमृता देवी यांच्या नेतृत्वाखालील ८४ गावांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. या घटनेनंतर महाराजांनी सर्व बिशोनी गावातील झाडे तोडण्यास प्रतिबंध करण्याचा सक्त फर्मान काढला. चिपको चळवळ आपल्याला एकाच प्रदेशातील महिला आणि पुरुषांचे हितसंबंध कसे भिन्न असू शकतात याची उदाहरणे देते. झाडे तोडण्यापासून रोखण्यासाठी महिलांनी सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे आणि चिपको चळवळीद्वारे आयोजित केलेल्या इंधन आणि चारा झाडे लावण्यासाठी बहुतेक वनीकरणाची कामेही महिला करत आहेत.

१९७३ ची चिपको चळवळ मंडलच्या गावांमध्ये सर्वात प्रसिद्ध होती आणि पुढील ५ वर्षांत उत्तर प्रदेशातील हिमालयातील अनेक जिल्ह्यांमध्ये पसरली. क्रीडासाहित्य कंपनीला वनक्षेत्राचा भूखंड देण्याच्या सरकारच्या निर्णयामुळे गावकरी संतप्त झाले कारण त्यांची शेतीची साधने बनवण्यासाठी लाकूड वापरण्याची अशीच मागणी यापूर्वी नाकारण्यात आली होती. त्यामुळे एका स्थानिक स्वयंसेवी संस्थेच्या प्रोत्साहनाने चंडी प्रसाद भट्ट यांच्या नेतृत्वाखाली जंगलात गेले आणि झाडांभोवती एक वर्तुळ तयार केले आणि त्यांना तोडण्यापासून रोखले.

नेते आणि कार्यकर्ते प्रामुख्याने खेड्यातील स्त्रिया आहेत, त्यांचे उदरनिर्वाहाचे साधन वाचवण्यासाठी काम करतात आणि त्यांच्या समाजातील पुरुषही चळवळीत सहभागी होतात. चिपको चळवळीतील व्यक्तिमत्त्वांमध्ये सुंदरलाल बहुगुणा, गांधीवादी कार्यकर्ते आणि तत्त्वज्ञ यांचा समावेश आहे, ज्यांचे गांधींना आवाहन, ग्रीन फॉलिंग बंदी आणि १९८१-८३ मध्ये ज्यांची ५००० किलोमीटरची ट्रान्स हिमालय पदयात्रा चिपको संदेश प्रसारित करण्यात महत्त्वपूर्ण होती, बहुगुणा यांनी चिपकोची रचना केली. "पर्यावरणशास्त्र ही शाश्वत अर्थव्यवस्था आहे."

चंडी प्रसाद भट्ट, चिपकोच्या सुरुवातीच्या कार्यकर्त्यांपैकी एक ज्यांनी संभाषण आणि स्थानिक फायद्यासाठी वन संपत्तीचा शाश्वत वापर यावर आधारित स्थानिक पातळीवर आधारित उद्योगांना चालना दिली. धूम सिंग नेगी/देवी आणि इतर अनेक गावातील महिलांनी सर्वप्रथम झाडांना मिठी मारून वाचवले. त्यांनी घोषवाक्य तयार केले 'जंगलांना काय, माती, पाणी आणि शुद्ध हवा! भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या आदेशाने १९८० मध्ये उत्तर प्रदेशातील चिपको आंदोलनाला मोठा विजय मिळाला.

११.१४ सारांश

पर्यावरणीय चळवळ, एक संज्ञा ज्यामध्ये संवर्धन आणि हरित चळवळींचा समावेश आहे. पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी एक वैविध्यपूर्ण वैज्ञानिक, सामाजिक आणि राजकीय चळवळ आहे. पर्यावरण चळवळीचे प्रतिनिधित्व मोठ्या ते तळागाळातील

संस्थांची श्रेणी करते. पुनर्वसन, पुनर्वापर किंवा प्रदूषण नियंत्रण याद्वारे असो, पर्यावरण संवर्धन जीवनाची नैसर्गिक गुणवत्ता टिकवून ठेवते. पर्यावरणविषयक आरोग्य चळवळ किमान प्रगतीशील युगापर्यंत आहे आणि स्वच्छ पाणी, कार्यक्षम सांडपाणी हाताळणी आणि स्थिर लोकसंख्या वाढ यासारख्या शहरी मानकांवर लक्ष केंद्रित करते. पर्यावरणीय न्याय चळवळ 'सामाजिक' आणि 'पर्यावरणीय' चिंतांना जोडण्याचा प्रयत्न करते, त्याच वेळी वास्तविक वंशवाद आणि वर्गवाद यांना प्रतिबंध करते. पर्यावरण कायदा संस्था जगभरात अस्तित्वात आहेत.

पर्यावरणवाद हे पर्यावरण संवर्धन आणि पर्यावरणाच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या चिंतेशी संबंधित एक व्यापक तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक चळवळ आहे. पर्यावरणवाद आणि पर्यावरणविषयक चिंता अनेकदा हिरव्या रंगाने दर्शविल्या जातात. अलिकडच्या वर्षांत, पर्यावरणीय चळवळीने जागतिक तापमानवाढीवर अधिकाधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. विद्वान ख्रिस्तोफर मॅनेस ज्याला "नवीन प्रकारचे पर्यावरणीय सक्रियता: आयकॉनोक्लास्टिक, बिनधास्त, पारंपारिक संवर्धन धोरणाशी असंतुष्ट, काही वेळा बेकायदेशीर' असे म्हणतात. त्या मूलगामी पर्यावरण चळवळीची आकांक्षा आहे. परीसंस्थेतील सहभागी म्हणून मानवतेला मान्यता देण्यासाठी, पर्यावरण चळवळ पर्यावरणशास्त्र, आरोग्य आणि मानवी हक्कांवर केंद्रित आहे. पर्यावरण चळवळ (एक शब्द ज्यामध्ये कधीकधी संवर्धन आणि हरित चळवळींचा समावेश होतो) ही एक वैविध्यपूर्ण वैज्ञानिक, सामाजिक आणि राजकीय चळवळ आहे. चळवळीतील एकत्रीकरण हे भौतिक वातावरणाच्या ऱ्हासाच्या विरोधात आहे. शिवाय, सामुदायिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी समर्पित गट पर्यावरणविषयक चिंतांना देखील उपस्थित राहू शकतात. इतर आंतरराष्ट्रीय संस्था पर्यावरणीय धोरणांच्या विकासाला समर्थन देणाऱ्या संस्थांमध्ये पर्यावरण सहकार्य आयोग (NAFTA), युरोपियन पर्यावरण एजन्सी (EEA), आणि आंतर-सरकारी पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) यांचा समावेश आहे.

पर्यावरणीय नैतिकतेवर आधारित विचारसरणीभोवती पर्यावरणीय सामाजिक चळवळ आयोजित केली जाते. पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय चळवळींमध्ये फरक करणे सरावापेक्षा सिद्धांततः सोपे आहे. अगदी व्यापकपणे आपण असे म्हणू शकतो की पर्यावरणीय चळवळी आर्थिक समस्या, प्रदूषण आणि शाश्वत विकासाच्या समस्यांशी जवळून संबंधित आहेत. मालमत्तेचे हक्क म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्तीपासून निर्माण होणाऱ्या प्रवाहांना लाभ देण्याचा अधिकार. राज्याद्वारे प्रथागत हक्कांचे हे उल्लंघन, हे भारतात होत असलेल्या नवीन पर्यावरणीय सामाजिक चळवळींचे मूळ आहे.

११.१५ संदर्भ

1. Theodore Roosevelt, Address Roosevelt, Address to the Deep Waterway Convention Memphis, TN, October 4, 1907
2. Uniting to Win: Labor-Environmental Alliances, by Dan Jakopovich
3. Manes, Christopher, 1990. Green Rage: Radical Environmentalism and the Unmaking of Civilization, Boston: Little, Brown and Co.

4. A Brief Description of Radical Environmentalism, Jeff Luers, 4 Struggle Magazine, 26th September 2005.

5. David Adam, "Green idealists fail to make grade, says study," The Guardian, 2008-09-24.

6. Paul Hawken, Blessed Unrest, Penguin Books Ltd, United States of America, 2007.

7. John McCormick, The Global Environmental Movement, London: John Wiley, 1995.

8. RamachandraGuha Environmentalism: A Global History, London, Longman, 1999.

9. Sheldon Kamieniecki, editor, Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy, Albany: State University of New York Press, 1993. Philip Shabecoff, A Fierce Green Fire: The American Environmental Movement, Island Press; Revised Edition, 2003.

10. Paul Wapner, Environmental Activism and World Civil Politics, Albany: State University of New York, 1996.

11. deSteiguer, J.E. 2006. The Origins of Modern Environmental Thought. The University of Arizona Press. Tucson. Catherine Soanes and Angus Stevenson, ed (2005). Oxford Dictionary of English (2nd revised ed.). Oxford University Press.

12. Gari, L. (November 2002). "Arabic Treatises on Environmental Pollution up to the End of the Thirteenth Century". Environment and History (White Horse Press) 8 (4): 475-488.

13. Fleming, James R.; Bethany R. Knorr. "History of the Clean Air Act". American Meteorological Society. http://www. ametsoc.org /sloan/ cleanair/. Retrieved 2006-02-14.

14. Cunningham, William P.; et al. (1998). Environmental encyclopaedia. Gale Research.

munotes.in

15. Hall, Jeremiah. "History Of The Environmental Movement".

http://www.mtmultipleuse.org/endangered/esahistory.htm. Retrieved 2006-1125.

16. Kovarik,William."EnvironmentalHistoryTimeline".http://www. environmental history.org /. Retrieved 2006-11-25.

17. Martell, Luke. "Ecology and Society: An Introduction". Polity

Press, 1994. http://www.sussex.ac.uk/Users/ssfa2/ecology.html.

18. John McCormick. 1995. The Global Environmental Movement. John Wiley. London. 312 pp. 216

19. Marco Verweij and Michael Thompson (eds), 2006, Clumsy solutions for a complex world: Governance, politics and plural perceptions, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

20. World Bank, 2003, "Sustainable Development in a Dynamic World: Transforming Institutions, Growth, and Quality of Life", World Development Report 2003, The World Bank for Reconstruction and Development and Oxford University Press.

❖❖❖❖

munotes.in

१२

मानवी हक्क चळवळी

घटक रचना:

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ प्रस्तावना

११.२ मानवी हक्कांचा अर्थ

१२.३ मानवी हक्क चळवळींची पार्श्वभूमी

१२.४ भारतातील मानवी हक्क चळवळ

१२.५ सारांश

१२.६ प्रश्न

१२.७ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

१. मानवी हक्कांचे महत्त्व समजून घेणे.

२. विद्यार्थ्यांना मानवाधिकारांचा पाठपुरावा करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची ओळख करून देणे.

१२.१ प्रस्तावना

अधिकारांचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी मानवांना त्यांच्या विकासाच्या दीर्घ इतिहासात 'नैसर्गिक', 'मूलभूत', 'मानवी' अशी विशेषणे वापरली गेली आहेत. विसाव्या शतकाचे वर्णन मानवी हक्कांचे शतक असे केले जाते कारण उदारमतवादी लोकशाही आणि समाजवादी देशांमध्ये तसेच अविकसित जगातही 'मानवी हक्क' ही संकल्पना अधिक महत्त्वाची बनली आहे. दोन महायुद्धांनंतर, (विशेषत: नाझी आणि फॅसिस्ट दडपशाही आणि स्वातंत्र्यावरील अंकुशानंतर) मानवी हक्कांसाठी विविध प्रकारच्या चळवळी सुरू झाल्या. आज अक्षरशः सर्व राज्ये मानवी हक्कांच्या काही सिद्धांतांचे अधिकृतपणे सदस्यत्व घेतात आणि प्रत्येक बाबतीत, एक सामान्य राजकीय सिद्धांत आहे जो समाज आणि राजकीय संस्थांच्या प्रकाराचे समर्थन करतो.

जागतिक स्तरावर, गेल्या ६५ वर्षांत मानवी हक्क चळवळीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. १९४८ मध्ये मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणापत्राचा अवलंब केल्यापासून - चळवळीची एक महत्त्वाची खूण आणि पायाभूत प्रतीकात्मक संरचना तसेच सामाजिक-आर्थिक आणि

भू-राजकीय प्रक्रियांमुळे या चळवळीला असंख्य बदलांचा अनुभव आला. १९६० च्या दशकात युनायटेड स्टेट्स आणि युरोपमधील मानवाधिकार संघटनांच्या मालिकेची स्थापना केल्याने चळवळ मजबूत झाली. या संघटना, नागरी स्वातंत्र्य कार्यकर्त्यांप्रमाणे, राजकीय पटलावर एक महत्त्वपूर्ण कृति-यंत्रणा बनल्या.

जागतिक चळवळीद्वारे, हे सामाजिक रचनाकारांच्या समूहाला संदर्भित केले जाते जे समान मूल्ये आणि सांभाषितांभोवती एकत्र येतात आणि जे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक समान उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी एकत्र काम करतात. मानवी हक्कांचे रक्षण करणे, प्रोत्साहन देणे आणि प्रणाली आणि संस्थात्मक स्थिती मजबूत करणे यासाठी तयार केलेली ही यंत्रणा.

१२.२ मानवी हक्कांचा अर्थ

'मानवाधिकार' ही संज्ञा या संकल्पनेचा संदर्भ देते की मानवी वंशातील प्रत्येक सदस्याला त्याच्या मानवतेच्या आधारे मूलभूत हक्कांचा संच प्राप्त होत असतो. ते मानव म्हणून सर्व मानवांच्या संदर्भात दावा केलेले हक्क असतात. ते राष्ट्रीय ऐवजी सार्वत्रिक असतात आणि कायदेशीर अधिकारांपेक्षा वेगळे आहेत असे म्हटले जाते. एखाद्या विशिष्ट राज्यात त्याच्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या किंवा नसलेल्या कोणत्याही तरतुदींचा विचार न करता ते प्रत्येकाचे हक्क आहेत. ते या साध्या वस्तुस्थितीवर आधारित आहेत की कोणत्याही सरकारने मानवाला काही गोष्टींपासून प्रतिबंधित करु नये. ते समाज आणि राज्यांमध्ये न राहता मानव या संकल्पनेतच अंतर्भूत आहेत.

त्यांना मानवी हक्क असे म्हणतात कारण ते यापुढे नैसर्गिक कारणाच्या क्रियांपासून प्राप्त झालेले नसून मानव संज्ञेतच अंतर्भूत आहेत. उदाहरणार्थ, कुपोषित, अत्याचारित, चुकीच्या पद्धतीने तुरुंगात टाकण्यात आलेली, निरक्षर किंवा नियमित पगाराच्या सुट्ट्यांचा अभाव असणारी व्यक्ती 'माणूस' म्हणून योग्य पद्धतीने जगत नाही या वस्तुस्थितीवरून हे मत प्राप्त झाले आहे. **मॅकफार्लेनच्या** मते, मानवी हक्क म्हणजे ते 'नैतिक अधिकार जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला केवळ माणूस असल्याच्या कारणास्तव मिळालेले असतात'. त्याचप्रमाणे, मानवी हक्क हे मित्र राष्ट्र, समाज, वंश किंवा धार्मिक श्रद्धेशी संबंधित असोत वा नसोत तरीही त्याच्याकडे असतात.

मानवी हक्क अधिकारांच्या सार्वभौमिक वैशिष्ट्यावर भर देतात. ते कोणत्याही राज्याचे, समाजाचे, वंशाचे किंवा धार्मिक श्रद्धेचे असले तरीही ते मानवाच्या रूपात केवळ मानवाच्या मालकीचे अधिकार आहेत. ते संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रांनी 'मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांच्या निरीक्षणासाठी सार्वत्रिक आदर वाढवण्यासाठी दिलेल्या प्रतिज्ञेवर आधारित आहेत. यूएन घोषणेच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे की मानवी हक्कांचा उद्देश 'सर्व लोकांसाठी आणि सर्व राष्ट्रांसाठी साध्य करण्याचे एक समान मानक ठरविणे हा आहे' की प्रत्येक व्यक्ती आणि समाजातील प्रत्येक घटक ही घोषणा सतत लक्षात ठेवून, शिकवण आणि या अधिकारांचा आणि स्वातंत्र्यांचा आदर करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रगतीशील उपायांद्वारे, सदस्य राष्ट्रांच्या लोकांमध्ये आणि अधिकारक्षेत्रातील लोकांमध्ये त्यांची सार्वत्रिक आणि प्रभावी ओळख आणि पालन सुरक्षित करण्यासाठी शिक्षण देणे हा प्रमुख उद्देश आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

१. मानवी हक्कांचा अर्थ काय आहे?

१२.३ मानवी हक्क चळवळीची पार्श्वभूमी

मानवी हक्क ही संज्ञा विसाव्या शतकात अस्तित्वात आली. सुरुवातीच्या शतकांमध्ये, हे अधिकार सामान्यतः 'नैसर्गिक हक्क' किंवा 'मनुष्याचे हक्क' म्हणून संबोधले जात होते. नैसर्गिक अधिकारांचा सिद्धांत सतराव्या शतकात ग्रोटिन्स, हॉब्स, लॉक इत्यादींच्या लेखनात उदयास आला होता ज्याने नैसर्गिक अधिकारांचे श्रेय 'नैसर्गिक कायद्याला' दिले होते, ज्याने असे म्हंटले होते की 'कोणीही त्याच्या जीवनात, आरोग्याला, स्वातंत्र्याला मालमत्ता किंवा इतरांना हानी पोहोचवू नये. म्हणून तो कायदा, प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि मालमत्तेचा नैसर्गिक अधिकार देतो असे म्हटले जाऊ शकते, जरी इतरांच्या जीवनाचा, स्वातंत्र्याचा आणि मालमत्तेचा आदर करणे हे प्रत्येकावर नैसर्गिक कर्तव्य म्हणून अनिवार्य असतेच.

जॉन लॉकनी त्यांच्या 'द टू ट्रिटीज ऑन गव्हर्नमेंट' या पुस्तकात या सिद्धांताला शास्त्रीय अभिव्यक्ती दिली. जॉन लॉक यांनी 'जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्ती' या अधिकारांना नैसर्गिक हक्क म्हटले. ते पुढे म्हणाले की राज्य स्थापनेची संपूर्ण कल्पना या अधिकारांचे अधिक चांगल्या प्रकारे संरक्षण करण्यासाठी होती आणि जर सरकारने या अधिकारांचे उल्लंघन केले तर लोक त्याविरुद्ध बंड करू शकतात. मानवाधिकारांसंबंधीच्या सुरुवातीच्या आंतरराष्ट्रीय करारांचा संबंध एकोणिसाव्या शतकातील गुलामगिरीच्या उच्चाटनाशी आहे. जसे की वॉशिंग्टन १८६२ चा करार, १८६७ मध्ये ब्रसेल्समधील परिषद आणि १८८५ मध्ये बर्लिन, पॅरिसची घोषणा १८५६, जिनिव्हा कन्व्हेन्शन १८६४, हेग कन्व्हेन्शन १८९९, १८६४ मध्ये इंटरनॅशनल कमिटी ऑफ रेड क्रॉसची निर्मिती यासारखे युद्धाचे कायदे इ.

दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी, राष्ट्र/राज्यांवर बंधनकारक असलेला कोणताही आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदा अस्तित्वात नव्हता तथापि दोन सामाजिक चळवळी, सध्याच्या मानवाधिकार शासनाच्या महत्त्वाच्या पूर्ववर्ती होत्या. पहिली गुलामगिरी आणि गुलाम व्यापार नष्ट करण्याची चळवळ होती, जी १८ व्या शतकात ब्रिटनमध्ये सुरू झाली आणि गुलामगिरी विरोधी (अँटी-स्लेव्हरी) सोसायटीला जन्म दिला, एक एनजीओ जी आजही गुलामगिरीच्या आधुनिक प्रकारांशी लढण्यासाठी अस्तित्वात आहे. ज्या संघटनेने आपल्या दबाव गटाची पराकाष्टा करत गुलामगिरी विरोधी करार अस्तित्वात आणला. दुसरी रेड क्रॉस चळवळ होती, जी क्रिमियन युद्धादरम्यान स्विस व्यावसायिक हेन्री बुनांटच्या विद्रोहातून आणि जखमी सैनिकांच्या अपरिमित दु:खातून उद्भवली होती.

पहिले आणि दुसरे महायुद्ध या दरम्यानच्या काळात इतर महत्त्वपूर्ण चळवळींना सुरुवात झाली. ज्यांच्या माध्यमातून व्यक्तींना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

१९१९ मध्ये Innternational Labour Organisation (ILO) च्या स्थापनेनंतर आर्थिक आणि सामाजिक अधिकारांना आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळू लागली आणि निर्वासितांना

मदत देण्याची प्रथम व्यवस्था १९२१ मध्ये निर्वासितांसाठी लीग ऑफ नेशन्स हाय कमिशनरच्या नियुक्तीसह आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आयोजित करण्यात आली.

तथापि, नाझी होलोकॉस्टच्या भीषणतेला प्रतिसाद म्हणून स्वयंसेवी संस्थांनी आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायद्यासाठी वैचारिक आणि कायदेशीर पाया घालण्यासाठी राज्यांवर दबाव आणण्यास सुरुवात केली. यूएन चार्टरच्या प्रस्तावना आणि सहा वेगवेगळ्या कलमांमध्ये मानवी हक्क समाविष्ट करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जबाबदार असलेल्या स्वयंसेवी संस्था होत्या. मानवाधिकार हा संयुक्त राष्ट्रांच्या व्यवस्थेच्या मध्यवर्ती स्तंभांपैकी एक बनला पाहिजे हे सरकारांना पटवून देणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांनीच याचा पाया रचला.

अखेरीस, यूएनच्या एका विशेष समितीने १९४८ मध्ये मानवी हक्कांच्या घोषणापत्राचा मसुदा तयार केला. यूएन जाहीरनाम्यानंतर मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांच्या संरक्षणासाठी युरोपियन कन्व्हेन्शन (१९५०), यूएन कन्व्हेन्शन ऑफ राइट्स (१९६६) आणि विविध मानवी युरोपियन, लॅटिन अमेरिकन, आफ्रिका आणि दक्षिण आशियाई देशांद्वारे हक्क अधिवेशने आणि घोषणा यांच्या सहायाने हळुहळू मानवी हक्कांची संकल्पना जगभर पसरली आणि आज जवळपास सर्वच देशांमध्ये, मानवी हक्कांच्या जतन, संवर्धन आणि संरक्षणासाठी सरकारी आणि गैर-सरकारी अशा अनेक संस्था अस्तित्वात आल्या आहेत.

तुमची प्रगती तपासा:

१. मानवाधिकारांच्या संरक्षणात संयुक्त राष्ट्रसंघाची भूमिका काय आहे?

१२.४ भारतात मानवी हक्क चळवळ

१९५० मध्ये भारताच्या संविधान्वये अस्तित्वात आलेल्या मूलभूत अधिकार आणि राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वांच्या स्वरूपात III आणि IV भागांमध्ये मानवी हक्कांची समृद्ध सामग्री होती. संविधानाच्या रचनाकारांनी केवळ जगातील इतर संविधानांचाच उल्लेख केला नाही तर विविध राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक मुद्द्यांवर संयुक्त राष्ट्रांच्या घोषणा आणि चार्टर्सचाही उल्लेख केला आहे.

राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, राज्याने अस्पृश्यता निर्मूलन, अनैतिक वाहतूक दडपशाही, निषेध इत्यादी मानवी हक्कांशी संबंधित अनेक कायदे पारित केले. पुन्हा, अल्पसंख्याक आणि समाजातील दुर्बल घटकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आयोग, अल्पसंख्याक आयोग, भाषा आयोग, राष्ट्रीय महिला आयोग अशा अनेक स्वतंत्र संस्था निर्माण केल्या.

भारतात २० व्या शतकाचा शेवटचा चतुर्थांश विविध सामाजिक चळवळींच्या दबावामुळे या स्थानाची वाढती ओळख आणि मानवी हक्कांच्या प्रासंगिकतेचा साक्षीदार आहे. भारतातील मानवाधिकार चळवळीला १९७५-१९७७ च्या आणीबाणीच्या काळात अंकुर फुटला आणि आणीबाणी नंतरच्या काळात तो विकसित झाला. नागरी स्वातंत्र्याच्या चिंता आणि अधिकारांवर आधारित दृष्टिकोन याद्वारे दोन प्रमुख प्रवाह चिन्हांकित केले गेले.

नागरी स्वातंत्र्य चळवळ ही आणीबाणीची निर्मिती होती. मनमानीपणे ताब्यात घेणे, कोठडीतील हिंसाचार, तुरुंग आणि न्यायालयीन प्रक्रियेचा वापर हे नागरी स्वातंत्र्य चळवळीच्या अजेंड्यावर होते. पुढील दशकांमध्ये, शेतकरी चळवळी, आदिवासी चळवळी, दलित चळवळी, मागास जातीच्या चळवळी, महिला चळवळी, कामगार चळवळी, विद्यार्थ्यांच्या चळवळी, मध्यमवर्गीय चळवळी आणि पर्यावरणीय चळवळी यांनी मानवी हक्कांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकला आहे.

१९७६ मध्ये भारतात राष्ट्रीय आणीबाणी लादल्यापासून मिळालेल्या अवमानकारक धक्क्याने समाजातील निर्भिड आणि बोलके वर्ग मानवी हक्कांबद्दल संवेदनशील बनले. त्या अठरा महिन्यांत लोकशाही अधिकारांच्या अभावाने विद्यार्थी, विचारवंत, राजकीय कार्यकर्ते, कामगार संघटना, कलाकार यांना कृतीशील बनवले. १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील सुशिक्षित मध्यमवर्गाने आपल्या राष्ट्रीय जीवनात लोकशाहीच्या अखंड प्रवाहाची भरभराट केली होती. सिटिझन्स फॉर डेमोक्रसी, पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीज (पीयूसीएल), पीपल्स युनियन फॉर सिव्हिल लिबर्टीज अँड डेमोक्रॅटिक राइट्स (पीयूसीएल) यासारख्या संघटना. (PUCLDR) आणि छात्र युवा संघर्ष वाहिनी या राष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्कांच्या लढ्यात आघाडीवर होत्या. या काळात राज्यस्तरीय आणि शहर पातळीवर आधारित डझनभर गटही तयार झाले.

आणीबाणी नंतरच्या काळातही यापूर्वी 'लोकशाही विरुद्ध हुकूमशाही' असा नारा देणाऱ्या जनता पक्षाने लोकप्रिय जनादेशाने सत्तेवर आल्यानंतर प्रतिबंधात्मक अटकाव कायदा, औद्योगिक संबंध विधेयक असे कठोर कायदे लागू केले आणि अत्यावश्यक सेवांना माफ केले. कष्टकरी गरिबांना दडपण्यासाठी मेंटेनन्स ॲक्ट आणि डिस्टर्बड एरिया ॲक्ट लागू केले. १९८० च्या दशकात, ज्यांना केवळ लोकशाहीची चिंता होती त्यांनी स्वतःला ‘नागरी स्वातंत्र्य चळवळी’ पुरते मर्यादित केले. आणि कामगार, गरीब, शेतकरी, दलित, महिला, आदिवासी यांच्या दडपशाही विरुद्ध काम करणाऱ्या संघटना ‘लोकशाही हक्क आंदोलनात’ सामील झाल्या. यांनी १९९० च्या दशकात भारतातील मानवी हक्क चळवळींचा रोख निश्चित केला. ज्याने स्थानिक आणि प्रादेशिक ते जागतिक स्तरावर त्यांचे नेटवर्क स्थापित केले.

तुमची प्रगती तपासा :

१. आणीबाणी आणि त्याचा भारतातील मानवी हक्क चळवळीशी असलेला संबंध विस्ताराने सांगा.

१२.५ सारांश

विविध देशांच्या राज्यघटनेत अधिकार प्रदान केले गेले असले तरी, मानवतेविरुद्ध काही गुन्ह्यांमुळे विशेषत: द्वितीय महायुद्धानंतर राज्य कायद्यांपेक्षा सार्वत्रिक मानवी हक्कांची गरज तीव्रतेने जाणवली. यासाठी पुढाकार १९४८ मधील यूएन मानवाधिकार जाहीरनाम्याद्वारे देण्यात आला होता ज्याचे अनुसरण करण्यात आले होते. युरोपियन कन्व्हेन्शन, १९६६ मध्ये यूएन कॉन्व्हेन्शन्स ऑन ह्यूमन राइट्स, आफ्रिकन चार्टर ऑफ ह्यूमन राइट्स, ओएएस कन्व्हेन्शन ऑन ह्युमन राइट्स इ. मनवाधिकराचा मुद्दा महत्वाचा,

महायुद्धानंतरच्या काळातील जागतिक घटीत बनला आणि त्याने विकसित आणि विकसनशील अशा दोन्ही देशांचे लक्ष वेधून घेतले.

१२.६ प्रश्न

१. एकोणिसाव्या शतकातील मानवाधिकारांसंबंधीच्या काही करारांचा उल्लेख करा.

२. UN मानवाधिकार घोषणा १९४८ काय आहे?

३. मानवाधिकार चळवळीत स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका काय आहे?

१२.७ संदर्भ

- Baxi, Upendra. (2002). The future of human rights. New Delhi: Oxford University Press.
- J.L. Macfarlane. (1985) The Theory and Practice of Human Rights, Maurice Temple Smith, London.
- Kannabiran, K.G. (2003). The wages of impunity: Power, justice, and human rights.Hyderabad:Orient Longman Private Ltd.
- Mishra, Kaushlendra. (2008). NGOs in the human right movement. New Delhi: NavyugPublishers & Distributors.
- Nair, Ravi. (2006). Human rights in India: Historical, social and political perspectives.New Delhi: Oxford University Press.
- Sachar, Rajendar. (2009). Human rights—Prospects & challenges (2nd edn). New Delhi:Gyan Publishing House.

❖❖❖❖

munotes.in

१३

जागतिकीकरणाच्या विरोधातील चळवळी

घटक रचना :

१३.० उद्दिष्टे

१३.१ प्रस्तावना

१३.२ जागतिकीकरण

१३.३ जागतिकीकरणविरोधी चळवळीची वैशिष्ट्ये

१३.४ ऐतिहासिक संदर्भ

१३.५ बदल/जागतिकीकरण विरोधी चळवळ

१३.६ जागतिकीकरणविरोधी चळवळींचे स्वरूप

१३.७ निष्कर्ष

१३.८ सारांश

१३.९ प्रश्न

१३.१० संदर्भ

१३.० उद्दिष्टे

- जागतिकीकरणविरोधी चळवळीच्या ऐतिहासिक संदर्भावर चर्चा करणे.
- जागतिकीकरणविरोधी चळवळींच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचे परीक्षण करणे.

१३.१ प्रस्तावना

एकविसावे शतक एक गंभीर संक्रमण प्रक्रियेचे साक्षीदार आहे. हे शतक जागतिक राजकीय संस्थांच्या अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अंतर्भूत असलेल्या भांडवलशाहीच्या मूल्याच्या प्रसारामुळे मानवाने निर्माण केलेल्या सामाजिक संघर्ष आणि अनिश्चिततेच्या वाढीने चिन्हांकित झालेले आहे. जागतिकीकरण ही एक व्यापक घटना आहे ज्यामध्ये विविध पैलूंचा समावेश आहे. उदा राजकारण, अर्थव्यवस्था, सामाजिक स्थिती, सांस्कृतिक संदर्भ इ. जागतिकीकरणाचे सकारात्मक पैलू म्हणजे 'जागतिक समाज' किंवा 'जागतिक गाव' स्थापन करण्याच्या मूल्याचा प्रचार आणि राष्ट्रे, परंपरा आणि संस्कृती यांच्यातील संवादाच्या गरजेची जाणीव. तथापि, जागतिकीकरणाने मानवी समाजाचा विकास रोखला आहे आणि आपल्या मूळ विश्वासाचे आणि जीवन

munotes.in

प्रणालीचे उल्लंघन केले आहे. आर्थिक जागतिकीकरणामुळे आर्थिक संकटे आणि राजकीय अशांतता निर्माण झाली आहे, परिणामत: जागतिकीकरणविरोधी चळवळींसाठी पार्श्वभूमी तयार केली आहे. या विभागात, आपण जागतिकीकरणविरोधी चळवळीचे ऐतिहासिक संदर्भ आणि वैशिष्ट्ये यावर चर्चा करू.

१३.२ जागतिकीकरण

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या वेगवेगळ्या असल्या तरी जागतिकीकरणावरील चर्चेशी संबंधित अशा अनेक अंतर्निहित संकल्पना आहेत. यात राष्ट्रीय अर्थशास्त्राचे एकत्रीकरण आणि जागतिक व्यापाराचा विस्तार, नफ्याच्या हेतूवर भर आणि आंतरराष्ट्रीय कॉर्पोरेशनद्वारे प्रोत्साहन दिलेली उपभोक्तावादाची मूल्ये याद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. व्यापकपणे सांगायचे तर, जागतिकीकरण दोन वैशिष्ट्यांद्वारे विशेष आहे: एकाच वेळी "एकत्रित-एक" आणि 'विरोधासह विविधीकरणाचा प्रभाव मजबूत करणे'. ही दोन वैशिष्ट्ये एकत्रितपणे जागतिकीकरणाचे सार आणि प्रभाव यांचा सारांश ठरतात. सामाजिक शास्त्रज्ञ, विशेषत: समाजशास्त्रज्ञ उदा. **अँथनी गिडन्स, डेव्हिड हेल्ड, रोलँड रॉबर्टसन** आणि इतरांनी जागतिकीकरणाच्या समान पैलूंचे निरीक्षण केले आहे. **गिडन्सने** जागतिकीकरणाला जगभरातील सामाजिक संबंधांमध्ये तीव्र व वृद्धी करणारी प्रक्रिया म्हणून चित्रित केले ज्यामध्ये स्थानिक घटना दूरच्या घटनांद्वारे प्रभावित होतात. जागतिकीकरणाच्या विविध व्याख्या त्याच्या मध्यवर्ती संकल्पना प्रतिबिंबित करतात; इंटरकनेक्टिव्हिटी, इंटेन्सिफिकेशन, टाइम-स्पेस डिस्टंसिएशन, डिटेरिटोरिलायझेशन, सुपरटेरिटोरिअलिटी, टाइम-स्पेस कॉम्प्रेशन आणि परस्परावलंबनाला चालना देणे इ.

जागतिकीकरणाची व्याख्या स्थळ आणि काळातील सामाजिक संबंधांचे विस्तारीकरण म्हणून केली जाऊ शकते: जागतिकीकरणाची सामाजिक प्रणाली स्वत:ची सीमा अशा प्रकारे वाढवते की सामाजिक संबंध मोठ्या स्थानिक आणि भौतिक अंतरांवर राखले जाऊ शकतात. गिडन्स, मॅन्युएल कॅसेल आणि डेव्हिड हार्वे यांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी असे प्रतिपादन केले की संगणकासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाने सामाजिक संबंधांना गती देण्यात आणि त्यांना अधिक लवचिक बनवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. जगाचे रूपांतर जगभरातील संप्रेषण नेटवर्कमध्ये झाले आहे जे समाजाच्या सर्व क्षेत्रांना प्रभावित करते.

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ **उलरिच बेक** यांनी असा युक्तिवाद केला की जागतिकीकरणामध्ये "सीमा-अदृश्य" आणि "अंतर नाही" चे परिणाम समाविष्ट आहेत. याचा अर्थ असा होतो की अर्थशास्त्र, माहिती, पर्यावरण, तंत्रज्ञान, आंतर-सांस्कृतिक संघर्ष आणि नागरी समाजाच्या विविध आयामांमध्ये स्थानिक आणि राजकीय सीमा दैनंदिन वर्तनाच्या बाबतीत कमी संबंधित आहेत. परिणामी जागतिकीकरणामुळे अंतरे नाहीशी होत आहेत. याचा अर्थ असा आहे की लोक अशा आंतरराष्ट्रीय जीवनशैलीत फेकले जात आहेत. जे त्यांना सहसा नको असतात किंवा समजत नाहीत. प्रत्यक्षात, आर्थिक जागतिकीकरण एक "संभाव्य परिणाम" प्रकट करते, परंतु नकारात्मक दुष्परिणाम आपल्यापासून लपवते.

"सीमा-अदृश्य" किंवा "अंतर नाही" चे परिणाम कोणतेही झाले असले तरी, जागतिकीकरणाचे जगभरातील सर्व लोकांसाठी प्रभावी स्वरूप आहे. जागतिकीकरण

विरोधी चळवळीतील सहभागी हे असंतुष्ट आहेत जे महागाई, आर्थिक आणि सामाजिक अशांततेच्या समस्यांसह आर्थिक जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम स्वीकारण्यास विरोध करतात.

प्रत्यक्षात, जागतिकीकरणाची तीन मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत जी खालीलप्रमाणे आहेत:

१) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे, राजकीय शक्ती त्यांचे वर्चस्व वाढवतात पण त्याच वेळी मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते;

२) विविध धर्म आणि सामाजिक मूल्यांमध्ये सतत विरोध वाढत आहे, ज्यामुळे काही घटनांमध्ये "दहशतवाद" वाढला आहे; हे स्पष्ट दिसत आहे.

३) सामाजिक-राजकीय चळवळी ज्यांचा पूर्वी स्थानिक आधार होता, त्यांचे जागतिकीकरण होत आहे, उदा. “अरब स्प्रिंग”.

ही जागतिकीकरणाची काही उपयुक्त वैशिष्ट्ये असली तरी, जागतिकीकरणाच्या नकारात्मक पैलूंनी समाजासमोर आव्हाने निर्माण केली आहेत जी जागतिकीकरणाच्या सर्वात प्रबळ स्वरूपात प्रकट होत आहेत, तेच सध्या नवउदार जागतिकीकरण, कॉर्पोरेट जागतिकीकरण म्हणूनही ओळखले जाते. समीक्षकांच्या मते, नवउदार धोरणांचा उद्देश अर्थव्यवस्थेसाठी संरचना आणि चौकट तयार करणे आहे जे कोणत्याही परिस्थितीत जास्तीत जास्त नफा मिळवून देतात. गुंतवणुकीचा खर्च कमी करणे, सामाजिक सुरक्षा आणि सामाजिक सुरक्षा जाळे कमी करणे आणि व्यक्तिवादाला प्रोत्साहन देणे हे याचे परिणाम आहेत. राज्य सामाजिक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतून माघार घेते, परिणामी कल्याणकारी राज्य आणि सामूहिक जबाबदारी लक्षणीयरीत्या नष्ट होते. वेतन आणि राहणीमानाची कायमची असुरक्षितता, कामाच्या कराराचे वैयक्तिकरण म्हणजे सामूहिक सौदेबाजी पद्धत कमकुवत होते. वाढ, उत्पादकता आणि स्पर्धा हे मानवी कृतींचे एकमेव उद्दिष्ट मानले जाते. नवउदारवादाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे समाजावर अधिकाधिक वर्चस्व आणि आर्थिक तर्कशास्त्र, म्हणजेच वस्तूंचे तर्कशास्त्र आणि वित्त भांडवल जमा करणे. अशा प्रकारे संघर्ष, निदर्शने आणि लोक चळवळींसाठी पार्श्वभूमी तयार झाली आहे.

१३.३ जागतिकीकरणविरोधी चळवळीची वैशिष्ट्ये

नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान: कदाचित अँटी-ग्लोबलिस्टच्या शस्त्रागारातील सर्वात मोठे शस्त्र म्हणजे संदेश पसरवण्याची इंटरनेटची क्षमता. जागतिकीकरणविरोधी चळवळीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICTs) नाविन्यपूर्ण वापर. ICT चा वापर कृती आयोजन, माहितीची देवाणघेवाण, नियोजन आणि क्रियाकलापांचे समन्वय यासाठी केला जातो. वेबसाइट्स आणि वेब पृष्ठांमध्ये चळवळीशी संबंधित प्रतिक्रिया, विश्लेषण, अद्ययावत माहिती, दुवे आणि लॉजिस्टिक माहिती असते, ही वस्तुस्थिती इंटरनेट हस्तक्षेपाची वाढती शक्ती प्रतिबिंबित करते.

जागतिक-स्थानिक नेटवर्क:

जागतिकीकरणविरोधी चळवळ लवचिक, विकेंद्रित नेटवर्क्सभोवती फिरते, उदा उत्तर अमेरिकेतील डायरेक्ट ॲक्शन नेटवर्क किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पीपल्स ग्लोबल

ॲक्शन. जागतिकीकरणविरोधी नेटवर्कचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ते स्थानिक पातळीवर रुजलेले पण त्याच वेळी, जागतिक स्तरावर जोडलेले असते. आजच्या नेटवर्कच्या वेगवान हालचाली ही अभिसरणाची एक अशी जागा आहे ज्यामध्ये अनेक संस्था, समूह आणि नेटवर्क समाविष्ट आहेत, प्रत्येकाची स्वतःची स्वतंत्र ओळख आणि स्वायत्तता आहे. जागतिकीकरणविरोधी चळवळी अशा प्रकारे जागतिक लोकशाहीला प्रोत्साहन देतात, त्याच वेळी स्वायत्तता आणि स्थानिक स्व-व्यवस्थापनावर भर देखील देतात.

सर्जनशील थेट कृती :

जागतिकीकरणविरोधी चळवळी थेट कृती निषेधाच्या विविध प्रकारांमध्ये गुंततात. जागतिकीकरणविरोधी तीव्र कट्टरपंथी कार्यकर्त्यांनी माध्यमांच्या सहकार्याने त्यांच्या हेतुंकडे स्थानिक आणि जागतिक लक्ष वेधण्यासाठी अभिनव प्रकार स्वीकारले आहेत. विविध संदर्भांमध्ये स्थित असलेले हे कार्यकर्ते मास मीडिया कव्हरेजसाठी नाट्य प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी युक्त्या वापरतात. ते संपूर्ण नाकेबंदी धोरण वापरतात ज्यामध्ये कार्यकर्ते त्यांचे लक्ष्य अनेक दिशांनी वेढून टाकतात आणि वेगवान वातावरण आणि सामाजिक नाट्य तयार करण्यात मदत करतात. ते पथनाट्य, नाटक, गाणी, महाकाय कठपुतळे, मोबाईल कार्निव्हल यांसारख्या विविध तंत्रांचा वापर करतात जसे की 'रिक्लेम द स्ट्रीट्स' चळवळीत करण्यात आले होते. दुसरे उदाहरण 'ब्लॅक ब्लॉक' मध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या कॉर्पोरेट भांडवलशाहीच्या प्रतिकांवर झालेल्या अतिरेकी हल्ल्यांशी संबंधित आहे. हा संपूर्ण प्रयत्न पर्यायी राजकीय ओळख व्यक्त करताना प्रसारमाध्यमांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी रचलेला आहे.

जिवंत अनुभव आणि प्रक्रिया :

जागतिकीकरणविरोधी चळवळी लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभवांवर लक्ष केंद्रित करतात आणि त्या प्रक्रियेत त्यांचा समावेश करतात. मेसिॲनिक व्हिजन किंवा आधीच स्थापित केलेल्या प्रकल्पावर भर देण्याऐवजी, कार्यकर्ते दैनंदिन व्यवहारांवर लक्ष केंद्रित करतात. ते सामाजिक परिवर्तनाकडे सतत चालणारी सामूहिक प्रक्रिया म्हणून पाहतात. ICT ने परस्पर सहकार्याचे मार्ग उपलब्ध केले आहेत ज्यामुळे नवीन राजकीय दृष्टिकोनांचा उदय होतो. तरुण कार्यकर्ते हे, विशेषत: थेट लोकशाही, तळागाळातील सहभाग आणि दैनंदिन सामाजिक जीवनात वैयक्तिक संवाद यावर लक्ष केंद्रित करतात. अशाप्रकारे जागतिकीकरणविरोधी मेळावे, सभा, निषेध, कृती शिबिरे जीवनाच्या पर्यायी मार्गांचा अनुभव घेण्यासाठी आणि प्रयोग करण्यासाठी एक परिपूर्ण व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात.

१३.४ ऐतिहासिक संदर्भ

१९९० च्या दशकाच्या मध्यात, राजकारणी आणि अर्थशास्त्रज्ञ जागतिकीकरणाने वचन दिलेल्या नवीन घडामोडींबद्दल सकारात्मक होते, ते अगदी मानवतेच्या नवीन युगाची पहाट घोषित करण्यापर्यंत गेले. असे मानले जात होते की जगाचे संकुचित होत जाणारे क्षेत्र आणि जगाच्या एकत्रित अर्थव्यवस्थांमुळे राष्ट्रीय सीमा नष्ट होतील आणि एक नवीन जागतिक व्यवस्था निर्माण होईल. पण वास्तवाने वेगळीच कहाणी मांडली. यासारख्या जागतिक घटनांच्या अनोख्या संयोजनामुळे जागतिकीकरणाचे युग अस्तित्वात आले; शीतयुद्धाचा

अंत, तंत्रज्ञान आणि दळणवळणातील जलद प्रगती (विशेषत: इंटरनेट), आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) सारख्या अतिराष्ट्रीय संस्थांचा उदय हे ह्याचे पुरावे होत.

काही विद्वानांच्या लक्षात येईल की जागतिकीकरणाने विविध क्षेत्रात जागतिक लोकसंख्येच्या प्रमाणात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. तथापि, हे देखील खरे आहे की जागतिकीकरणाचा वेगवान प्रवास जगभरातील लाखो, कदाचित अब्जावधी लोकांसाठी विनाशकारी शक्ती असल्याचे सिद्ध झाले आहे. लोकांचे एकूण जीवनमान कसे कमालीचे घसरले आहे, हे अभ्यासातून दिसून आले आहे. १९६० ते १९८० या काळात जगातील सर्व देशांमध्ये दरडोई सरासरी वाढ ८३ टक्क्यांनी वाढली. पण जागतिकीकरणाच्या काळात (१९८०-२०००) ती ३३ टक्क्यांपर्यंत घसरली. उप-सहारा आफ्रिकेत, १९६० ते १९८० दरम्यान दरडोई वाढ ३६ टक्के होती आणि नंतर जागतिकीकरणामुळे ती पूर्णपणे कोसळली. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढतच चालली आहे कारण '४५८ अब्जाधीशांकडे अर्ध्या मानवतेपेक्षा जास्त संपत्ती आहे.' अत्यंत विषमतेच्या या संदर्भात, जागतिकीकरणाच्या शक्तींविरुद्ध प्रतिगामी चळवळ ही अपरिहार्य होती.

नोव्हेंबर १९९९ मध्ये, सिएटल, वॉशिंग्टन येथे आयोजित WTO बैठकींची एक मालिका होती. त्यांचा एक हेतू होता: व्यापारातील अडथळे दूर करून आणि इतर उदारमतवादी आर्थिक उपायांचा परिचय करून घेऊन जगाच्या अर्थव्यवस्थांना आणखी एकत्रित करणे. तरीही, ही बैठक जागतिक व्यापारातील कोणत्याही प्रगतीसाठी नव्हे, तर WTO विरुद्ध घोषणाबाजी, मोर्चे आणि अधूनमधून दंगा करणाऱ्या ४०,००० निदर्शकांच्या उपस्थितीमुळे संस्मरणीय बनली. नवीन सहस्राब्दीमध्ये प्रवेश केल्यावर, एक नवीन निषेध चळवळ जन्माला आली: ती म्हणजे जागतिकीकरणविरोधी चळवळ. जरी बहुतेक निदर्शकांनी पर्यावरणीय कारणांसाठी आणि न्याय्य कामगार पद्धतींसाठी शांततेने मोर्चे काढले असले तरी, पोलिसांशी चकमक झालेल्या हिंसक अराजकतेच्या घटना देखील घडल्या. यामुळे आधुनिक युगातील भांडवलशाही अतिरेक्यांच्या विरोधात असलेल्या चळवळीला प्रसिद्धी मिळाली.

१३.५ बदल/ जागतिकीकरण विरोधी चळवळ

जागतिकीकरणविरोधी चळवळ ही कधी कधी 'बदल-जागतिकीकरण चळवळ' म्हणून ओळखली जाते हा एक व्यापक-आधारित लोकसंघर्ष आहे. ज्यात समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांचा समावेश असतो. श्रीमंत आणि गरीब, तरुण, वृद्ध, पांढरपेशा, ब्लू कॉलर, पुरुष, महिला, काळे, गोरे, अमेरिकन, युरोपियन, कामगार, संघटनावादी, स्त्रीवादी, पर्यावरणवादी, तरुण, शेतकरी, शहरी गरीब, स्थानिक लोक, उपेक्षित समाजातील काही भाग आणि कधी-कधी विकसनशील आणि औद्योगिक जगातले अराजकवादी इ. सर्वसमावेशक असा हा लोकसंघर्ष आहे.

वेगवेगळ्या सामाजिक मुद्द्यांवर त्यांचे वेगवेगळे दावे असले तरी, त्यांचे एक समान लक्ष्य आहे ते म्हणजे सध्याच्या अशांतता आणि संघर्षाच्या परिस्थितीसाठी जबाबदार असलेल्या जागतिक सरकार आणि भांडवलदारांवर टीका करणे. सामाजिक, आर्थिक न्याय आणि त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर अधिक लोकशाही पद्धतीचे नियंत्रण मिळवणे हे त्यांचे मुख्य

munotes.in

उद्दिष्ट आहे. या चळवळींच्या अग्रभागी गैर-सरकारी संस्था, राजकीय स्पेक्ट्रममधील पक्ष, कामगार संघटना, जन चळवळ, अनौपचारिक नेटवर्क आणि सामूहिक आणि क्रांतिकारी गट अशा विविध पार्श्वभूमीतून आलेले कार्यकर्ते आहेत. अशा प्रकारे जागतिकीकरण-विरोधकांमध्ये पर्यावरण, अमेरिकन नोकऱ्यांचे संरक्षण, तिबेटसाठी धार्मिक स्वातंत्र्य, तिसऱ्या जगातील देशांसाठी कर्जमुक्ती आणि इतर अनेक कारणांसाठी मोर्चे काढणारे लोक देखील समाविष्ट आहेत.

अहिंसक सविनय कायदेभंग, मोर्चे, धरणे, रॅली, जनजागृती आणि काही वेळा दबाव गटाची निर्मिती यांचा समावेश असलेल्या या कार्यकर्त्यांकडून विविध रणनीती वापरल्या जातात. जागतिकीकरण विरोधी चळवळ सर्वार्थाने जागतिकीकरणाला विरोध करत नाही, परंतु कॉर्पोरेट जागतिकीकरणाला किंवा जगभरातील कॉर्पोरेट सत्तेच्या विस्ताराला विरोध करते. या दृष्टीने पाहू लागल्यास जागतिकीकरणामुळे स्थानिक समुदाय आणि त्यांचे जीवनमान, लोकशाही आणि पर्यावरण धोक्यात आले आहे. ही चळवळ मुक्त बाजार भांडवलशाहीशी थेट जोडलेल्या विविध सामाजिक समस्यांची मूळ कारणे आणि त्याचे परिणाम उदा दारिद्र्य, असमानता, सामाजिक अव्यवस्था, भूक, कुपोषण आणि पर्यावरणीय संकटे यांच्याशी संबंधित आहे.

आपल्या सभोवतालची परिस्थिती बिघडत चालली आहे आणि सार्वजनिक व्यासपीठावर या परिस्थितीबद्दल नाराजी व्यक्त करणे ही त्यांची जबाबदारी आहे, असे चळवळींचे आयोजक आणि सहभागी मानतात. त्यांना अनेकदा "जागतिकीकरणविरोधी" म्हणून संबोधले जाते आणि जागतिक समाजाच्या विकासाच्या भविष्याबाबत ते मूलगामी भूमिका घेतात असे म्हटले जाते. राजकीय आणि सामाजिक कृती आणि आधुनिक जगाच्या सद्य परिस्थितीवरील मूलगामी दृष्टिकोन हे जागतिकीकरणविरोधी चळवळीच्या प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग मानले जातात.

जागतिकीकरण विरोधी चळवळीचा उद्देश जागतिकीकरणाच्या नकारात्मक परिणामांवर टीका करणे हा आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की 'जागतिकीकरणविरोधी स्थिती' ही जागतिकीकरणाच्या घटनेच्या पलीकडील 'बहिष्कार' नसून जागतिकीकरणाचाच एक भाग आहे. आर्थिक जागतिकीकरणाचा विकास समाजातील सर्व घटकांना त्याचा नफा वाटून देण्याचे आश्वासन पाळत नाही. त्यामुळे 'तळागाळात फायदे/नफा पोहचणे' दिसत नाही. परिणामी, गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील सामाजिक संघर्ष अधिक गडद होत आहे. 'जागतिकीकरणविरोधी चळवळ' जागतिकीकरणाला विरोध करत नाही, परंतु जागतिकीकरणाच्या परिणामांची तीव्र चिंता व्यक्त करते. अशा प्रकारे, जागतिकीकरणविरोधी चळवळ दोन गोष्टींना मूर्त स्वरूप देते: एक, ती सामाजिक चळवळीचे जागतिकीकरण ओळखते; आणि दोन, ती चळवळीच्या सरकारविरोधी आणि भांडवलशाही विरोधी भूमिकेवर स्पष्ट भूमिका घेते.

जगभरातील समालोचक आणि कार्यकर्त्यांनी अलिकडच्या वर्षांत एका नवीन चळवळीचा उदय पाहिला आहे जी 'जागतिकीकरणविरोधी चळवळ' म्हणवून घेण्यास पात्र आहे. उदाहरणार्थ, नाफ्टा आणि मेक्सिकन राज्याविरुद्ध झापॅटिस्टांचे सशस्त्र बंड; कॉर्पोरेट शक्ती, मुक्त व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांविरुद्ध उच्च-प्रोफाइल निषेध;

पर्यावरणीय गट; तसेच अनेक प्लॅटफॉर्मवर तिसऱ्या जगातील कर्जाविरुद्ध मोहीम इ. Kingsnorth (2003) सारख्या विद्वानांनी पश्चिम पापुआनच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यांचाही समावेश त्यात केला आहे; तर Amory Starr (2000) ने निरीक्षण केले की अशा चळवळींमध्ये लहान व्यावसायिक प्रचारक, शांतता कार्यकर्ते आणि धार्मिक राष्ट्रवादी यांचा देखील समावेश होतो.

१३.६ जागतिकीकरण विरोधी चळवळींचे स्वरूप

जागतिकीकरणामुळे सीमारेषेचे पारंपारिक निर्बंध तोडल्यामुळे आणि अंतर कमी केल्यामुळे राजकीय शक्तीचा प्रभाव कमी होतो. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस १९९८ मध्ये आशियातील आर्थिक संकट, अमेरिकन सब-प्राइम मॉर्टगेज संकट आणि युरोपियन कर्ज संकट यांसारख्या आर्थिक संकटांच्या मालिकेचे जग साक्षीदार झाले. राजकीय शक्ती संकटांचा विस्तार आणि त्यांचे नकारात्मक परिणाम रोखण्यास अक्षम आहेत. एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात, सरकारविरोधी निदर्शने झाली ज्याला जागतिक सामाजिक चळवळीचा उदय म्हणून पाहिले जाते. या विभागात, आपण दोन जागतिकीकरण विरोधी चळवळींचे परीक्षण करू: “अरब स्प्रिंग” आणि “आशियाई आर्थिक संकट”.

अरब स्प्रिंग:

"अरब स्प्रिंग" हा एक असा शब्द आहे जो विद्वानांद्वारे आणि पाश्चात्य माध्यमांद्वारे अरब देशांमध्ये विशेषतः मध्य पूर्व आणि उत्तर आफ्रिकेच्या प्रदेशांमध्ये सुरू झालेल्या सरकारविरोधी चळवळी आणि निषेधाच्या मालिकेचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला जातो. अरब स्प्रिंग अचानक जागृत झाले नाही, त्याऐवजी, ते एक दशकाच्या निषेध, राजकीय सक्रियता आणि मीडिया टीकेचा परिपाक होतो ज्याचे उद्दीष्ट अधिक मुक्त आणि लोकशाही राजकीय व्यवस्था स्थापित करणे हे होते. ट्युनिशिया आणि इजिप्तमध्ये अरब स्प्रिंगच्या निषेधाच्या पाच वर्षांत वाढत्या किंमती आणि बेरोजगारी, भ्रष्टाचार आणि राजकीय अस्थिरता यांच्या विरोधात अनेक उठाव झाले आहेत. नोकऱ्या आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यात महत्त्वाच्या असलेल्या आर्थिक वृद्धी योजना कायम ठेवण्यासाठी संघर्ष करणाऱ्या सरकारांसमोर असे संप झाले की ज्याने गंभीर आव्हाने उभी केली. सीरियामध्ये, अनेक वर्षांच्या दुष्काळाने कृषी अर्थव्यवस्थेत हाहाकार माजवला होता. येमेन सत्तेसाठीच्या संघर्षाने ग्रासले होते. बहरीनला दशकभराच्या राजकीय सुधारणांनंतरही निराशा सहन करावी लागली होती. जागतिक नागरिकांनी केलेली सरकारविरोधी चळवळ केवळ अरब जगातच पसरली नाही, तर पाश्चात्य देशांमध्येही पसरली.

Occupy Wall Street: Occupy Wall Street (OWS) ही चळवळ २०११ मध्ये न्यूयॉर्क शहरातील सामान्य लोकांनी सुरू केली होती. त्यांनी व्यावसायिक हाव आणि न्यू यॉर्क आणि संपूर्ण देशामध्ये अनुभवलेल्या व्यापक आर्थिक असमानतेच्या विरोधात निषेध केला. हजारो लोकांनी या आंदोलनात भाग घेतल्याने या निषेधाने शहर व्यापले. यासाठी न्यूयॉर्क शहराची निवड केली गेली होती कारण ते आर्थिक समृद्धीची दोन्ही केंद्रे दर्शविते तसेच शहरामध्येच अंतर्भूत असलेल्या आर्थिक असमानतेची सतत आठवण करून देते. आंदोलकांनी शहरातील भौतिक जागाही व्यापून टाकली. OWS मध्ये स्पेस मध्यवर्ती आहे

कारण ती केवळ 'स्पेसमध्ये आयोजित केलेली' नाही तर 'स्पेसबद्दल' देखील आहे. आंदोलकांनी शहराच्या सुशोभिकरणाच्या वचनपूर्तीची तयारी केली आणि त्याद्वारे उच्चभ्रूंचे लक्ष वेधले. आंदोलनासाठी सार्वजनिक जागा वापरण्याचा त्यांचा स्पष्ट हेतू होता. चळवळीबद्दल तिरस्काराची प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी त्याची अशी रचना करण्यात आली होती. निदर्शकांनी सांगितले की वॉल स्ट्रीटच्या उच्चभ्रूंना मागे टाकण्याच्या प्रयत्नात आंदोलकांनी कीळ्साचे सौदर्यशास्त्र' याचा उपरोधिक वापर केला, त्यामुळे त्यांच्या कारणाकडे लक्ष वेधले गेले.

१३.७ निष्कर्ष

जागतिकीकरणविरोधी कार्यकर्त्यांमध्ये वैचारिक आणि राजकीय मतभेद असले तरी ते एका दृष्टिकोनावर ठाम आहेत. त्यांचा असा विश्वास आहे की त्यांचा संघर्ष त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर पुन्हा लोकशाही नियंत्रण मिळविण्यासाठी आहे, आंतरराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्स आणि जागतिक आर्थिक अभिजात वर्गाकडून परत नियंत्रण मिळवणे हा आहे. कॉर्पोरेट जागतिकीकरणाने बाजारपेठ समाजापासून दूर केल्यामुळे सध्याच्या जागतिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत लोकशाहीची उणीव आहे आणि याकडे जागतिकीकरणविरोधी चळवळींनी नेमके लक्ष वेधले आहे. जागतिकीकरण विरोधी चळवळीचे वैशिष्ट्य असे आहे की, त्यामध्ये भूतकाळातील जनआंदोलनांचा प्रभाव कमी झालेल्या राजकीय आणि भौगोलिक अडथळ्यांवर मात करून, मोठे अंतर आणि उच्च पातळीच्या विविधतेमध्ये समन्वय साधण्याची क्षमता आहे.

१३.८ सारांश

जागतिकीकरण ही एक व्यापक घटना आहे ज्यामध्ये राजकारण, अर्थव्यवस्था, सामाजिक स्थिती आणि सांस्कृतिक संदर्भ या पैलूंचा समावेश होतो.

नवउदारवादाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे समाजावर अधिकाधिक वर्चस्व स्थापणे आणि आर्थिक तर्कशास्त्र, म्हणजेच वस्तूंचे तर्कशास्त्र आणि वित्त भांडवल जमा करणे. अशा प्रकारे संघर्ष, निदर्शने आणि लोक चळवळीचा टप्पा हा तयार झाला आहे.

जागतिकीकरणविरोधी चळवळ ही कधी-कधी 'बदली-जागतिकीकरण' चळवळ म्हणून ओळखली जाते जी एक व्यापक-आधारित लोकसंघर्ष आहे ज्यामध्ये सर्व स्तरातील लोकांचा समावेश आहे.

'अरब स्प्रिंग' आणि 'ऑक्युपाय वॉल स्ट्रीट' ही जागतिकीकरणविरोधी चळवळीची दोन उदाहरणे आहेत.

कॉर्पोरेट जागतिकीकरणाने बाजारपेठ समाजापासून दूर केल्यामुळे सध्याच्या जागतिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत लोकशाहीची उणीव आहे आणि याकडे जागतिकीकरणविरोधी चळवळींनी नेमके लक्ष वेधले आहे.

१३.९ प्रश्न

१. जागतिकीकरणविरोधी चळवळीच्या उत्पत्तीची चर्चा करा.

२. जागतिकीकरणविरोधी चळवळीची वैशिष्ट्ये सांगा.

३. जागतिकीकरणविरोधी लढ्याचा ऐतिहासिक संदर्भ तपासा.

१३.१० संदर्भ

1. Eschle, Catherine (2004): 'Constructing 'The Anti-Globalization Movement', International Journal of Peace Studies, Volume 9, Number 1, Spring/Summer 2004, available at:
2. https://www.jstor.org/stable/41852911
3. https://www3.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol9_1/Eschle_91IJPS.pdf?gmuw-rd=sm&gmuw-rdm=ht
4. Juris, Jeffrey (2008): Anti-Globalization Movement, In book: Encyclopedia of Social Problems (pp.48-50),(ed), Sage Publishers
5. https://www.researchgate.net/publication/264623161_Anti-Globalization_Movement/link/53ee5f280cf26b9b7dc91d29/download
6. Warner, Adam (2005): "A Brief History of the Anti-Globalization Movement" in University of Miami International and Comparative Law Review, Vol 12, Issue 2.
7. Kwok, LO (2014): The Theory and Practice of Anti-Globalization Movement: Case Studies of the Independent Media in the Chinese Societies-Hong Kong and Taiwan (pp-37-57)
8. https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/bitstream/handle/20.500.11811/5991/3753.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Fuchs, Christian. "Antiglobalization".Encyclopedia Britannica, 10 Dec.2015,https://www.britannica.com/event/antiglobalization.Accessed 2 May 2022.
10. Saval, N (2017): 'Globalization: The rise and fall of an idea that swept the world'
11. https://www.theguardian.com/world/2017/jul/14/globalisation-the-rise-and-fall-of-an-idea-that-swept-the-world

❖❖❖❖

munotes.in

१४

ग्रामीण आणि शहरी नेटवर्किंग

घटक रचना :

१४.० उद्दिष्टे

१४.१ प्रस्तावना

१४.२ नेटवर्किंगचा अर्थ

१४.३ ग्रामीण शहरी भागात इंटरनेट

१४.४ भारतातील रेल्वे आणि रस्ते

१४.५ 5G नेटवर्क

१४.६ ग्रामीण आणि शहरी भागात अनौपचारिक आणि औपचारिक नेटवर्क बदलणे

१४.७ नेटवर्किंग आणि लिंग अंतर

१४.८ सारांश

१४.९ प्रश्न

१४.१० संदर्भ

१४.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

या प्रकरणात, आपण नेटवर्किंगचा अर्थ आणि त्याचे फायदे समजून घेण्याचा प्रयत्न करू. ग्रामीण आणि शहरी नेटवर्किंग हा मुख्य विषय समजून घेण्यासाठी, आपणास नेटवर्किंगचा अर्थ माहित असणे आवश्यक आहे. आपण मानव जातीच्या सर्वात प्रगत अवस्थेत आहोत जिथे संप्रेषण आणि तंत्रज्ञान, नेटवर्किंग कोणत्याही पिढीपेक्षा वेगवान आहे. सामाजिक बदलाचा एक भाग असल्याने, या अध्यायाद्वारे नेटवर्किंगबद्दल शिकणे आपणास नवीन दृष्टीकोन प्राप्त करण्यास मदत होईल.

१४.२ नेटवर्किंगचा अर्थ (MEANING OF NETWORKING)

वेबस्टर डिक्शनरी नेटवर्किंगचे वर्णन व्यक्ती, गट किंवा संस्थांमधील माहिती किंवा सेवांची देवाण-घेवाण म्हणून करते. नेटवर्किंग तीन प्रकारचे पाहिले जाऊ शकते, पहिले म्हणजे मानव-ते-मानवी नेटवर्किंग, संप्रेषणाद्वारे संबंध निर्माण करणे. दुसरे म्हणजे इंटरनेटद्वारे सॉफ्टवेअरचे साधन म्हणून नेटवर्किंग असे म्हणता येईल. तिसरे म्हणजे वाहतूक म्हणून

नेटवर्किंग म्हणजे रस्ते, रेल्वे हे पायाभूत सुविधांचे साधन. तिन्हींमध्ये पाहण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तिघांनाही जोडणारा एक समान बिंदू आहे.

१४.३ ग्रामीण शहरी भागात इंटरनेट (INTERNET IN RURAL URBAN AREAS)

लोकसंख्येच्या मोठ्या प्रमाणामुळे भारतात इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे. मेजरिंग डिजिटल डेव्हलपमेंट, फॅक्ट्स अँड फिगर्स २०२०, इंटरनॅशनल टेलिकम्युनिकेशन युनियन (युनायटेड नेशन्स एजन्सी) द्वारे ४ फेब्रुवारी २०२२ रोजी प्रसिद्ध केलेला एक नवीन अहवाल, दावा करतो की जगभरातील सर्व शहरी भाग अनिवार्यपणे मोबाइल-ब्रॉडबँड नेटवर्कने कव्हर केले आहेत. तथापि, ग्रामीण भागात अजूनही चिंताजनक कनेक्टिव्हिटी आणि इंटरनेट ऍक्सेसमधील अंतर आहेत. हे अंतर विशेषतः कमी विकसित देशांमध्ये (LDCs) लक्षात येण्याजोगे आहे, जिथे १९% ग्रामीण लोकसंख्या फक्त 2G नेटवर्कने कव्हर केलेली आहे आणि १७% ग्रामीण लोकसंख्या अजिबात मोबाइल कव्हरेज नसलेल्या भागात राहतात. हे अनेक देशांचे प्रकरण आहे. स्वस्त मोबाईल फोन आणि इंटरनेट योजनांमुळे भारतामध्ये झपाट्याने बदलत आहेत.

पारंपारिकपणे, ग्रामीण कनेक्शन ही संप्रेषण नेटवर्कला तोंड देणारी मुख्य समस्या आहे. या समस्येवर मात करण्यासाठी, विविध परिस्थितींसाठी विविध उपायांची आवश्यकता आहे. सध्याच्या नेटवर्किंग संकल्पना सुधारल्या पाहिजेत. शहरी भागांच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील उच्च पायाभूत सुविधा खर्च आणि सेल साइट्सचा कमी महसूल टेलिकॉम प्रदात्यांसाठी विशेषतः प्रतिकूल आहे. दुर्गम ठिकाणी कनेक्टिव्हिटी पूर्ण करण्यासाठी, ग्राउंड, एअर आणि स्पेस नेटवर्क्स ऑप्टिमाइझ करणे महत्वाचे आहे. केवळ भारतच नाही तर अनेक विकसनशील आणि अविकसित, विकसित देशांतही हेच घडले आहे. तथापि, स्वस्त फोनच्या वाढीमुळे आणि 5G सारखे स्वस्त इंटरनेट जे नुकतेच मोठ्या प्रमाणावर लाँच केले जात आहे त्यामुळे देखील बदल होत आहेत.

भारताच्या ग्रामीण भागात, देशाच्या शहरी केंद्रांपेक्षा २०% अधिक इंटरनेट वापरकर्ते आहेत, डेटा आणि मार्केट मापन कंपनी नील्सनच्या अलीकडील सर्वेक्षणानुसार भारतात डिसेंबर २०२१ पर्यंत दोन वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाचे ६४६ दशलक्ष सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते होते. हे दाखवते की त्यांचा इंटरनेटशी अलीकडेच परिचय होता. भारतात इंटरनेट अभ्यासानुसार, केवळ ६०% पेक्षा जास्त ग्रामीण लोक सध्या सक्रियपणे इंटरनेट वापरत आहेत, भविष्यातील वाढीसाठी जागा आहे. दुसरीकडे, शहरी भारतात प्रवेश दर ५९% आणि २९४ दशलक्ष सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते आहेत. सप्टेंबर २०२१ ते डिसेंबर २०२१ दरम्यान, प्रत्येक ५० राज्यांमध्ये अभ्यासासाठी २७,९०० घरांमधील १,१०,००० घरातील सदस्यांचे सर्वेक्षण करण्यात आले.

याव्यतिरिक्त, १२ आणि त्याहून अधिक वयाचे ५९२ दशलक्ष प्रौढ आहेत जे नियमितपणे इंटरनेट वापरतात. २०१९ पासून १२ आणि त्याहून अधिक वयाच्या प्रौढांमधील इंटरनेट वापरामध्ये सरासरी ३७% वाढ झाली आहे. २०१९ मध्ये ग्रामीण वापरकर्त्यांची वाढ शहरी वापरकर्त्यांपेक्षा जास्त होती, जी २८% होती. मागील दोन वर्षांत, महिला इंटरनेट वापरकर्त्यांमध्ये ६१% वाढ झाली आहे तर पुरुष वापरकर्ते केवळ २४% वाढले आहेत.

निल्सनच्या म्हणण्यानुसार भारतात, तीनपैकी एक व्यक्ती सक्रियपणे इंटरनेट वापरते. जवळपास ९०% लोक नियमितपणे इंटरनेट वापरतात. सर्व प्रकारच्या इंटरनेट वापरासाठी मोबाईल फोन हे मुख्य व्यासपीठ राहिले आहे. सोशल नेटवर्किंग किंवा चॅटिंग हे अजूनही भारतातील सर्वात लोकप्रिय ऑनलाइन क्रियाकलाप आहे, जिथे ५०३ दशलक्ष सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते आहेत, परंतु चित्रपट पाहणे आणि ऑनलाइन संगीत ऐकणे हे अजूनही पहिल्या पाचमध्ये आहे. सुमारे ४४० दशलक्ष लोक ऑनलाइन व्हिडिओ पाहतात, त्यापैकी ५४% ग्रामीण भारतातील आहेत. सक्रिय इंटरनेट वापरकर्त्यांपैकी पुरुष आणि स्त्रिया ६०:४० आहेत.

जरी भारतातील सक्रिय इंटरनेट वापरकर्त्यांपैकी ५६% देशाच्या ग्रामीण भागातून आले असले तरीही, ऑनलाइन खरेदीवर अजूनही शहरी समतुल्य प्रमाणात वर्चस्व आहे. ४७% श्रीमंत वर्ग ऑनलाइन खरेदीदारांचा बनलेला आहे. शहरी भागात वापर जास्त असूनही ४६ % वापरकर्ते ग्रामीण भारतातील आहेत आणि जे ऑनलाइन बँकिंग आणि डिजिटल पेमेंट वापरतात त्यापैकी दोन तृतीयांश शहरी, श्रीमंत आणि २० ते ३९ वयोगटातील आहेत. अभ्यासात आढळून आले आहे. की, ६९:३१ च्या पुरुष आणि स्त्रिया गुणोत्तरासह, स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना हा छंद आवडतो.

१४.४ भारतातील रेल्वे आणि रस्ते (RAILWAYS AND ROADWAYS IN INDIA)

शहरी बाजारपेठांमध्ये व्यावसायिक आणि गैर-व्यावसायिक अशा दोन्ही प्रकारच्या उत्पादनांचा जास्त वापर आहे त्यामुळे येथे व्यवसाय अस्तित्वात असल्याने प्रमुख नेटवर्क त्यांच्यासाठी येथेच राहते. त्यामुळे त्यांना अनेक चांगल्या पायाभूत सुविधा आहेत. १० मिनिटांत उत्पादनांची विक्री करणाऱ्या ऑनलाइन ॲप्लिकेशन्सचे उदाहरण घेऊ. उत्पादन वितरित करण्यासाठी त्यांना किती वेळ लागला हे दाखवण्यासाठी त्यांच्याकडे अनुप्रयोगामध्ये एक टाइमर आहे. हे सिस्टीममधील बदल दर्शविते वेग आणि नेटवर्क कार्य आणि जलद गतीने अस्तित्वात आहे.

भारतातील रस्त्यांचे जाळे २०१८-१९ मध्ये १४.१६ लाख किमी पेक्षा जास्त विस्तारले, संपूर्ण लांबी जवळजवळ ६३.३२ लाख किमी पर्यंत वाढली. देशातील रस्त्यांच्या विस्तारामुळे सर्वात मोठा फायदा झाला. २०१८-१९ मध्ये, भारताच्या पृष्ठभागावरील रस्त्यांचे जाळे १४.६४ लाख किमीने वाढले, जे देशभरात, विशेषतः ग्रामीण भागात सर्व-हवामान कनेक्टिव्हिटी प्रदान करण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नांना सूचित करते.

२०१८-१९ च्या मूलभूत रस्त्यांच्या आकडेवारीनुसार, ग्रामीण रस्त्यांची लांबी मार्च २०१९ मध्ये ४४.१ लाख किमीवरून २०१७-१८ मध्ये ४५.२ लाख किमी झाली. या काळात जिल्हा आणि शहरी महामार्ग तसेच राष्ट्रीय महामार्गांची लांबी वाढली, तर राज्य महामार्ग (NH) ७,३०० किमीने कमी झाले. अभ्यासानुसार, भारताच्या एकूण रस्त्यांच्या नेटवर्कपैकी ७१.४४% ग्रामीण रस्ते बनतात, २०१५ मधील ६१% दरापेक्षा लक्षणीय वाढ. त्याचप्रमाणे, NHs ची टक्केवारी २०१५ मधील १८% च्या तुलनेत २१% पर्यंत वाढली आहे. २०१९ मधील संपूर्ण रस्ते नेटवर्कचा थोडासा भाग असूनही NHS मालवाहतूक आणि प्रवासी वाहनांचा एक मोठा भाग वाहतूक करते. भारतातील रस्ते हे

८०% प्रवासी वाहतूक आणि ६५% मालवाहतूक करतात, हे लक्षात घेता, रस्त्यांच्या जाळ्याचा विस्तार महत्त्वाचा आहे.

संशोधनानुसार, ३१ मार्च २०१९ पर्यंत, महाराष्ट्रात NH चे सर्वात मोठे नेटवर्क होते, त्यानंतर उत्तर प्रदेश आणि राजस्थान होते. १७.८% पेक्षा जास्त राज्य महामार्गांची टक्केवारी महाराष्ट्रात आहे, त्यानंतर कर्नाटक, गुजरात, राजस्थान आणि आंध्र प्रदेश आहेत. देशाच्या राज्य मार्गांपैकी ५३.९ टक्के रस्ते या पाच राज्यांमध्ये आहेत. पुन्हा, महाराष्ट्रात ग्रामीण रस्त्यांचे सर्वात मोठे नेटवर्क आहे, त्यानंतर आसाम, बिहार, उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेश यांचा क्रमांक लागतो. अमेरिकेतील सर्व ग्रामीण रस्त्यांपैकी ४२.४ टक्के रस्ते या पाच राज्यांमध्ये आढळतात.

पिढ्यानपिढ्या लोकांच्या वाहतुकीत रेल्वेने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. बऱ्याचदा असे आढळून येते की ज्या शहरांमध्ये गाड्या आहेत त्या शहरांमधून लोक दुसऱ्या शहरात जातात. उदाहरणार्थ – जेव्हा रेल्वे स्टेशनवरून मुंबईला जाणारी ट्रेन असते तेव्हा अनेकदा रेल्वे वरून लोक शहरात जास्त प्रवास करतात. रेल्वे स्टेशन, बस कनेक्टिव्हिटी किंवा लोक कमी प्रवास करण्यास प्राधान्य देत नसलेल्या वाहनांसारख्या पायाभूत सुविधा कमकुवत असल्याच्या बाबतीत असे होऊ शकत नाही. तर, ऐतिहासिक राजकीय आणि धोरणात्मक स्थानामुळे एखाद्या ठिकाणी जलद विकास होऊ शकतो आणि त्यानंतर लोक अधिक स्थलांतरित होतील आणि नेटवर्किंग देखील करू शकतील. हे फक्त एक उदाहरण आहे. या गाड्यांमध्ये, अनारक्षित डब्बे देखील अनौपचारिक क्षेत्रातील स्त्री-पुरुषांनी भरलेले असतात जे आठवडा बाजारासाठी किंवा वस्तू विकण्यासाठी शहरात येतात.

उपनगरे मुख्य शहराशी कशी जोडली जात आहेत याचे उदाहरण म्हणजे मेट्रो. यामुळे लोकांचा प्रवास करताना लागणारा वेळ कमी होईल आणि स्थानक आणि जवळपासच्या भागातील लोकसंख्या आणि बाजारपेठेमध्येही बदल होईल. लोकसंख्या शहराच्या मध्यभागातून उपनगरात जात असताना देखील हे दिसून येते. विशेषत: ज्यांना शांततापूर्ण, कमी गर्दीची आणि हिरवीगार जागा हवी आहे. हे एक प्रकारे मुख्य शहरावर कमी दबाव टाकेल.

तुमची प्रगती तपासा

१. नेटवर्किंगच्या अर्थाची चर्चा करा.

२. तुमच्या मते इंटरनेटचा वापर दैनंदिन जीवनात कशी मदत करतो?

१४.५ 5G जाळे (5G NETWORK)

IT मंत्र्यांनी जाहीर केले की सरकार ग्रामीण भागात मजबूत डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आणि देशभरातील प्रत्येक गावात 4G आणि 5G साठी शेवटच्या-माईल नेटवर्क प्रवेशयोग्यता प्रदान करण्यासाठी जवळपास $30 अब्ज खर्च करत आहे. "ग्लोबल फिनटेक फेस्ट २०२२" मधील भाषणात मंत्री म्हणाले की, सरकारने आधीच १४.५ लाखाहून अधिक ग्रामपंचायतीशी संपर्क साधला आहे. देशातील प्रत्येक गावात उच्च-गुणवत्तेची, जलद डेटा कनेक्टिव्हिटी आणण्यासाठी आणि त्यांना वाढीच्या प्रक्रियेत

munotes.in

सामील करून घेण्यासाठी उपाययोजना केल्या जात असल्याचे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले, मंत्र्यांनी यावर जोर दिला की "आम्ही आता गावातील उद्योजकांची संपूर्ण परिसंस्था विकसित करत आहोत." ते पुढे म्हणाले की दर महिन्याला सुमारे ८०,००० नवीन कनेक्शनची सुविधा दिली जाते. एक भक्कम डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करणे, डिजिटल नियामक फ्रेमवर्क विकसित करणे, तसेच सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देणे आणि त्याच्याशी संबंधित सामाजिक मागण्या, ही सरकारसाठी तीन मुख्य क्षेत्रे आहेत. इंटरनेटच्या कायदेशीर चौकटीवर त्यांच्या मतांवर चर्चा करताना दूरसंचार हा डिजिटल इंडियाचा मूळ गाभा असल्याचेही मंत्री म्हणाले. शेअर्ड मोबिलिटीवर एक प्रकल्प सुरू असताना, त्यांनी नमूद केले की, "गेल्या ५-१० वर्षांत तंत्रज्ञान ज्या प्रकारे प्रगत झाले आहे, त्याऐवजी कार्डऐवजी, कदाचित मोबाईल फोनचाच वापर हा वाहतूक क्षेत्रे म्हणून केला जाईल".

- **5G नेटवर्क आणि त्याची कृषी क्षेत्रातील भूमिका (5G Network and its role in Agriculture)** :

5G सक्षम करून अचूक कृषी उत्पादन इष्टतम खर्चात मिळवता येईल. स्मार्ट व्यवस्थापनाद्वारे आणि अंतिम वापरकर्त्यांसाठी सर्वोत्तम किंमत प्रदान करून पीक आणि प्राणी संसाधनांच्या वापरामध्ये वाढ होऊ शकते. 5G क्षमतेसह ड्रोन दूरस्थ शेती निरीक्षण आणि कीटकनाशके आणि खतांच्या वापरासाठी वापरले जाऊ शकतात. 5G च्या माध्यमातून पिकांचे आरोग्य, मातीचे आरोग्य, काढणीनंतरचे व्यवस्थापन, मत्स्यपालन आणि पशुधन यांचे निरीक्षण केले जाऊ शकते. साइट-विशिष्ट इनपुट व्यवस्थापनासाठी व्हेरिएबल रेट टेक्नॉलॉजीज (VRTs) तयार करणे हे कृषी क्षेत्रातील 5G उपक्रमाचे एक उद्दिष्ट आहे. खते, पाणी, तणनाशके आणि बियाणे विविध दराने शेतात लागू करण्यासाठी शेतकरी VRT चा वापर करू शकतात.

5G तंत्रज्ञानाने सक्षम केलेल्या सेन्सरद्वारे पिकांच्या गुणांची किंवा मातीच्या गुणांची रिअल-टाइम मोजमाप केली जाऊ शकते. इनपुटची आवश्यक संख्या नंतर नियंत्रण प्रणालीद्वारे निर्धारित केली जाऊ शकते. 5G तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन वाढवणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे आणि खर्च कमी करणे शक्य आहे. अचूक तंत्राचावापर केल्यास वापर केल्यास शेती उत्पादनात वाढ होऊ शकते. ही रणनीती ऑटोमेशन, रिमोट सेन्सिंग, डेटा ॲनालिटिक्स आणि 5G सारख्या विकसित तंत्रज्ञानाचा वापर करते आणि खर्च आणि श्रम कमी करताना सर्व स्तरांवर अचूकता वाढवते. नफा, पर्यावरण संरक्षण आणि टिकाऊपणा ही उद्दिष्टे आहेत.

5G-चलित मॉड्यूलर IOT (इंटरनेट ऑफ थिंग्ज) गेटवेचा वापर, जे हवामान, पशुधन, जमिनीतील आर्द्रता, वनस्पतींचे आरोग्य, कीटक व्यवस्थापन आणि पाणीपुरवठा यावर लक्ष ठेवू शकतात, हा एक मार्ग आहे ज्याद्वारे 5G शेतीमध्ये लागू केला जाऊ शकतो. 5G सपोर्ट असलेली IOT डिव्हाइस विविध स्रोतांकडून डेटा संकलित करू शकतात, वारंवार अपडेट करू शकतात आणि क्लाउडवर त्वरित पाठवू शकतात. शेतकऱ्यांना उपयुक्त अंदाज देण्यासाठी, क्लाउडवर आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स/मशीन लर्निंग अल्गोरिदम वापरून डेटाचे विश्लेषण केले जाते. डेटामध्ये जमिनीतील ओलावा, हवामान, बियाणे आनुवंशिकता,

पीक आरोग्य, ऐतिहासिक उत्पन्न, जमिनीतील पीएच पातळी, बाजारातून गोळा केलेल्या पिकांच्या किमती इत्यादींचा समावेश असू शकतो.

मी कोणत्या प्रकारचे बियाणे लावावे? आपण केव्हा लागवड करता? कोणत्या प्रकारचे खत सर्वोत्तम आहे? खत कधी आणि किती वापरावे? शेतात कोणत्या प्रकारच्या कीटक असतात? पीक संरक्षण काय आणि किती प्रमाणात वापरावे? शेताला किती पाणी दिले जात आहे? शेताला कधी, किती आणि किती वेळा पाणी द्यावे? कापणीची वेळ कधी आहे? पिकांची विक्री कधी करावी? पिके कोणाला विकायची? या सर्व गोष्टींचे विश्लेषण डेटाद्वारे केले जाऊ शकते आणि त्यानुसार योजना राबवता येतील. स्मार्ट शेतीमुळे कृषी उत्पन्न वाढण्याची हमी मिळेल. ड्रोन उपग्रह आणि ग्राउंड रिमोट सेन्सिंगमधील अंतर भरण्यासाठी ड्रोन दूरस्थपणे संवेदना देऊ शकतात. डिजिटल माती मॅपिंगचा वापर करून, पिकांच्या पोषण स्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मल्टीस्पेक्ट्रल सेन्सर्ससह 5G सक्षम ड्रोनचा वापर केला जाऊ शकतो.

हवामानाशी संबंधित माहिती आणि इतर कृषीविषयक डेटाचा वापर नेमून दिलेल्या प्रदेशात योग्य प्रमाणात खत करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. कृत्रिम प्रणालीद्वारे डेटाचे विश्लेषण केल्यानंतर, कीटक, आजार आणि तणांसाठी ड्रोन स्कॅन करून लक्ष्यित ठिकाणी कीटकनाशके देतात. जगभरातील २०% हरितगृह वायू उत्सर्जनासाठी शेती जबाबदार आहे. रासायनिक वापर आणि मातीतील पोषक घटकांचे नुकसान ५०% मर्यादित करण्यासाठी कठोर नियम आहेत. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे 5G द्वारे समर्थित ड्रोन वापरल्याने, उत्पादनावर परिणाम न होता रासायनिक वापर १५% कमी केला जाऊ शकतो. ड्रोन पीक अवस्था आणि शेतातील परिस्थितींबद्दल माहिती गोळा करण्यास आणि प्रसारित करण्यास सक्षम आहेत.

शेतकरी त्यांच्या स्मार्टफोनवरून ट्रॅक्टरची स्थिती तपासू शकतात, जे फोटो आणि रिअल-टाइम डेटा प्रदर्शित करतात. ट्रॅक्टर 5G-सक्षम गॅझेटसह सुसज्ज असू शकतात ज्यामुळे ऑपरेटर ट्रॅक्टरचा वेग, माती प्रवेशाची खोली आणि बियाण्याच्या ओळींमधील अंतर दूरवर बदलू शकतात. स्वायत्त असलेली शेती यंत्रे अधिक अनुकूल, कार्यक्षम आणि किफायतशीर असतील. भारत हे दुग्धजन्य पदार्थांचे सर्वात मोठे ग्राहक असलेले राष्ट्र आहे आणि ३० कोटींहून अधिक गुरे आहेत. परंतु आपल्या पशुधनाचे उत्पन्न कमी आहे. युनायटेड स्टेट्समध्ये ४ ते ६ लिटरच्या तुलनेत इस्त्रायलमध्ये, एका गायीचे दैनंदिन दूध उत्पादन ३० ते ४० लिटर आहे. तंत्रज्ञानाच्या वापराने गुरांचे उत्पादन सुधारले जाऊ शकते.

१४.६ ग्रामीण आणि शहरी भागात अनौपचारिक आणि औपचारिक नेटवर्क बदलणे (CHANGING INFORMAL AND FORMAL NETWORKS IN RURAL AND URBAN AREAS)

भारतातील साथीच्या रोगानंतर आणि महामारीपूर्वी अनेक जागतिक व्याप्यारांनी किराणा आणि इतर घरगुती संबंधित बाजारपेठेत प्रवेश करण्यास सुरुवात केली आहे परिणामी अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार प्रभावित झाले आहेत आणि कामाचे स्वरूप हळूहळू

बदलत आहे. मोठ्या व्याप्यारांमध्ये डिपार्टमेंटल स्टोअर्समध्ये वितरण नेटवर्क, गोठवण्याच्या सुविधा आहेत, ज्या स्थानिक विक्रेत्याकडे नसतात त्यामुळे जागतिक व्यापारी लहान विक्रेत्यांना सहजपणे ताब्यात घेऊ शकतात. अनेक मुख्यालये शहरात असल्याने ग्रामीण भाग शहराला असलेल्या अनेक सुविधांपासून वंचित आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या शहरीकरणामुळे आणि स्वातंत्र्यापूर्वी रेल्वे आणि बंदरांमुळे विकास मुख्यतः शहरी भागात झाला. यामुळे ग्रामीण भाग अजून कमी विकसित झाला आहे. त्यात भर पडून सामाजिक सांस्कृतिक समस्या, संघर्ष क्षेत्र आणि राजकीय परिस्थिती आणि सीमा, संवेदनशील क्षेत्रे यांसारख्या धोरणात्मक स्थानांमुळे एकतर्फी विकास होत आहे. या झोनवर उद्योगांची संख्या कमी आहे, उद्योगांची संख्या मुख्यतः शहरांमध्ये विशेषत: महानगरे भागात अधिक आहेत. आज, मुंबई सारख्या महानगरात कोणीही अर्जाद्वारे एखादे उत्पादन ऑर्डर करू शकतो आणि १० मिनिटे किंवा २० मिनिटांत उत्पादन घरोघरी मिळवू शकतो. हे इन्व्हेंटरीज आणि नेटवर्क्स ज्या वेगाने कार्यरत आहेत ते दर्शविते.

तरीही, किंग्स्लेय मालेच्की (Kingsley, Malecki), (२००४) अनेक देशांनी बोलून दाखवले की अनेक अनौपचारिक नेटवर्क लहान उद्योगांद्वारे माहिती गोळा करण्यासाठी वापरले जातात. उत्पादन विकास आणि स्पर्धात्मकता प्रभावित करणाऱ्याऱ्या समस्यांच्या बाबतीत शहरी आणि ग्रामीण कंपन्यांसाठी नेटवर्क वापरातील घडामोडी सारख्याच आहेत. तथापि, कामगार आणि निर्यातीशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी ते त्यांचे नेटवर्क विविध मार्गांनी वापरतात. अनौपचारिक नेटवर्कला व्यक्तींमध्ये थेट कनेक्शनची आवश्यकता नसते आणि ते स्थानिक आणि जागतिक माहिती स्त्रोतांवर अवलंबून असतात. माहितीच्या उद्देशाने अनौपचारिक नेटवर्कचा प्रभावी वापर समीपतेवर अवलंबून नाही. त्याऐवजी, संस्थेच्या समस्यांवर प्रयत्न, खरी उत्तरे शोधण्यावर भर दिला जातो. या छोट्या उत्पादकांचे अनौपचारिक नेटवर्क औपचारिक नेटवर्कच्या विस्ताराकडे आकर्षित झाले आहेत किंवा सक्रियपणे शोधत आहेत असे सुचविणारे फारसे पुरावे नाहीत.

काही लेखकांना असेही वाटते की शहरी आणि ग्रामीण भागांचे कौतुकास्पद वैशिष्ट्य आणि त्यांच्या नातेसंबंधातील जटिलता, जे या वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकते की ग्रामीण विकास हा महानगरांच्या मालमत्तेपासून स्वतंत्र आहे. तरीही शहरांपेक्षा काही मार्गांनी फायदे आहेत (उदा. पर्यावरणीय सेवा). ग्रामीण-शहरी चौकात वीज समस्या उद्भवते

१४.७ नेटवर्किंग आणि लिंगभाव अंतर (NETWORKING AND GENDER GAP)

मानवी नेटवर्किंगच्या संदर्भात, नेटवर्किंग जितके जास्त असेल तितके काम पूर्ण होण्याची शक्यता आणि कमी अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागेल. जेथे जास्त स्पर्धा असते तेथे नेटवर्किंग विशेषतः मदत करते. नेटवर्किंगद्वारे एखाद्याला एखाद्या मार्गदर्शकाकडे देखील प्रवेश मिळू शकतो ज्याला या क्षेत्राचा पूर्वीचा अनुभव आहे आणि त्यामुळे एखाद्याने केलेल्या चुका कमी करणे आणि संसाधने कमी करणे देखील शक्य आहे. जितक्या कमी संसाधनांची बचत होईल तितका जास्त नफा मिळू शकेल.

अनेकदा असे दिसून येते की पुरुष सार्वजनिक ठिकाणी चहाच्या स्टॉलवर मद्यपान करणे, चर्चा करणे, विचारांची देवाणघेवाण करणे, स्वतःला व्यक्त करणे, समाजावर भाष्य करणे,

वर्तमानपत्र वाचणे किंवा नुसते बसणे यासारख्या सार्वजनिक ठिकाणी जास्त वेळ घालवतात. हे त्यांना कनेक्शन, नेटवर्क तयार करण्यास मदत करते. हे एखाद्या स्त्रीच्या बाबतीत असू शकत नाही, म्हणून कनेक्शन जितके कमी तितके अनेक पटींनी जास्त अडचणी आणि संधी आणि नोकऱ्या कमी. हे गृहिणीचे उदाहरण म्हणून घेऊ, तिला तिच्या घरातील इतर घटकांचा विचार करावा लागेल. समाजाच्या विशिष्ट वर्गातील दुसऱ्या पुरुषाशी कामासाठी बोलणे देखील मंजूर होणार नाही म्हणून ती नेटवर्किंगच्या अनेक संधी गमावते किंवा स्वतःच्या कमाईने स्वतंत्र असते. स्त्री ला लहानपणापासूनच घरातील खाजगी क्षेत्रात राहण्यास शिकवले जाते. यामुळे तिच्यात कमीपणाची भावना निर्माण होते आणि रोजगार, मार्गदर्शक किंवा करिअर मार्गदर्शकतेचा अभाव असतो. ती बऱ्याचदा त्याच आयुष्यासह चालू ठेवते जिथे तिला ओळखले जात नसले तरीही तिला वाटते की किमान हे उपलब्ध आहे आणि अज्ञाताच्या भीतीने ती तेच काम चालू ठेवते (अनंत रमण, २०२२).

तुमची प्रगती तपासा

१. तुमच्या स्वतःच्या शब्दात शेतीमध्ये ड्रोनचा वापर कसा करता येईल यावर चर्चा करा.

२. लिंगभावाच्या बाबतीत नेटवर्किंग गॅपबद्दल तुमचे मत काय आहे?

१४.८ सारांश (SUMMARY)

वेबस्टर डिक्शनरी नेटवर्किंगचे वर्णन व्यक्ती, गट किंवा संस्थांमधील माहिती किंवा सेवांची देवाणघेवाण म्हणून करते. नेटवर्किंग तीन प्रकारचे पाहिले जाऊ शकते, पहिले म्हणजे मानव-ते-मानवी नेटवर्किंग, संप्रेषणाद्वारे संबंध निर्माण करणे. दुसरे म्हणजे इंटरनेटद्वारे सॉफ्टवेअरचे साधन म्हणून नेटवर्किंग असे म्हणता येईल. तिसरे म्हणजे वाहतूक म्हणून नेटवर्किंग म्हणजे रस्ते, रेल्वे हे पायाभूत सुविधांचे साधन. जागतिक स्तरावर कमी विकसित देशांमध्ये आजही त्यांच्या खेड्यांच्या दृष्टीने खराब नेटवर्क आणि कनेक्टिव्हिटी आहे. तसेच रेल्वे आणि रोडवेज म्हणून कनेक्टिव्हिटीच्या बाबतीतही. भारतीय संदर्भात, नवीन मेट्रो, राष्ट्रीय महामार्ग या दोन्ही शहरांच्या दृष्टीने आम्ही आमच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करत आहोत. हे प्रकरण 5G आणि शहरातील मोठ्या लोकसंख्येच्या उत्पन्नाचा सर्वात मोठा स्रोत असलेल्या शेतीमधील संभाव्य भूमिकेबद्दल देखील चर्चा करते. 5G च्या वापराचा उद्देश कृषी क्षेत्रातील संसाधने, उत्पादन दोन्ही सुधारणे आहे. हे प्रकरण मानव-पुरुष विरुद्ध महिला या संदर्भात नेटवर्किंग अंतराबद्दल देखील चर्चा करते. तसेच मोठे व्यापारी आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार आणि शेतकरी आणि त्यांच्या जीवनावर होणारा परिणाम यांच्या दृष्टीने शक्ती संरचना आणि पदानुक्रम याची चर्चा करते.

१४.९ प्रश्न (QUESTIONS)

१. नेटवर्किंगच्या अर्थाची चर्चा करा आणि नेटवर्किंग आणि लिंगभव अंतर स्पष्ट करा.

२. 5G नेटवर्क आणि त्याचा शेतीवरील प्रभाव/भूमिका यावर चर्चा करा.

३. भारतातील रेल्वे आणि रोडवेजवर एक टीप लिहा.

४. ग्रामीण आणि शहरी भागाच्या दृष्टीने इंटरनेट वापराचे थोडक्यात स्पष्टीकरण द्या.

१४.१० संदर्भ (REFERENCES)

- https://www.thehansindia.com/business/how-5g-will-change-the-future-of-farming-754813
- https://www.business-standard.com/article/economy-policy/govt-investing-30-bn-in-creating-4g-5g-infra-in-rural-india-it-minister-122092201263_1.html September 2022
- Kingsley, G., Malecki, E.J. Networking for Competitiveness. Small Business Economics **23**, 71–84 (2004). https:// doi.org/10.1023 /B:SBEJ. 0000026022. 08180.b7
- https://www.occam.org/post/difference-of-connection-between-city-and-rural-areas
- Smith, I., & Courtney, P. (2009). Preparatory study for a seminar on rural-urban linkages fostering social cohesion.
- https://uwe-repository.worktribe.com/OutputFile/994076 Seminar
- Fourati, F., Alsamhi, S. H., & Alouini, M. S. (2022). Bridging the Urban-Rural Connectivity Gap through Intelligent Space, Air, and Ground Networks. arXiv preprint arXiv:2202.12683.
- https://www.livemint.com/news/india/rural-india-has-20-more-internet-users-than-urban-areas-nielsen-11651812524529.html 6th May 2022
- https://timesofindia.indiatimes.com/india/1-16-lakh-km-of-roads-mostly-rural-added-to-network-in-2018-19/articleshow/93016179.cms July 21, 2022
- https://telecom.economictimes.indiatimes.com/news/govt-investing-30-bn-in-creating-4g-5g-infra-in-rural-india-vaishnaw/94386055

❖❖❖❖

munotes.in

१५

माध्यमांचा हस्तक्षेप

घटक रचना :

१५.० उद्दिष्टे

१५.१ प्रस्तावना

१५.२ माध्यम हस्तक्षेप संकल्पना

१५.३ हस्तक्षेपाचे नियोजन

१५.४ सामाजिक माध्यमे आणि हस्तक्षेप

१५.५ आरोग्य क्षेत्रामध्ये माध्यमांचा हस्तक्षेप

१५.६ पर्यटन आणि माध्यमांचा हस्तक्षेप

१५.७ सारांश

१५.८ प्रश्न

१५.९ संदर्भ

१५.० उद्दिष्टे

- जनसंपर्क माध्यमांचा हस्तक्षेप समजून घेणे.
- जनसंपर्क माध्यमाच्या हस्तक्षेपाचे विविध क्षेत्रात परिणाम जाणून घेणे.

१५.१ प्रस्तावना

प्रसारमाध्यमे प्रत्येक माणसाच्या जीवनावर कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने प्रभाव टाकत आहेत. आजच्या काळात मोबाईल, इंटरनेट हा दैनंदिन जीवनाचा भाग झाला आहे. मीडिया खूप उपयुक्त आहे. माहिती जलद गतीने आणि कमीत कमी वेळेत मोठ्या प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी त्याचा प्रभाव जास्त आहे.

यामुळे सामाजिक बदल, सामाजिक चळवळीवर परिणाम झाला आहे. माध्यमांकडे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही बाबी आहेत. म्हणून या प्रकरणात माध्यमांच्या हस्तक्षेपामुळे समाजाच्या उन्नतीत कशी मदत झाली आहे ते आपण पाहू. समाजशास्त्राचा विद्यार्थी म्हणून, डिजिटल युगात राहणारे विद्यार्थी, डिजिटल चळवळीचा एक भाग म्हणून विविध हस्तक्षेपांचा दृष्टिकोन मिळविण्यात मदत करेल. सांस्कृतिक अभ्यास सारख्या माध्यमांशी संबंधित अभ्यासक्रमही उपलब्ध करून देणाऱ्या अनेक संस्था आहेत. TISS,

munotes.in

मास मीडियामधील मास्टर्स, फिल्म इन्स्टिट्यूट जे संबंधित क्षेत्रे आहेत, जर तुम्हाला या विषयांचा पुढील अभ्यास सुरू ठेवायचा असेल तर मीडियाशी संबंधित अनेक संस्था आहेत.

१५.२ माध्यम हस्तक्षेप संकल्पना

वर्तमानपत्र, मासिके, पुस्तक प्रकाशक, लायब्ररी, रेडिओ आणि टेलिव्हिजन नेटवर्क, फिल्म स्टुडिओ यासारख्या माहिती तयार किंवा वितरित करणाऱ्या विविध सार्वजनिक किंवा खाजगी संस्थांचा संदर्भ घेण्यासाठी माध्यम या शब्दाचा वापर केला जातो. मास मीडिया कंपनी पूर्वी तंत्रज्ञानाच्या मर्यादित क्षेत्रामुळे कमी लोकांपर्यंत संवाद पोहोचवण्याचे काम करत होते पण इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे जनसंवादाची नवीन पद्धत सध्या राबवली जात आहे. किंबहुना, काही प्रकाशन संस्थांनी मुद्रित माध्यम पूर्णपणे सोडून दिले आहे. उदाहरण म्हणून, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके आणि पुस्तके वेबवर किंवा वेब-आधारित अनुप्रयोगांद्वारे प्रकाशित केले जात आहे. संगीत रेकॉर्डिंग, टेलिव्हिजन शो आणि चित्रपटांसाठी वैयक्तिक वेबसाइटवर किंवा ऑनलाइन सेवांद्वारे YouTube, OTT प्रसिद्ध केले जात आहे. माहिती, मत, समर्थन प्रचार, जाहिराती, कलाकृती, मनोरंजन आणि अभिव्यक्तीचे इतर प्रकार मास मीडियाच्या वापराद्वारे किंवा कमी वेळा, एकल मोडद्वारे खूप व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पाठवले जातात. मुख्यतः खाजगी कंपन्यांचा समूह जो बातम्या छापतो किंवा प्रसारित करतो आणि राष्ट्रीय प्रेक्षकांसाठी बातम्यांचे भाष्य प्रेक्षकपर्यंत पोहोचवण्याचे काम करतात मास मीडिया ब्रिटानिका आणखी हे त्यापैकी एक सामान्य उदाहरण आहे.

केंब्रिज शब्दकोषामध्ये हस्तक्षेपात अधिक चांगले करण्याच्या प्रयत्नात किंवा त्यास आणखी वाईट होण्यापासून रोखण्याच्या प्रयत्नात आव्हानात्मक परिस्थितीत सक्रियपणे सामील होण्याविषयी चर्चा केली आहे. हस्तक्षेप ही बहुविद्याशाखीय संज्ञा आहे; म्हणून प्रत्येक विषय औषधापासून ते राजकारण किंवा तत्त्वज्ञानापर्यंत वेगळ्या पद्धतीने वापरतो. दुसऱ्या शब्दांत, याचा अर्थ काही कारवाई करणे.

- **मीडियाचा हस्तक्षेप अर्थ :**

विविध सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संदर्भांमध्ये मीडिया हस्तक्षेप वापरला जाऊ शकतो.

रिॲलिटी टेलिव्हिजन आणि ग्रासरूट मीडियापासून जनसंपर्क उपक्रमांपर्यंत करण्यापूर्वी संशोधकांकडून माध्यम, संप्रेषण आणि संस्कृतीमधील अभ्यासांचा सल्ला घेतला जातो.

माध्यम साक्षरता कार्यक्रम, सार्वजनिक आरोग्य मोहीम, विकास संप्रेषण उपक्रम आणि हस्तक्षेप समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी प्रतीकात्मक शक्ती म्हणून वापरतात. माध्यम हस्तक्षेपांचे उद्दीष्ट लोकांच्या दृष्टिकोनात आणि त्यांच्या स्वतःच्या वागणुकीत बदल करण्याचे उद्दीष्ट आहे आणि सार्वजनिक आरोग्यामध्ये उदाहरणार्थ पुढाकारांचा समावेश आहे. लोकांना धूम्रपान थांबविण्यास आणि एचआयव्ही/एड्स प्रतिबंध करण्यास प्रोत्साहित करणे.

माध्यम साक्षरतेला चालना देण्याच्या पुढाकारांचे उद्दीष्ट प्रेक्षकांच्या समजुतीवर आणि औपचारिक आणि अनौपचारिक शैक्षणिक दोन्ही संदर्भात लोकप्रिय माध्यम ग्रंथ आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यावर परिणाम करण्याचे उद्दीष्ट आहे. याव्यतिरिक्त, १९४० च्या दशकाच्या उत्तरार्धानंतर स्वयंसेवी संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय मदत संस्था आहेत. माध्यमांच्या हस्तक्षेपाद्वारे जगभरातील गरीब समुदायांच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी सहभागी संप्रेषण प्रकल्प विकसित केले.

माध्यम हस्तक्षेपाद्वारे प्रतिबंधात्मक आरोग्य संदेश वितरित करणे शक्य आहे. समुदाय ज्ञान, दृष्टिकोन आणि वर्तन यांचा एक मोठा भाग देखील त्यांच्यावर प्रभाव टाकू शकतो. उदाहरणार्थ, मास मीडियाने चित्रित केल्यास ग्राहक काहीतरी खरेदी करतील अशी उच्च शक्यता आहे. माध्यमांच्या हस्तक्षेपाचा परिणाम' अल्कोहोलच्या वापरावर, जास्त चरबी खाणे किंवा धूम्रपान करणे यावरही होतो कारण माध्यमांचे काही भाग त्यांना थंड किंवा चमकदार मार्गाने दाखवतात. अभ्यासामुळे माध्यमांच्या हस्तक्षेपामुळे सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत की ते धूम्रपान करण्याच्या सवयी कमी करू शकतात. युवा दृष्टिकोन, हेतू आणि ज्ञान सुधारणे, युवा ज्ञान, आत्म-कार्यक्षमता / स्वाभिमान वाढवणे आणि निरोगी रोल मॉडेलचे अनुकरण करण्याच्या निवडीसह समाज बदलणे.

१५.३ हस्तक्षेपाचे नियोजन

हस्तक्षेप करणे हे एक कठीण कार्य आहे. अशा अनेक गोष्टी ज्या केल्या पाहिजेत - मोहिमेच्या रणनीतिकारांनी संभाव्य मार्ग, फोकल वर्तनांमध्ये उपलब्ध वित्त कसे वाटप करावे हे ठरविणे आवश्यक आहे, योजना विकसित करताना संदेश प्रकार, चॅनेल आणि प्रसार शक्यता वेगवेगळ्या प्रश्नांना विचारले पाहिजे की मोहिमेने मूलभूत वर्तन बदलण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे किंवा परिघीय कृती बदलण्याचा विचार केला आहे का? उपलब्ध स्त्रोतांचे कोणते प्रमाण थेट फोकल सेगमेंटवर परिणाम करण्यासाठी वापरले पाहिजे. अप्रत्यक्षपणे पर्यावरणीय घटकांना रोजगार आणि परस्पर प्रभावकांना प्रोत्साहन देण्याच्या विरोधात कोणत्या प्रभावांचा शोध घ्यावा? जागरूकता, अध्यापन आणि प्रोत्साहनाचे संदेश एकत्रित करण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग कोणता आहे? किती संदेश वापरावे?

उदाहरणार्थ – अल्कोहोलच्या वापराचा अभ्यास केला जात असल्यास, किशोरवयीन मद्यपान समस्येच्या वर्तणुकीशी संबंधित बाबींचे मूल्यांकन करून निरोगी मोहिमेचे नियोजन सुरू होते. ज्याद्वारे समाजातील कोणत्या क्षेत्रांद्वारे कोणते उपक्रम राबविले जावेत हे निश्चित होते. ज्या तरुणांच्या पिण्याच्या पद्धती बदलण्याची आवश्यकता आहे त्या महत्त्वपूर्ण युवा लोकसंख्याशास्त्र डिझाइनरद्वारे ओळखले जाणे आवश्यक आहे. माध्यमांच्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष मार्गांचे मॉडेल तयार करण्यापूर्वी प्रॉक्झिमेट आणि प्रत्येक विभाग अंतिम वर्तन ओळखले जाऊ शकते. संप्रेषण धोरणाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग म्हणजे प्रेक्षक आणि वर्तन परिभाषित करणे जे थेट मोहिमेच्या संदेशांद्वारे प्रभावित होऊ शकतात. प्रामुख्याने लहान स्क्रीन मीडिया किंवा महागड्या टीव्ही चॅनेलचा वापर करून हा शब्द पसरवणे अधिक यशस्वी आहे का? वेळोवेळी प्रचार संप्रेषण पसरवणे किंवा त्यांना त्वरित स्फोटात वितरित करणे चांगले आहे काय?

सामुदायिक समस्या किंवा उद्दिष्ट ठरवताना त्या मुद्द्यांचे निराकरण केले पाहिजे आणि त्यासाठीची आवश्यक पावले उचलली पाहिजेत. कोणताही हस्तक्षेप करण्यापूर्वी खाली चर्चा केल्याप्रमाणे काही पायऱ्या आहेत.

- समाज ज्या समस्या किंवा उद्दिष्टे सोडवण्यासाठी काम करत आहे त्याची यादी करणे.
- समस्या किंवा उद्दिष्टाची थेट तपासणी करणे.
- संशोधन करणे .
- प्रभावशाली समुदाय सदस्यांची मुलाखत घेणे.
- ऐतिहासिक किंवा वर्तमान नोंदींचे परीक्षण करणे.
- कोणत्या यशासाठी आवश्यक आहे याची अपेक्षा सेट करा.
- कोणत्या यशाचा समावेश असेल याचा हिशेब द्या.
- कोणत्या मार्गांनी, हस्तक्षेपाच्या परिणामी समुदाय किंवा गट बदलल्यास काही फायदा होईल? हस्तक्षेप उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी आहे. आपण हस्तक्षेप कसा प्रभावी कराल हे ठरवा. काय बदलेल, केव्हा आणि किती? मुद्दा किंवा उद्दीष्ट सोडविण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या सर्वोत्तम पद्धती किंवा पुरावा-आधारित निराकरणे शोधा आणि त्याचे मूल्यांकन करा.
- आपल्या परिस्थितीसाठी संभाव्य किंवा आशादायक सर्वोत्तम पद्धती दर्शवा (असंख्य डेटाबेस आणि सहजपणे उपलब्ध असलेल्या सर्वोत्तम किंवा संशोधन-आधारित पद्धतींच्या याद्या विचारात घ्या).
- प्रत्येक कल्पना करण्यायोग्य सर्वोत्तम सराव सादर केलेल्या विकासास सक्षम होईल हे किती निश्चित आहे? (इतर संबंधित परिस्थिती किंवा संभाव्य प्रभावांपेक्षा) उत्पादन करण्यात आपल्या समाजात सर्वोत्तम सराव प्रभावी होईल की नाही ते तपासा.
- घटक तपासा. (जसे की वेळ, पैसा, लोक आणि तांत्रिक सहाय्य) यशस्वी होण्यासाठी सर्वोत्तम सराव आवश्यक आहे.
- आपल्या परिस्थितीत प्रयत्न करण्याची सर्वोत्तम सराव किंवा पुरावा-आधारित रणनीती (अवमूल्यनावर आधारित, मूल्यांकन आणि साहित्य दिले) वर्णन करा.
- हस्तक्षेपाचे मुख्य भाग आणि घटक. या पारंपारिक रणनीतींपैकी प्रत्येकासाठी खालील घटकांबद्दल विशिष्ट रहा. ज्ञान आणि विकसनशील कौशल्ये (उदा. लोकांना समस्या किंवा ध्येय याबद्दल शिक्षित करण्यासाठी आणि) कसे संबोधित करावे यासाठी सार्वजनिक माहिती अभियान आयोजित करा
- प्रवेश, अडथळे, एक्सपोजर आणि संधी सुधारणे (उदा. कार्यशक्तीमध्ये प्रवेश करणाऱ्यांसाठी परवडणाऱ्या बालसंगोपनाची उपलब्धता वाढवणे; ताणतणावांचे प्रदर्शन कमी करणे), सपोर्ट आणि सेवा सुधारणे (उदा. आरोग्यसेवा पुरवणाऱ्या केंद्रांची

संख्या वाढवणे), परिणाम सुधारित करणे. (उदा. कमी उत्पन्न असलेल्या भागात घरे विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे)

- व्यापक प्रणाली आणि धोरणे सुधारा. (उदा. ध्येय साध्य करण्यासाठी व्यवसाय किंवा सार्वजनिक धोरणे बदला)
- समाजापर्यंत पोहोचण्यासाठी हस्तक्षेपाचा प्रत्येक भाग आणि घटक वापरतील अशी वितरण पद्धत निश्चित करा. (उदा. कौशल्य प्रशिक्षणासाठी कार्यशाळा).
- तुम्ही हस्तक्षेप कसा बदलाल किंवा तुमच्या शेजारच्या गरजा आणि परिस्थिती (उदा. संसाधनांमधील फरक, सांस्कृतिक मूल्ये, क्षमता, भाषा) अनुकूल करण्यासाठी सर्वोत्तम सराव कसा कराल याची नोंद घ्या.
- हस्तक्षेपासाठी कृती योजना तयार करा. होणाऱ्या हस्तक्षेपाचा नेमका बदल किंवा घटक समाविष्ट करा, वर्णन करा.
- आवश्यक संसाधने (रोख आणि कर्मचारी) तपासा किंवा प्रवेशयोग्य? आहे का? पहा.
- लघु-स्तरीय पायलट अभ्यासात हस्तक्षेपाची चाचणी घ्या. कसे ते शोधा.
- हस्तक्षेप आणि सहभागींची चाचणी घ्या.
- हस्तक्षेप किती चांगल्या प्रकारे अंमलात आणला गेला याचे विश्लेषण करा.
- परिणाम आणि दुष्परिणामांचे विश्लेषण करा.
- इनपुट गोळा करा आणि हस्तक्षेप सुधारण्यासाठी आणि वर्धित करण्यासाठी त्याचा वापर करा.
- हस्तक्षेप कृतीत आणा, नंतर त्यावर लक्ष ठेवा आणि परिणामांचे तसेच प्रक्रियेचे (जसे की त्याची परिणामकारकता आणि समाधान) मूल्यांकन करा. (उदा. उद्दिष्टे साध्य करणे)

१५.४ सोशल मीडिया आणि हस्तक्षेप

चुकीची माहिती पसरवणे, द्वेष निर्माण करणे आणि हिंसेला चिथावणी देणे यामध्ये सोशल मीडियाचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता, माहिती हस्तक्षेपाच्या सिद्धांतासारखे प्रश्न आहेत, जेव्हा सोशल मीडिया सारख्या प्रसार माध्यमांतून हिंसा आणि देशाचा प्रचार प्रसार केला जातो त्यामुळे सामूहिक अत्याचार हे जास्त प्रकर्षाने उद्भवतात

सामूहिक अत्याचार दरम्यान मीडिया चॅनेल द्वारे माहिती हस्तक्षेपाचे मूल्य विशेषतः अधोरेखित केले जाते. सोशल मीडियासाठी तसेच सर्वसाधारणपणे ऑनलाइन संप्रेषणांसाठी मुख्य प्रवाहातील माध्यमांना अधिक आव्हानात्मक माहिती हस्तक्षेपाधीन केले गेले आहे.

munotes.in

सोशल मीडिया भौतिक आणि भौगोलिक प्रवेशातील अडथळे दूर करू शकतो, काही लोकसंख्येमध्ये (तरुण, वृद्ध, प्रौढ, कमी सामाजिक-आर्थिक स्थिती, ग्रामीण) चे नुकसान होण्याचा धोका असलेल्या सोशल मीडिया हस्तक्षेप यशस्वी झाला, जे सूचित करते की हे हस्तक्षेप प्रभावी असू शकतात.

१५.५ आरोग्य क्षेत्रामध्ये माध्यमांचा हस्तक्षेप

आरोग्य समानतेला चालना देण्यासाठी वाढवण्याची क्षमता देखील आहे. तथापि, ज्यांना सोशल मीडियावर प्रवेश नाही किंवा वापरत नाही अशा लोकांसाठी आरोग्य असमानता या हस्तक्षेपांद्वारे वाढ होण्याची क्षमता देखील आहे.

शारीरिक क्रियाकलाप पातळी, पौष्टिक आहारातील बदल आणि शरीर रचना किंवा वजनात अनुकूल बदल यामुळे सोशल मीडिया हस्तक्षेप शारीरिक क्रियाकलाप आणि आहाराशी संबंधित वर्तनांमध्ये सकारात्मक बदल करू शकतात.

पोलिओ ही यशस्वी मोहिमांपैकी एक आहे ज्यामध्ये प्रसारमाध्यमांचा वापर करून प्रबोधनाचे कार्य करण्यात आले. अमिताभ बच्चन सारख्या ख्यातनाम व्यक्तींचा वापर करून मीडियाच्या हस्तक्षेपामुळे पोलिओ डोसच्या फायद्यांवर सोप्या भाषेत जोर देण्यात आला. यामुळे पालकांमध्ये जागरुकता निर्माण होण्यास मदत झाली आणि त्यांनी स्वत:हून रुग्णालये, केंद्रांना भेट दिली आणि मुलाला स्वेच्छेने डोस दिला. हे पुन्हा माध्यमांचा सकारात्मक परिणाम दर्शवते.

दोन अभ्यासात असे आढळून आले की प्रसारमाध्यमांमधील लसीकरण प्रचार मोहिमेचा लसीकरण दरांवर अनुकूल प्रभाव पडतो, एकतर वेळोवेळी लसीकरण ट्रेंडचे चित्रण करून (मॅकडोनाल्ड १९८५) किंवा सांख्यिकीय विश्लेषण करून (पॅनियो १९९१). जेव्हा मॅकडोनाल्ड यांनी एका अभ्यास पूर्ण (Macdonald 1985) टाइम मालिका रीग्रेशनचा वापर करून पुन्हा विश्लेषण केले. तेव्हा पातळीमध्ये सांख्यिकीय दृष्टीने महत्त्वपूर्ण बदल दिसून आला. काही अभ्यासांचा असा निष्कर्ष आहे की मीडिया पुढाकार कर्करोगाच्या तपासणीस प्रोत्साहित कसे करू शकतात याबद्दल कमी माहिती होती. आधीच्या आणि नंतरच्या तुलनेत काही अभ्यासानुसार माध्यमांच्या हस्तक्षेपाच्या वापरामध्ये सांख्यिकीय दृष्टीने लक्षणीय वाढ झाली. बहुतेक चाचण्यांमध्ये डेटामधील फरक सकारात्मकपणे अंदाज लावला गेला. पण यामुळे असे सूचित केले गेले की हस्तक्षेपाचा परिणाम वेळेसह कमी होत आहे. कालांतराने वापराच्या ट्रेंडच्या वर्णनावर आधारित एचआयव्ही शिक्षणाच्या प्रयत्नांवरील दोन संशोधनासाठी मिश्रित कल दिसून आला. (टर्नर १९८७) किंवा तुलना करण्यापूर्वी आणि नंतर दोन्ही अभ्यासांनी असा निष्कर्ष काढला की मास मीडियाच्या वापराचा परिणाम झाला. (जोशी १९८८). दोन्ही चाचण्यांमध्ये एचआयव्ही चाचण्यांच्या संख्येत वाढ झाल्याचे दिसून आले परंतु एचआयव्हीचा धोका जास्त असलेल्या लोकांवर अतिरिक्त चाचण्या घेतल्या गेल्यामुळे असे दिसून आले नाही. तथापि केवळ एका अभ्यासानुसार (जोशी १९८८) डेटा पुन्हा विश्लेषण केल्यावर एचआयव्ही चाचण्यांच्या संख्येच्या पातळीत सांख्यिकीय दृष्टीने महत्त्वपूर्ण बदल आढळला.

काही अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की माध्यमांच्या हस्तक्षेपामुळे लोक जागरूक झाले आहेत, विशेषतः हृदयविकाराच्या बाबतीत. छातीत अस्वस्थता करण्यासाठी आपत्कालीन विभागाच्या भेटींमध्ये अशीच वाढ एप्लरने नोंदवले होते आणि तुलना डेटावर आधारित वेळ मालिका रीग्रेशनचा वापर करून पुढील विश्लेषणावर ही वाढ सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण होती. दोन्ही अभ्यासांमध्ये असे आढळून आले की मोहिमेमुळे आपत्कालीन विभागात पाहिल्या गेलेल्या रुग्णांच्या संख्येत वाढ झाली आहे, तर संशयित हृदयविकाराच्या रुग्णांची टक्केवारी स्थिर राहिली. पाच अभ्यासांमध्ये लोकांच्या वापरामध्ये बदल नोंदवले गेले. कोणत्याही नियोजित हस्तक्षेपाच्या बाहेर आरोग्याशी संबंधित विषयांच्या माध्यमांच्या कव्हरेजच्या परिणामाचे विश्लेषण करणे. येथे डेटा हस्तक्षेप करण्यापूर्वी आणि हस्तक्षेप प्रभावानंतर उद्धृत केलेला आहे.

लोकांची मते, कृती आणि त्यांच्या आरोग्यावर होणारे परिणाम डिजिटल फेनोटाइपिंग टूल्स आणि सोशल मीडियावरील माहिती वापरून प्रोफाइल केले जाऊ शकतात. हे उदाहरणांची वाढती संख्या दर्शवते. सोशल मीडिया डेटा वापरणारी डिजिटल फिनोटाइपिंग साधने किती यशस्वी आहेत. वैयक्तिकृत आणि केंद्रित वर्तन अंमलात आणणे शक्य करण्यासाठी त्यांच्या क्षमतेबद्दल आरोग्य सुधारण्यासाठी उपचराबद्दल पण फार कमी माहिती आहे. आरोग्य सुधारण्यासाठी तत्सम तंत्रज्ञान आधीच मार्केटिंग आणि राजकारणात ग्राहकांना प्रभावित करण्यासाठी वापरले गेले आहे. प्रतिबंधात्मक औषधांमधील आरोग्याच्या सवयी सुधारण्यासाठी, डिजिटल फेनोटाइपिंग साधने आणि वर्तन बदल उपचार एकत्रितपणे चांगले कार्य करू शकतात, तरीही सामाजिक माध्यमे वर्तणुकीशी हस्तक्षेप अंमलात आणू शकतात. संदर्भ जोखीम आणि अनावश्यक परिणाम सादर करू शकतात. येथे डिजिटल फेनोटाइपिंग म्हणजे तंत्रज्ञानाद्वारे स्मार्ट गॅझेट्स वापरणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाचे सर्वसमावेशक डिजिटल पोर्ट्रेट तयार केले जाते. हे संशोधकांना चिंता आणि औदासिनिक लक्षणांवर नजर ठेवण्यास आणि नवीन निदान आणि उपचार प्रदान करण्यास सक्षम करते. वापरकर्त्याच्या इंटरनेट वर्तनाची तपासणी करून हे रोगाचा पुन्हा परिणाम होण्याची अपेक्षा देखील करू शकते.

तुमची प्रगति तपसा

१. हस्तक्षेपाचा अर्थ काय आहे?

२. सोशल मीडिया हस्तक्षेप तुमच्या स्वतःच्या शब्दात लिहा.

१५.६ पर्यटन आणि हस्तक्षेप

एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि व्यावसायिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण घटना म्हणून, पर्यटन, संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासाने या क्षेत्रात लक्षणीय बदल केले जात आहेत. माहिती व तंत्रज्ञान पर्यटन उद्योगात माहिती प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, त्याचप्रमाणे, प्रत्येक सेवेसाठी माहिती व तंत्रज्ञान, निर्णय घेणे, सहभागी होणे आणि सेवा प्रदात्यांना क्लायंटशी थेट कनेक्ट करण्याची परवानगी देते.

लवचिक आणि वैयक्तिकृत पद्धतीने माहितीवर प्रक्रिया केल्याने उच्च आयसीटी आहे आणि प्रवाश्यांची मागणी माहितीच्या शक्यतांचा विस्तार करू शकते. प्रवासाच्या आधी, दरम्यान-

आणि नंतरचे टप्पे नवीन माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात .कोणताही प्रवास करण्याच्या अगोदर उपलब्ध नवीन माध्यमांच्या प्लॅटफॉर्म द्वारे प्रवासी विशिष्ट स्थान, प्रवासाचा कार्यक्रम, मार्ग, निवास आणि वाहतुकीच्या पर्यायांची माहिती प्राप्त करतात.

कोणत्याही ठिकाणचे पर्यटन करण्याच्या अगोदर ज्या पर्यटकांना एकाच गोष्टींमध्ये स्वारस्य आहे त्यांचा विविध माध्यमांच्या माध्यमातून एक नेटवर्किंग गट तयार होऊ शकतो. कोणत्याही ठिकाणचे पर्यटन करण्याच्या अगोदर प्रवासी संगणकाच्या माध्यमातून विविध गोष्टींची माहिती आत्मसात करून त्यांच्या प्रवासाचे नियोजन करतात व पर्यटनासाठी कोणती जागा उपलब्ध आहे याचा त्वरित निर्णय त्यांना घेता येतो. प्रवासी एकाच वेळी Facebook, Instagram आणि Twitter सारख्या अनेक सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर फोटो, व्हिडिओ अपलोड करून त्यांचे प्रवासादरम्यान आपला खरा अनुभव पोस्ट करत असतात. एखाद्या पर्यटन स्थळाला भेट दिल्या नंतर देखील आपला पूर्ण अनुभव या विविध माध्यमांवर चर्चा करीत असतात. अनेक प्रकारच्या सोशल मीडियाच्या माध्यमातून त्यांनी एखाद्या ठिकाणचा अनुभव घेतलेला आहे त्याची नोंद करतात, पुन्हा-पुन्हा त्याच्या आठवणी जिवंत ठेवतात व त्याचे मूल्यांकन करतात. ई व्हिसा म्हणून ओळखला जाणारा इलेक्ट्रॉनिक व्हिसा देखील ऑनलाइन अर्ज करून आणि प्रिंट आउट घेऊन उपलब्ध आहे. पारंपारिक व्हिसाच्या तुलनेत हे खूप सोपे आणि सुलभ होते आणि वेळ वाचवते आणि मनःशांती देखील मिळते.

कुटुंब नियोजनाच्या बातम्या प्रसारित करण्यासाठी माध्यमांचा वापर केला जातो. यामधून जगभरातील लोकसंख्येच्या स्वरूपावर याचा परिणाम होत आहे. अनेक महत्त्वाच्या समस्या आहेत ज्या मीडिया हस्तक्षेपाच्या मदतीने पसरल्या आहेत जसे की अन्याय, बाल हक्क, घरगुती हिंसाचाराविरूद्ध आवाज इत्यादी. हा हस्तक्षेप बऱ्याचदा टेलिव्हिजन इंटरनेट सारख्या आधुनिक माध्यमांद्वारे नव्हे तर लोक माध्यम, चित्रपटगृहे, कठपुतळी कार्यक्रम, लोकगीत इत्यादीद्वारे देखील केला जातो. मुद्दा हा आहे की स्वतःच्या भाषेशी आणि संस्कृतीशी संबंधित माहिती जितकी जवळ असेल तितका हस्तक्षेप अधिक प्रभावी होईल.

कर्करोग विशेषत: स्तनाचा कर्करोग यासारख्या आरोग्याच्या समस्यांविषयी जागरूकता निर्माण करण्यात मीडियाने मोठी भूमिका बजावली आहे. मीडियाचा निर्विवाद वापर कोविडच्या काळात झाला आहे. ज्याच्या माध्यमातून हजारो लोकांसाठी आवश्यक अन्न, औषध, वस्तू, बातम्या, जागरूकता, माहिती आणि अगदी हेल्पलाईन सारखे घटक कार्यान्वित करण्यात आले. बॅनर, रेडिओच्या माध्यमातून आवश्यक ती खबरदारी, विशेषत: लहान मुले, ज्येष्ठ नागरिकांपर्यंत पोहोचवण्यात आली. अनेक प्रकारच्या प्रसार माध्यमांच्या मार्फत गरजूंना मदत करणाऱ्या व्यक्तींचा एकमेकांशी संपर्क होतो आणि या सुविधा विशेष करून पूर आणि आपत्ती काळात अधिक प्रभावी ठरतात. दैनंदिन जीवन जगत असताना विविध प्रकारची माध्यमे अगदी सहजपणे जीवनात हस्तक्षेप करतात उदा. गुगल मॅप सारख्या डेटाद्वारे ट्रॅफिक जॅम कोठे आहे, तेथे कसे पोहोचायचे हे प्रत्येक व्यक्तीस माहिती करून घेता येते.

तुमची प्रगती तपासा

१. कोविड दरम्यान मीडिया हस्तक्षेपाचे तुमचे निरीक्षण तुमच्या शब्दात लिहा.

२. पर्यटन आणि मीडिया हस्तक्षेप स्पष्ट करा.

१५.७ सारांश

या प्रकरणांमध्ये आपण केंब्रिज शब्द कोशामध्ये उल्लेख करण्यात आलेला हस्तक्षेप या शब्दाचा अर्थ समजून घेतला ते म्हणजे एखादी गोष्ट अधिक चांगल्या परिणामकारकतेने करण्यात किंवा एखादी गोष्ट जी खराब होणार आहे ती रोखण्यास प्रयत्न करणे. तसेच आव्हानात्मक परिस्थितीत सक्रियपणे सामील होण्याबद्दल चर्चा करतो. वास्तविकता टेलिव्हिजन आणि ग्रासरूट्स माध्यमांपासून ते जनसंपर्क उपक्रमांपर्यंतच्या विविध सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संदर्भात माध्यम हस्तक्षेप वापरले जाऊ शकतात. मीडिया, संप्रेषण आणि संस्कृतीतील अभ्यासांचा कोणताही माध्यम हस्तक्षेप करण्यापूर्वी संशोधकांकडून सल्ला घेतला जातो .

प्रसारमाध्यमांच्या हस्तक्षेपाने कशी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे हे देखील आपण पाहिले पर्यटन, आरोग्यसेवा यांसारख्या विविध क्षेत्रात हेल्थकेअर या बाबतीत मीडियाचा हस्तक्षेप जागरूकता निर्माण करणे, योग्य माहितीचा प्रसार करणे, मदत करणे आणि अगदी निरोगी रोल मॉडेल्स प्रदान करणे ही महत्त्वाची भूमिका बजावतो. दुसरीकडे, पर्यटन मीडिया सेवा प्रदाता म्हणून काम करत आहे, तंत्रज्ञानाद्वारे व्यक्तींना जोडत आहे, सेवा सुलभ करत आहे.

कोणतेही हस्तक्षेप कार्यक्रम आयोजित करताना आवश्यक असलेल्या वेगवेगळ्या पावलांवर चर्चा करणे आवशक आहे. समुदाय किंवा विविध क्षेत्रांमध्ये हस्तक्षेपाची चाचणी पायलट अभ्यासात हस्तक्षेप किती चांगल्या प्रकारे अंमलात आणला गेला याचे विश्लेषण करते परिणाम आणि दुष्परिणाम सुधारण्यासाठी आणि वर्धित करण्यासाठी त्याचा वापर होतो. हस्तक्षेप कृतीत आणा, नंतर त्यावर लक्ष ठेवा आणि परिणामांचे तसेच प्रक्रियेचे मूल्यांकन करा. असे अनेक महत्त्वाचे मुद्दे आहेत जे माध्यम हस्तक्षेपाच्या मदतीने पसरलेले आहेत जसे की ' अन्याय, बाल हक्क, घरगुती हिंसाचाराविरूद्ध हस्तक्षेप इ. हस्तक्षेप बऱ्याचदा टेलिव्हिजन इंटरनेटसारख्या आधुनिक माध्यमांद्वारे नव्हे तर लोक माध्यम, चित्रपटगृहे, कठपुतळी कार्यक्रम, लोकगीत इत्यादीद्वारे देखील केला जातो. हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे की हस्तक्षेप करणारा व्यक्ती स्वतःच्या भाषेची आणि संस्कृतीशी समरस असेल तेवढ्या अधिक प्रभावीपणे हस्तक्षेपाची रणनीती तयार करता येते.

१५.८ प्रश्न

१. हस्तक्षेपाची तपशीलवार चर्चा करा.

२. मीडिया हस्तक्षेप आणि आरोग्य यावर एक टीप लिहा.

३. मीडिया हस्तक्षेपाचे नियोजन स्पष्ट करा.

१५.९ संदर्भ

1. Bonnie, R. J. (2004). Reducing underage drinking: A collective responsibility. Dev. Mental Health L., 23,
2. Marcus, B., Owen, N., Forsyth, L., Cavill, N., & Fridinger, F. (1998). Physical activity interventions using mass media, print media, and information technology. American journal of preventive medicine, 15(4), 362-378.
3. Gregorio, G., & Stremlau, N. (2021). Information interventions and socialmedia. Internet Policy Review, 10(2), 1-25.
4. Howley, K. (Ed.). (2013). Media interventions. New York, NY: Peter Lang.
5. Couldry, N. (2013). Media Interventions: Afterword by Nick Couldry. Kevin.
6. Dunn, A.G., Mandl, K.D. & Coiera, E. Social media interventions for precision public health: promises and risks. npj Digital Med 1, 47 (2018). https://doi.org/10.1038/s41746-018-0054-0
7. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/intervention
8. https://www.talkinghealthtech.com/glossary/digital-phenotyping
9. https://nap.nationalacademies.org/read/10729/chapter/31
10. http://hdl.handle.net/10603/251064 PhD Thesis, Submitted at University of Mysore,Lijin Joseph, 2018.
11. Duignan, B. (2022, July 13). mass media. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/mass-media
12. Welch, V., Petkovic, J., Pardo Pardo, J., Rader, T., & Tugwell, P. (2016). Interactivesocial media interventions to promote health equity: an overview of reviews. Healthpromotion and chronic disease prevention in Canada : research, policy and practice, 36(4), 63–75. https://doi.org/10.24095/hpcdp.36.4.01
13. Goodyear, V.A., Wood, G., Skinner, B. et al. The effect of social media interventionson physical activity and dietary behaviours in young people and adults: a systematicreview. Int J Behav Nutr Phys Act 18, 72 (2021). https://doi.org/10.1186/s12966-021-01138-3
14. https://ctb.ku.edu/en/developing-intervention

munotes.in

१६

आभासी चळवळी सोशल नेटवर्किंग साइट्स

घटक रचना :

१६.० उद्दिष्टे

१६.१ प्रस्तावना

१६.२ आभासी चळवळींचा अर्थ

१६.३ आभासी चळवळींचे स्वरूप

१६.४ सोशल मीडिया आणि न्याय

१६.५ आभासी चळवळींची उदाहरणे

१६.६ सारांश

१६.७ प्रश्न

१६.८ संदर्भ

१६.० उद्दिष्टे

१. समाजातील आभासी चळवळींची भूमिका आणि प्रभाव व्यापक प्रमाणावर जाणून घेणे.

२. काही लोकप्रिय चळवळींच्या माध्यमातून सोशल नेटवर्किंग साइट्सच्या आभासी चळवळी समजून घेणे.

१६.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात आपण आभासी चळवळींबद्दल जाणून घेणार आहोत, जे प्रामुख्याने सोशल नेटवर्किंग साइट्स सारख्या विविध प्लॅटफॉर्मद्वारे कार्य करतात. उदारीकरण आणि जागतिकीकरणानंतर लोकप्रिय झाले आहेत. बऱ्याचदा आभासी चळवळींना सामाजिक संदेश देण्याची गरज नसते. आपण ज्या विषयाचा अभ्यास करत आहोत तो सामाजिक चळवळींचा आहे म्हणून आपण या प्रकरणामध्ये इन्स्टाग्राम रील्स, ट्रेंड इत्यादीसारख्या शोभेच्या चळवळींपेक्षा सामाजिक बदल घडवून आणलेल्या चळवळींवर अधिक लक्ष केंद्रित करत आहोत.

१६.२ आभासी चळवळींचा अर्थ

आभासी चळवळींना (व्हर्च्युअल) सायबर सक्रियताचा (एक्टिव्हिझम) एक भाग म्हणता येईल, ज्याला सामान्यतः "डिजिटल सक्रियता" असे संबोधले जाते. आभासी चळवळींना सक्रियतेचा एक प्रकार म्हणून पाहिले जात आहे. प्रामुख्याने इंटरनेट आणि डिजिटल मीडियाला राजकीय कृती आणि मोठ्या प्रमाणात एकत्रीकरणासाठी महत्त्वाचे व्यासपीठ म्हणून वापरत आहेत. इंटरनेट आणि वर्ल्ड वाइड वेब (WWW) सारख्या लोक आणि समुदायाद्वारे नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICTs) अवलंब आणि वापर म्हणून आभासी चळवळींकडे पाहिले जाऊ शकतात" (लोडर, २००३, पृष्ठ १३१९). यामध्ये सामाजिक चळवळीं ऑनलाइन होत आहेत. विशेषतः ज्या चळवळीं १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासून आजपर्यंतच्या प्रयोगांपासून कार्यकर्ते आणि संगणक तज्ञांनी सक्रियतेसाठी डिजिटल नेटवर्कचा वापर करत आहेत.

सामाजिक सीमा ओलांडून असंख्ये प्रेक्षकांपर्यंत त्वरित पोहोचण्याच्या क्षमतेमुळे ऑनलाइन कार्यकर्त्यांनी माहिती प्रसारित करण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणून इंटरनेटचा वापर केला जात आहे. अधिक प्रगत समाजात, आभासी चळवळींचा उपयोग विरोध म्हणून केला जातो ज्यामुळे ऑफलाइन प्रात्यक्षिके वाढतात आणि प्रतिबिंबित होत आहे. ईमेल आणि सोशल मीडिया मोहिमा हे काही पध्दती आहेत ज्याद्वारे आभासी चळवळीं कार्य करत आहेत.

आभासी चळवळींना राजकारणात सामान्य जनतेला एकत्रित करण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून पाहिले जाऊ लागले आहे आणि निदर्शकांशी संवाद साधण्यासाठी नवीन दृष्टिकोन प्रदान करत आहे. ज्या राष्ट्रांमध्ये सार्वजनिक ठिकाणे लष्कराकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रतिबंध किंवा नियंत्रित आहेत तेथे ऑनलाइन प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण असू शकतात. काही विशिष्ट परिस्थितींमध्ये, संभाव्य हानिकारक "वास्तविक" क्रियांपेक्षा ऑनलाइन चळवळीं श्रेयस्कर असतात. बनावट बातम्यांमुळे काही संस्था किंवा कार्यक्रमांविरुद्ध ऑनलाइन निषेध देखील चुकीच्या अर्थाने होऊ शकतात. डिजिटल सक्रियताचा एक मोठा भाग इलेक्ट्रॉनिक सविनय कायदेभंगाच्या छत्राखाली येत असला तरी, काही कार्यकर्त्यांची अशी मागणी आहे की असे ऑनलाइन राजकीय अजेंडाऐवजी वैयक्तिक जातीय हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि त्यामागील लोकांच्या ओळखी लोकांसमोर मांडल्या जाव्यात हे देखील लक्षात घेतले जाऊ शकते की विविध डिजिटल धोरणांमध्ये विविध इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्कचा वापर करणे समाविष्ट आहे. ईमेल, एसएमएस संदेश, वेब पोस्टिंग आणि ऑनलाइन याचिका ही एखाद्या कारणाचा प्रचार करण्यासाठी मजकूरावर आधारित धोरणांची उदाहरणे आहेत.

जगभरातील लोकांच्या समन्वित प्रयत्नांद्वारे, अधिक अर्थपूर्ण देवाण-घेवाण होतात. व्हर्च्युअल सिट-इन्स प्रमाणेच ऑनलाइन विरोधाचा एक प्रकार आहे. जेव्हा लोकांचा नेटवर्क गट एक किंवा अधिक वेबसाइट्सवर डिजिटल प्रतिकार करण्याच्या कृतीत गुंतण्यासाठी ब्लॉक करतो. विशिष्ट वेब साइट्सना वारंवार विनंती करणारे ऑनलाइन सॉफ्टवेअर कार्य करत आहेत. जगभरातील अनेक संगणकांवरून एकाच वेळी चालवल्या जाणाऱ्या निदर्शकांचे स्वयंचलित "क्लिकिंग्स" इतके रहदारी निर्माण करतात की लक्ष

केंद्रीत वेबसाइटचा सर्व्हर निर्माण केला जातो. कांही गतिविधीमुळे वेबसाइटची गती कमी होते आणि शेवटी बँडविड्थ (ब्रिटानिका) गोंधळून ती बंद करण्यास भाग पाडले जाते.

१६.३ आभासी चळवळीचे स्वरूप

इंटरनेटवर अनेक सामाजिक चळवळी आल्या आहेत तर कांही अक्षरशः उदयास येऊन वास्तविक जगावर प्रभाव टाकत आहेत. तंत्रज्ञानाची प्रगती, इंटरनेटची सहज उपलब्धता, व्यक्तीचा मोकळा वेळ, फुरसतीचा अर्थ बाहेरील आणि घरातील अगदी सुलभ उपकरणांप्रमाणे बदलणे शक्य झाले आहे.

सोशल मीडियामध्ये सामील होणारे लोक संख्येने मोठ्याप्रमाणात आहेत. सोशल मीडियाची भूमिका केवळ एका सोशल नेटवर्क प्लॅटफॉर्मवरून अनौपचारिक व्यासपीठ किंवा सामाजिक विचारपीठ, औपचारिक व्यासपीठावर संवादाच्या महत्त्वाच्या माध्यमात बदलली आहे. फेसबुक, ट्विटर, व्हॉट्सॲप, इंस्टाग्राम सारख्या ऑनलाइन वेबसाइट्स आहेत. ज्या वेगवेगळ्या चळवळी आणि ट्रेंडमध्ये प्रमुख योगदान देतात. यामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रभावशाली क्षमता आहे. विशेष म्हणजे व्हॉट्सॲप सारखे प्लॅटफॉर्म वापरण्यास सोपे आहे. विचार करण्यासाठी किंवा प्रतिबिंबित करण्यासाठी आणि सत्यापित करण्यासाठी वेळ लागत नाही. व्हॉट्सॲप कोणत्याही व्यक्तीला प्रतिबिंबित, पडताळणी, निरीक्षण, निष्कर्ष काढणे, क्रॉस चेकिंग यासारखे वैज्ञानिक पध्दती लागू करू देत नाही. हे व्यक्तीला रोबोटसारखे बनवते व्यक्तीला विचार करण्याची गरज पडू देत नाही.

ई -चळवळीं आणि आभासी चळवळींच्या समान नावांपैकी एक म्हणजे ई चळवळीं. 'ई-चळवळ' आणि 'ई-प्रोटेस्ट' आणि 'ई-ॲक्टिव्हिझम' च्या नवीन प्रकारांच्या आगमनाने सामाजिक बदल कार्यकर्त्यांसाठी अनेक समर्थकांना संघटित आणि एकत्रित करण्यासाठी एक साधन म्हणून इंटरनेटचे महत्त्व प्रदर्शित केले आहे (अर्ल आणि शुसमन, २००३). माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICTs) च्या वापराने अनेक वर्षांपासून सामाजिक आणि राजकीय शास्त्रज्ञांना मोठ्या प्रमाणात मदत केली आहे. तंत्रज्ञानाने ऐतिहासिकदृष्ट्या, सामाजिक चळवळींवर सकारात्मक प्रभाव टाकला आहे; व्हर्च्युअल चळवळींचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी तत्सम उदाहरणांपैकी एक म्हणजे युरोपमध्ये अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात छापखान्याने मोठ्या प्रमाणावर बदल घडवून आणले आहेत (टॅरो, १९९८).

पारंपारिक सामाजिक चळवळींच्या विपरीत, कोणतेही मजबूत नेतृत्व नसते परंतु चळवळ अनेक वेळा आरंभकर्ता/पीडित किंवा घटनेच्या ठिणगीने सुरू होते जेव्हा काही विशिष्ट संबंध, समानता असते तेव्हा आभासी चळवळी जगाच्या विविध भागांमध्ये पसरते. अलीकडच्या काळात, सोशल मीडियाची माहिती प्रसारित करणे आणि रेडिओ, टेलिव्हिजन, टेलिफोनवर माहिती प्रसारित करणे आणि थेट मेल, फॅक्स आणि ई-मेल वापरणे ह्या नियमित पध्दती झाल्या आहेत (McCarthy & Zald, 1977; Lievrouw, 2006; पोर्टा आणि डायनी, 1999). वेबसाईट, स्ट्रीमिंग व्हिडिओ, ब्लॉग, व्हॉईस-ओव्हर-आयपी आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्स यांसारख्या इंटरनेटशी जोडलेल्या नवीन ICT चा विविध प्रकारच्या आधुनिक सामाजिक चळवळींना फायदा झाला आहे. उदा. आजचे सामान्य लोक जे स्वतःला कार्यकर्ते समजू शकत नाहीत ते सक्रियपणे ऑनलाइन सहभागी

आहेत, तर ऐतिहासिकदृष्ट्या तथाकथित कार्यकर्ते भौतिक सामाजिक चळवळींमध्ये मुख्य सहभागी आहेत (हारा, २००८).

पारंपारिक सामाजिक चळवळीमध्ये विरोधकांना किंवा सत्तेच्या पदावर असलेल्यांना सहभाग करण्यासाठी धरणे, निदर्शने, पथनाट्य आणि सार्वजनिक रॅलींचा समावेश आहे.

हॅशटॅगच्या वापरासह अनेक चळवळी कार्यरत आहेत. आज ती एक महत्त्वाची गरज म्हणून आणि एखाद्या कारणाला पाठिंबा देण्यासाठी तयार असलेली पिढी म्हणून ओळखली जात आहे. अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठवण्याबरोबरच जे लोकप्रिय आहे ते करणे आणि अधूनमधून तरुण आणि पुरोगामींचा आवाजही बनत आहेत..

सामाजिक चळवळी इतक्या लोकप्रिय का झाल्यात असे काही प्रश्न आपल्याला विचारायला हवेत? एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे चळवळीला अनेक वेळा शारीरिक उपस्थितीची आवश्यकता नसते, एखादी व्यक्ती घरी राहून सहभागी होऊ शकते, त्याची काही उदाहरणे अलीकडील ऑनलाइन मॅरेथॉनसारखी आहेत. जिथे एखादी व्यक्ती अक्षरशः धावू शकते आणि कुरियरद्वारे पदके मिळवू शकतात. हे एक उपलब्धी प्रेरणा आहे असे वाटते. ते पुढे स्वतःचे आरोग्य आणि समाज आरोग्य सुधारण्यासाठी धावण्याची प्रेरणा देऊ शकते. जागतिक तापमानवाढ, बालहक्क, स्त्रियांचे हक्क, दिव्यांगांचे हक्क याबद्दल जागरुकता निर्माण करणे यासारखी अनेक कारणे या आभासी धावण्याशी संबंधित आहेत. संस्थेने कमावलेल्या प्रवेश शुल्काची काही टक्के रक्कम समाजासाठी दान केली जाते. हे समुदाय आणि वैयक्तिक स्तरावर समुदायाची भावना निर्माण करण्यास मदत करते. ऑनलाइन चळवळीमुळे शारीरिक हालचाल होऊ शकते कारण ऑनलाइन चळवळींना वेळ आणि जागा नसते आणि लोक त्यावर कोठूनही कधीही टिप्पणी करू शकतात, त्यामुळे योग्य सोशल मीडिया मार्केटिंग आणि रणनीतीद्वारे गोष्टी प्रसिद्ध होऊ शकतात, किंवा व्यापार देखील होऊ शकतो. मुख्य प्रवाहातील सोशल मीडियामध्ये हायलाइट केले गेले आणि त्यावर चर्चा केली जाऊ शकते आणि ती अधिक वेगाने पसरू शकते. लक्षात घेण्याजोगा मुद्दा असा आहे की पारंपारिक काळातील माध्यमाच्या स्थानावर होते ते ऑनलाइन सामाजिक चळवळीमुळे बदलले. म्हणून, आपण असे म्हणू शकतो की ऑनलाइन सामाजिक चळवळ सुरू केली जाऊ शकते, आधिक व्यापकतेकडे जाऊ शकते किंवा ऑनलाइन सामाजिक चळवळीद्वारे योग्य राजकीय चळवळ उभी केली जाऊ शकते.

तुमची प्रगती तपासा

१. व्हर्च्युअल-सिट-इन म्हणजे काय?

२. ई -चळवळ म्हणजे काय?

१६.४ समाज माध्यमे (सोशल मीडिया) आणि न्याय

समाज माध्यमे कमी वेळेत मोठ्या संख्येने लोकांपर्यंत समस्या संप्रेषण करण्यास मदत करतात. समाज माध्यमे ही संस्था, कार्यकर्ते आणि सामान्य लोकांच्या न्यायासाठी आवाहन करण्यासाठी आणि आवाज आणि कथा बुलंद करण्यासाठी, जागरुकता वाढवण्यासाठी आणि नातेसंबंध प्रस्थापित आणि दृढ करण्यासाठीचे एक व्यासपीठ आहे.

१६.४.१ समुदाय प्रतिक्रिया आयोजित करणे:

हॅशटॅग मी टू (#MeToo) आणि हॅशटॅग ब्लॅक लाइव्ह मॅटर (#BlackLivesMatter) सारख्या चळवळीमुळे दर्शविल्याप्रमाणे, सोशल मीडियामध्ये ऑनलाइन समुदाय विकसित करण्याची क्षमता आहे. जिथे व्यक्ती जोडल्या जाऊ शकतात आणि समर्थन प्राप्त करू शकतात. मोठ्या प्रमाणात सहभागी होऊन, मोठ्या प्रमाणात बैठका घेऊन ते जगभरातील प्रभावी लोकांवर प्रभाव टाकू शकते जे एका कारणासाठी एकत्र येत आहेत.

१६.४.२ थेट (लाईव) अनुभवाचे व्यासपीठ:

समाजातील अल्पसंख्याक आणि अप्रस्तुत लोक आणि वंचित गटांसाठी समानता निर्माण करणे हे अनेक सामाजिक न्याय चळवळींचे ध्येय आहे. सोशल मीडिया कदाचित जगभरातील लाखो लोकांसह अल्पसंख्याकांचे अनुभव आणि अडचणी सोडवण्यासाठी आणि सामुहिक करण्यासाठी एक व्यासपीठ देऊ शकते. वंचितांच्या कथा आणि संघर्ष वारंवार अज्ञात किंवा कमी प्रसिद्ध असतात. या प्रदर्शनाद्वारे, अधोरेखित केलेले लोक वांशिक हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि इतर प्रकारच्या दडपशाहीचे स्वतःचे अनुभव थेट या व्यासपीठातुन व्यक्त करू शकतात.

१६.४.३ कार्यक्रम जाहिरात आणि नियोजन:

ऑक्युपाय वॉल स्ट्रीट, ब्लॅक लाइव्हस मॅटर चळवळ ही सोशल मीडियाने सामाजिक न्यायाशी संबंधित समस्यांबद्दल जागरुकता कशी वाढवली आहे याची काही उदाहरणे आहेत. ज्ञान सामायिक केल्याने वंचित गटांना वास्तविक जगात एका कारणाभोवती संघटित करण्याची आणि मोठ्या प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्याची अनुमती मिळते. रॅपिड-रिॲक्शन इव्हेंट्स वास्तविक घटनांना प्रतिसाद म्हणून राजकीय कार्यकर्ते गट Move On द्वारे नियोजित आणि आयोजित केले जातात. राजकीय कार्यक्रम किंवा कार्यक्रमांच्या मालिकेनंतर Move On सहज उपलब्ध असणारी सामग्री होस्ट करते आणि संध्याकाळी 5 वाजेपर्यंत समन्वित मागण्यांसह रॅलींची मालिका सुरू करू शकते.

१६.४.४ व्हिडिओ आणि प्रतिमा प्रसारित करणे:

मोठ्या प्रमाणात निषेध करण्यासाठी एक साधन असण्याव्यतिरिक्त, सोशल मीडियाचा वापर त्यांना रेकॉर्ड करण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो. आजच्या जगात, सोशल मीडियाचा वापर जवळपास प्रत्येक सामाजिक प्रक्रिया टिपण्यासाठी केला जातो. वृत्तसंस्था ताज्या माहितीसाठी किंवा वर्तमान घडामोडींच्या थेट हलत्या प्रतिमांसाठी नियमितपणे Twitter सारख्या साइट शोधतात. लोकशाही समर्थक चळवळीबद्दल सार्वजनिक धारणा प्रभावित करण्याच्या प्रयत्नात घडलेल्या घटनांच्या प्रतिमा आणि व्हिडिओ प्रसारित करण्यासाठी निदर्शक सोशल मीडियाचा वापर करतात.

१६.४.५ स्वयंसेवी संस्था आणि निधी उभारणी:

कथा सांगण्यासाठी, माहिती प्रसारित करण्यासाठी किंवा समस्येबद्दल संवाद सुरू करण्यासाठी सोशल मीडिया हे एनजीओ आणि सामाजिक न्याय कार्यकर्त्यांसाठी एक

प्रभावी साधन असू शकते. प्रेक्षकाशी जोडून आणि विकसित करून संस्थेच्या ध्येयाला मदत केली जाऊ शकते.

सोशल मीडिया निधी उभारणी मोहीम अनेकदा एका, संकुचितपणे परिभाषित उद्दिष्टाकडे लक्ष वेधण्यासाठी प्रेक्षकांच्या विविधतेचा वापर करते. जागरूकता वाढवून, ज्यामुळे अधिक देणग्या मिळू शकतात, हे देणगीदारांच्या मोठ्या गटाकडून माफक योगदान वाढवण्यास मदत करते. कॉल-टू-ॲक्शन निधी उभारणीचे प्रयत्न वाढविण्यात मदत करू शकते. सोशल मीडिया देणगी देण्याचा आणि अपरिचित क्षेत्राचा प्रचार करण्यासाठी, किस्से शेअर करण्यासाठी आणि योगदानकर्त्यांशी संवाद साधण्यासाठी एक मंच आहे.

सोशल मीडियावर पैसे उभे करण्याचा आदर्श मार्ग म्हणजे एक धोरणात्मक योजना आहे. ज्यामध्ये ध्येय आणि कृतीची योजना या दोन्हींचा समावेश आहे. तसेच जागरूकता निर्माण करण्याच्या आणि स्वाभाविकपणे प्रेक्षकांचा विस्तार करण्याच्या मूल्यावरही भर दिला जातो. दृश्ये रूपांतरणात बदलत आहेत याची हमी देणारी मीडिया रणनीती म्हणजे जागरुकतेपासून ते रूपांतरणापर्यंत प्रतिबद्धतेपर्यंत एक रचना तयार करते.

१६.४.६ प्रभावशाली सहयोग:

लोकांच्या मतावर प्रभाव टाकण्यासाठी पुरेशी संधी असलेल्या सोशल मीडियाच्या प्रभावशाली व्यक्तीसोबत सहयोग करून संदेश लक्षणीयरीत्या वर्धित केला जाऊ शकतो. सार्वजनिक ज्ञान आणि ना-नफाबद्दलची धारणा वाढवण्यासाठी, एखाद्या विषयावर भूमिका घेणारी किंवा एखाद्या कारणासाठी प्रभुत्व असणारी व्यक्ती, लक्ष्य देणाऱ्या लोकसंख्याशास्त्राशी जोडणी होण्यास सक्षम असू शकते.

१६.४.७ कार्यक्रम जाहीर करणे:

एखादा कार्यक्रम तयार करणे, जसे की निषेध किंवा रॅली, निधी उभारणे, शैक्षणिक किंवा प्रबोधन कार्यक्रम किंवा कपडे घालणे, एखाद्या कारणामध्ये समुदायाचा सहभाग वाढवू शकतो. उत्सव कार्यक्रमाचा (इव्हेंट) प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर केल्याने तुम्हाला प्रत्येक फॉलोअरच्या प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्याची तसेच तुमच्या सर्व फॉलोअर्सचे लक्ष वेधण्याची आणि त्यांना आमंत्रित करण्याची संधी मिळते. उपस्थितीचा अंदाज देऊन, कार्यक्रमाचा प्रचार करण्यासाठी फेसबुक (Facebook) एक व्यासपीठ म्हणून वापरणे देखील नियोजनात मदत करू शकते.

१६.४.८ ज्ञानाचा प्रसार:

सोशल मीडियाचा वापर केल्याने एनजीओ आणि सामाजिक न्याय चळवळींना त्यांची उद्दिष्टे, गरजा आणि कधीकधी एखाद्या समस्येच्या अस्तित्वाची जाणीव करण्यास मदत होऊ शकते. सोशल मीडिया हे किस्से, छायाचित्रे आणि माहिती सामायिक करण्यासाठी एक ठिकाण प्रदान करू शकतात. जे प्रेक्षकांना त्यांच्या समजुतीमध्ये मदत करून गुंतवून ठेवतात. जागरूकता वाढवण्याचा प्रयत्न एखाद्या समस्येभोवती समुदाय तयार करण्यात मदत करतो. जरी सोशल मीडिया आणि नेटवर्किंग लक्षपूर्वक आणि दृढनिश्चयाने केले जाऊ शकते, तरीही धोरणात्मक संप्रेषण किंवा विषयाचे कौशल्य असलेल्या व्यावसायिकाची

मदत मोहिमेसाठी किंवा संस्थेसाठी विकास आणि एक्सपोजरची ठोस उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लक्षणीयरीत्या वाढवू शकते.

१६.५ आभासी चळवळीची उदाहरणे

अनेक आभासी चळवळी सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी बनल्या आहेत. समाजाच्या मोठ्या वर्गामध्ये जागरूकता वाढविण्यात मदत होत आहे. या सर्व चळवळीचा समान मुद्दा असा आहे की त्यांनी लोकांना त्यांचे स्थान, वर्ग, लिंग, वय आणि जात-धर्म विचारात न घेता एकत्र येण्यास आणि सहभागी होण्यास मदत होत आहे.

१६.५.१ अमायोट्रॉफिक लॅटरल स्क्लेरोसिस असोसिएशन "आइस बकेट" समोरिल आव्हान:

2014 मध्ये, अमायोट्रॉफिक लॅटरल स्क्लेरोसिस असोसिएशनने (ALS) Lou Gehrig's disease या स्थितीसाठी पैसे आणि जागरुकता वाढवण्यासाठी "आइस बकेट" आव्हान आयोजित केले. या संघटनेचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते. कारण त्यांनी संशोधन आणि सहाय्यक तंत्रज्ञान प्रकल्पांना निधी देण्याची तसेच आरोग्यसेवा आणि सेवांमध्ये ALS रुग्णांच्या प्रवेशाचा विस्तार करण्याची परवानगी दिली. ALS आइस बकेट चॅलेंजमध्ये एएलएस संशोधनासाठी पैसे उभे करण्यासाठी एखाद्याच्या डोक्यावर किंवा दुसऱ्या व्यक्तीच्या डोक्यावर बर्फाचे पाणी रिकामे करणे आवश्यक होते. त्याच्या नामांकन प्रक्रियेमुळे, आव्हानाने सोशल मीडियावर त्वरीत लोकप्रियता मिळवली. एकदा कोणीतरी आव्हान पूर्ण केले की ते इतर लोकांना ते स्वीकारण्यास सुचवतील. नामनिर्देशित व्यक्तीने आव्हान स्वीकारण्यास नकार दिल्यास किंवा २४ तासांच्या आत तसे करण्यात अयशस्वी झाल्यास उदार रोख भेटवस्तू देऊन ते गमावले जाईल. आइस बकेट चॅलेंजचा कमी प्रवेशाचा अडथळा, मनोरंजनाचे आवाहन (स्वयं-निर्मित व्हिडिओ जे साधारणत: एक मिनिटापेक्षा कमी होते), आणि सेलिब्रिटींचा सहभाग या सर्वांनी त्याच्या यशात हातभार लागला होता.

१६.५.२ # ब्लॅक लाइव्ह मॅटर (#Black Lives Matter)

ब्लॅक लाइव्ह्स मॅटर चळवळ ऑनलाइन गट म्हणून सुरू झाली आहे. हा हॅशटॅग वापरून कृष्णवर्णीय वंशविद्वेष आणि विशेषतः आफ्रिकन -अमेरिकन लोकांना लक्ष्य करणाऱ्या पोलिस हिंसाचाराच्या विरोधात लढा दिला आहे. हॅशटॅग आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्समुळे ऑनलाइन समुदाय गट एकत्र येणे, एकत्रित करणे आणि त्याचे प्रसरण वाढविण्यात सक्षम झाले आणि अखेरीस कृष्णवर्णीय जीवनाला समर्थन देणाऱ्या ४० हून अधिक अध्यायांसह एक संस्थेमध्ये विकसित झाले आहे. ॲलिसिया गार्जाचे काळ्या लोकांसाठीचे प्रेमपत्र, जे तिने ट्रेव्हॉन मार्टिनच्या हत्येनंतर लिहिले होते, ते # ब्लॅक लाइव्ह मॅटर या हॅशटॅगची कल्पना म्हणून काम करते, जे सह-संस्थापक आणि धोरणात्मक सल्लागार पॅट्रिस खान-कुलर्स यांनी विकसित केले होते. # ब्लॅक लाइव्ह मॅटर हा हॅशटॅग जुलै २०१३ ते १ मे २०१८ या कालावधीत ट्विटरवर ३० दशलक्ष वेळा (दररोज सरासरी १७,००२ वेळा) वापरला गेला होता, प्यू संशोधन केंद्रानुसार. हॅशटॅगला सुरुवातीला थोडा वेळ लागला असला तरी आता तो नियमितपणे वापरला जातो. कृष्णवर्णीय समुदायावर

munotes.in

परिणाम करणाऱ्या बातम्यांच्या प्रतिक्रियेसाठी किंवा निषेध, मोर्चे, भाषणे आणि राष्ट्रीय संभाषणांमध्ये हॅशटॅगचा वापर केला जातो. प्यू रिसर्च सेंटरच्या अहवालातून मिळालेल्या अधिक माहितीनुसार, हॅशटॅगचा वापर अनेकदा कृष्णवर्णीय समुदायकडून (ब्लॅक कम्युनिटी) केला आहे हे व्यक्त करण्यासाठी केला जात होता.

- हिंसक हल्ले;
- घातक पोलिस-संबंधित संवाद;
- पोलिस आणि कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या क्रिया
- विशेषतः राष्ट्रीय राजकीय व्यक्ती आणि पक्ष
- वांशिक भेदभाव आणि वांशिक समस्या
- सक्रियता आणि निषेध

सोशल मीडिया आणि हॅशटॅग सारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यास प्रोत्साहन दिले, जागरुकता वाढविण्यात मदत केली आणि ब्लॅक लाइव्ह्स मॅटर गटाला एकत्र येण्यासाठी आणि संघटित होण्यासाठी ऑनलाइन स्थान दिले.

१६.५.३ हॅशटॅग लव विन्स (#Love Wins):

2015 मध्ये समलिंगी विवाहाला परवानगी देण्याच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचे विविध सोशल मीडिया साइट्सवर मोठ्या प्रमाणात प्रेक्षकांनी कौतुक केले. विवाह-समानतेची कहाणी पुढे नेण्यासाठी, मानवाधिकार मोहीम (HRC) वर्षभर डिजिटल मार्केटिंग मोहिमांसह कार्यरत आहे, समर्पित, प्रेमळ समलिंगी जोडप्यांना चित्रित करणारी नवीन सामग्री आणि भाषा तयार करते. कोर्टच्या विजयासह, HRC ची हॅशटॅग लव विन्स मोहीम सोशल मीडियावर पूर्णपणे अंमलात आणली गेली, ज्यामध्ये हॅशटॅग लव विन्स हॅशटॅगसह विजयाच्या उत्सवात शब्द आणि प्रतिमा पोस्ट करण्यास प्रोत्साहित केले गेले. HRC च्या ब्रेकिंग न्यूज फेसबुक पोस्टवर ९७,५९२,९५६ इंप्रेशनसह आणि ७दशलक्ष ट्विट आणि १.४ दशलक्ष इंस्टाग्राम फोटोंमुळे दिवसभर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हॅशटॅग लव विन्स ट्रेंड होत असताना, इंटरनेट मोहिमेचा विजय झाला. हिलरी क्लिंटन, टेलर स्विफ्ट आणि राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांच्यासह सेलिब्रिटी तसेच सर्व आकाराच्या इतर व्यवसायांनी भाग घेतला होता.

१६.५.४ हॅशटॅग मी-टू (#MeToo):

लैंगिक छळाचा सामना करणाऱ्या विविध पार्श्वभूमीतील महिलांसाठी, # मी टू मोहीम ज्याला #MeToo चळवळ म्हणूनही ओळखले जाते. लैंगिक छळाचा विरोधी स्रोत प्रदान करते. महिलां जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील लैंगिक अत्याचार कथांवर लक्ष केंद्रित करते. मोहिमेत सहभागी होणारे लोक किस्से बोलून आणि शेअर करून लैंगिक छळ किती व्यापक आहे हे दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. हॅशटॅग मी-टू मोहीम २००६ मध्ये सुरू झाली परंतु

मनोरंजन व्यवसायातील लैंगिक छळाच्या अनुभवांबद्दल बोलण्यासाठी अनेक प्रसिद्ध अभिनेते पुढे आल्याने लोकप्रियता मिळाली. या विषयाबद्दल जागरूकता पसरवण्याच्या आणि पीडितांना अधिक समर्थन देण्याच्या प्रयत्नात, # मी-टू चळवळ, लैंगिक छळ आणि हल्ला यावर अधिक व्यापकपणे बोलण्यासाठी ओळखली जात आहे.

१६.५.५ इराणमधील चळवळ:

महसा अमिनी नावाची वीस वर्षांची एक इराणी कुर्दिश महिला तेहरानमध्ये होती तेव्हा तिचे काही केस दिसले. तिला कमी करण्यासाठी एका पोलिस छावणीत पाठवण्यात आले, जिथे नंतर ती ताब्यात असतानाच मरण पावली. तिचा मृत्यू होण्यापूर्वी तिला पोलिसांनी मारहाण केल्याचे तिच्या कुटुंबीयांचे म्हणणे होते. २००९ च्या ग्रीन मूव्हमेंटनंतर इराण देशातील सर्वात मोठा निषेध दिसून आला, जेव्हा अनेक महिलांनी पुराणमतवादी इराण सरकारच्या त्यांच्या डोक्यावर पांघरूण (बुरखा) यांसारख्या निर्बंधाचा अवमान करत काही महिलांनी स्कार्फ काढून टाकले, ज्याला अमिनीच्या निधनामुळे उत्तेजन मिळाले होते. अमिनीच्या जाण्याने एक चळवळ सुरू झाली आणि महिलांनी केस कापायला, पोस्टर्स जाळायला आणि आवाज उठवायला सुरुवात केली होती. सामाजिक भेदभावाच्या विरोधात स्त्रिया बोलू लागल्या होत्या. जगभरातील सेलिब्रिटी या चळवळीत सामील झाले आणि सामान्य लोक ही सामील झाले आणि महिलांना प्रोत्साहन देऊन त्यांच्यावरील अन्यायाची भावना व्यक्त केली होती. येथे भौतिक जागेत सुरू झालेली चळवळ ऑनलाइनकडे सरकली होती.

१६.५.६ दिल्ली निर्भया प्रकरण:

दिल्लीतील २०१७ मध्ये एक सामूहिक बलात्काराची धक्कादायक घटना म्हणजे निर्भया प्रकरण होय. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून अनेक लोकांनी सैफुद्दीन अहमद, कोकिल जैदका आणि जाहो चो यांना शोधून काढले. की, ६५,६१३ ट्विटरच्या संगणकीय सहाय्याने व्याक्त केलेल्या भावना विश्लेषणाद्वारे चर्चा केल्याप्रमाणे ऑनलाइन भावनिक नमुने आणि ऑफलाइन निषेध भावना यांच्यात उल्लेखनीय साम्य होते. भारतातील निर्भया ही सामाजिक चळवळी दिल्लीतील सामूहिक बलात्काराच्या घटनेच्या विरोधात आंदोलन पोस्ट (ट्विट्स) होती. विविध प्रकारच्या भावनांचे औपचारिक सांख्यिकीय विश्लेषण जसे की नकारात्मकता, आशावाद, राग, दुःख, चिंता, निश्चितता, व्यक्तिवाद, सामूहिकता हे सामाजिक चळवळीच्या टप्प्यांवर ते लक्षणीय भिन्न होते. परिणामी, ऑनलाइन विरोध कसा प्रकट झाला, ऑफलाइन इव्हेंटशी जोडणी कशी झाली यावर त्यांचा प्रभाव पडला. समाजाच्या चेतना जागृत करण्यात क्रोध आणि भीतीचे महत्त्व हे निष्कर्ष दर्शवितात आणि निषेधाच्या घटनेशी संबंधित भावना सामायिक करण्यात सोशल मीडिया भूमिका बजावू शकतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. तुमच्या मते, आभासी सामाजिक चळवळी प्रभावशाली आहेत का?

२. सामाजिक जागरूकता करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर केला जाऊ शकतो असे तुम्हाला वाटते का?

munotes.in

१६.६ सारांश

आभासी सामाजिक चळवळीना सायबर सहभागाचा एक भाग म्हणता येईल, ज्याला सामान्यतः 'डिजिटल सक्रियता' असे संबोधले जाते. आभासी सामाजिक चळवळीना सक्रियतेचा एक प्रकार म्हणून पाहिले जाऊ शकते. जे प्रामुख्याने इंटरनेट आणि डिजिटल मीडियाला राजकीय कृती आणि मोठ्या प्रमाणात एकत्रीकरणासाठी महत्त्वाचे व्यासपीठ म्हणून वापरतात. इंटरनेट आणि वर्ल्ड वाइड वेब (WWW) सारख्या लोक आणि समुदायाद्वारे नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा (ICTs) अवलंब आणि वापर म्हणून आभासी चळवळी पाहिल्या जाऊ शकतात" (लोडर, २००३, पृ. १३१९). आभासी चळवळीचे स्वरूप जसे की जात, वर्ग, लिंग यांचा विचार न करता कोणत्याही ठिकाणाहून त्यात प्रवेश कसा करता येईल, असे अनेक घटक आहेत ज्यामुळे माहितीची देवाण-घेवाण जलद गतीने, कमी खर्चात आवड, सुलभ आणि कारणे, मूल्ये, हक्काची चळवळ यांसारखी समानता असतात. या अध्यायात # मी टू चळवळ, कृष्णवर्णीय हक्कांची चळवळ आणि अलीकडची इराण चळवळ यासारख्या अनेक चळवळींची चर्चा केली आहे. जिथे स्त्रिया सध्याच्या व्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठवत आहेत. या प्रकरणामध्ये सोशल मीडिया न्यायाचे वातावरण निर्माण करण्यात, निरीक्षकाप्रमाणे काम करून, पारदर्शकतेसाठी संधी निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतआहे, याबद्दल तपशीलवार चर्चा केली आहे. TV चायनल बातम्या जलद गतीने किंवा आवाज उठविण्यात मदत करून, समुदायासाठी एक जागा निर्माण करणे जसे देणगीदार, एनजीओ सारख्या विविध भागधारकांद्वारे निधी उभारणीसाठी, विविध मुद्द्यांवर जागरुकता निर्माण करण्यासाठी संधी विकसित करण्यासाठी सोशल मीडियाचा कसा वापर केला जातो यावरही या प्रकरणामध्ये चर्चा करण्यात आली आहे.

१६.७ प्रश्न

१. सोशल मीडिया सामाजिक न्यायावर कसा प्रभाव टाकू शकतो यावर एक टीप लिहा.

२. आभासी सामाजिक चळवळी स्पष्ट करा.

३. आभासी सामाजिक चळवळीच्या दोन उदाहरणांवर चर्चा करा.

१६.८ संदर्भ

- Fuentes, M. A. (2014, June 25). digital activism. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/digital-activism
- https://online.maryville.edu/blog/a-guide-to-social-media-activism/
- https://www.newyorker.com/news/q-and-a/fatemah-shams-how-irans-hijab-protest-movement-became-so-powerful

- Hara, N., & Huang, B. Y. (2011). Online social movements. Annual Review of Information Science and Technology, 45, 489–522.10.1002/airs. 144.v45:1

- Saifuddin Ahmed, Kokil Jaidka & Jaeho Cho (2017) Tweeting India's Nirbhaya protest: a study of emotional dynamics in an online social movement, Social Movement Studies, 16:4, 447-465, DOI: 10.1080/14742837.20१६.1192457

- http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/aris.2011.1440450117/abstract

❖❖❖❖

munotes.in